

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

Курс лекцій
з дисципліни «Загальна психологія»

Укладач:
доцент кафедри ПДОУ
к.психол.н., доцент І.М. Ушакова

МОДУЛЬ 1. ВСТУП ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ

Лекції 1.1 – 1.2.

Психологія як наука та як професія

План лекцій:

- 1.1.1. Психологія як наука.
- 1.1.2. Типи психологічних знань.
- 1.2.1. Об'єкт та предмет психології.
- 1.2.2. Психологія як професія.

Література:

- 1 Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию: Курс лекций. / Ю.Б. Гиппенрейтер. – М.: «ЧеРо», при участии издательства «Юрайт», 2002. – С. 7–19, 48–63.
- 2 Носенко В.М. Вступ до спеціальності "Психологія": Навчальний посібник. / В.М. Носенко. – Х.: НУЦЗУ, 2011. – С. 7-13.
- 3 Основи психології / [Під заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця].— К.: Наукова книга, 1997. - С.9-45.
- 4 Психологія. Підручник для студентів ВНЗ./ [За ред. Ю.Л. Трофімова]. – К.: Либідь, 2000 – С. 12-15, 50-53.
- 5 Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2 т.– Т. I.– М., 1989. – С. 12–62.)

1.1.1. Психологія як наука

У нашому повсякденному житті ми досить широко використовуємо слова «психологія», «психолог», «психологічний» і подібні до них, не замислюючись над їх змістом. «Ця людина - хороший психолог», - говоримо ми про когось, хто вміє налагодити контакт з людьми. «Така вже у нього (або у мене) психологія», - говоримо ми іноді - не зовсім, втім, грамотно, - намагаючись пояснити несподівані пориви або вчинки або констатуючи особливості власної або чийсь особистості. Іноді можна почути і фразу типу «Ну, він психічний», що означає, що хтось, на думку промовця, є неповноцінним або хворим.

Своєю назвою і першим визначенням психологія зобов'язана грецькій міфології. Ерот, син Афродіти, закохався в дуже красиву молоду жінку Психею. На жаль, Афродіта була дуже незадоволена, що її син, небожитель, хотів поєднати свою долю з простою смертною, і докладала всіх зусиль, щоб розлучити закоханих, змушуючи Психею пройти через цілий ряд випробувань. Але любов Психеї була така сильна, а її прагнення знову зустрітися з Еротом таке велике, що це справило глибоке враження на богинь і богів, і вони вирішили допомогти їй виконати всі вимоги Афродіти. Еротові в свою чергу вдалося переконати Зевса - верховне божество греків - перетворити Психею в богиню, зробивши її безсмертною. Таким чином закохані були з'єднані навіки. Для греків цей міф був класичним зразком справжньої любові, вищої реалізації людської душі. Тому Психея - смертна, яка здобула безсмертя, - стала символом душі.

Тим часом слово «психологія», що виникло в XVIII столітті (його творцем був знаменитий вчений, учитель М.В. Ломоносова Християн Вольф) у власному розумінні слова означає «вчення про душу» або «наука про душу» - відповідні грецьке коріння *psyche* - душа і *logos* - вчення або слово. Поняття "душа" в науці тепер використовується порівняно рідко; більш науковим вважається поняття "психіка". Таким чином, в строгому сенсі слова психологія розуміється як наука про психіку.

Психологія - це наука про психіку, про закономірності її прояву і розвитку.

Тому нам з вами потрібно з'ясувати дві речі: що таке наука і що таке психіка ...

Наука – це сфера людської діяльності спрямована на отримання знань про світ і їх систематизацію.

Наукова картина світу – це узагальнені і систематизовані наукові знання.

Наука – не єдиний спосіб пізнання навколишнього світу людиною:

1. Буденне пізнання – це отримання інформації про навколишній світ в процесі життєдіяльності.

Порівняння буденного та наукового пізнання:

Буденне пізнання	Наукове пізнання
1. Емпіричні узагальнення	1. Теоретичні узагальнення
2. Носить інтуїтивний характер	2. Носить раціональний характер
3. Індивідуальний	3. Універсальний
4. Обмежене в передачі інформації	4. Великі можливості для обміну.
5. Метод отримання знань: не важливо яким чином.	5. Питання методу – ключове.

2. Естетичне пізнання - пізнання через мистецтво. Якщо естетичне пізнання орієнтується на унікальність особистості, є образним та емоційним, то наукове, навпаки, прагне до узагальненості, є раціональним та інтелептуальним.

3. Релігійне пізнання - пізнання через віру. Воно не є критичним, але дуже догматичним та ідеалістичним. Натомість, наукове пізнання є критичним, постулати – спростовними, а світ – об'єктивним.

Психологія має порівняно з іншими науками ряд **особливостей**:

- 1) Це наука про найскладніше, що поки що відоме людству.
- 2) В психології людина одночасно є і суб'єктом, і об'єктом пізнання.
- 3) Унікальність її практичних наслідків.
- 4) Надзвичайна перспективність психологічних досліджень.
- 5) Величезна різноманітність уявлень та підходів.
- 6) Невизначеність наукового спрямування.
- 7) Суб'єктивність у дослідженнях.

1.1.2. Типи психологічних знань.

Будь-яка наука має як основу певний *життєвський, емпіричний досвід* людей. Наприклад, фізика спирається на набуті нами в повсякденному житті знання про рух і падіння тіл, про тертя і інерцію, про світло, звук, теплоту і багато іншого. Математика теж виходить з уявлень про числа, форми, кількісні співвідношення, які починають формуватися вже в дошкільному віці.

Але інша справа з психологією. У кожного з нас є запас життєвих психологічних знань. Є навіть видатні життєві психологи. Це, звичайно, великі письменники, а також деякі представники професій, які передбачають постійне спілкування з людьми: педагоги, лікарі, священнослужителі та ін. Але, повторюю, і звичайна людина може користуватися певними психологічними знаннями. Про це можна судити по тому, що кожна людина в якійсь мірі може зрозуміти іншого, вплинути на його поведінку, передбачити його вчинки, врахувати його індивідуальні особливості, допомогти йому тощо.

Чим же відрізняються життєві психологічні знання від наукових?

Я назву вам п'ять таких *відмінностей*.

1) життєві знання конкретні, пов'язані з конкретними життєвими ситуаціями, а наука прагне до узагальнення і виявлення закономірностей;

2) життєві знання мають інтуїтивний характер (отримуються шляхом проб та помилок), наука ж прагне до раціонально пояснення психічних явищ і їх прогнозування;

3) життєві знання передаються дуже обмежено (з вуст в уста), наука ж використовує спеціальні системи для їх передачі (книги, лекції, наукові школи тощо);

4) у життєвій психології одержання знань здійснюється через спостереження, міркування, безпосереднє переживання подій, а наукові знання – результат спеціальних досліджень;

5) Наукова психологія має величезний і унікальний фактичний матеріал, який є недоступним носієві життєвої психології. Наукове знання є упорядкованим, систематизованим, що дозволяє професійному психологу орієнтуватись в усьому їх різноманітті.

При наукові знання і життєві психологічні знання доповнюють одне одного.

Психологія як наука ділиться на: фундаментальну, прикладну і практичну (про що йтиметься нижче).

У **ненауковій психології** виділяють: популярну, повсякденну та парапсихологію.

Популярна психологія надає наукові знання для широкої аудиторії в спрощеному вигляді. Популяризація психології формує загальну психологічну культуру населення.

Повсякденна психологія складається стихійно на основі неправомірних узагальнень, релігійних, культурних, етнічних тощо забобонів і установок. Для неї характерним є змішування наукових, побутових, релігійних, окультних та ін. понять.

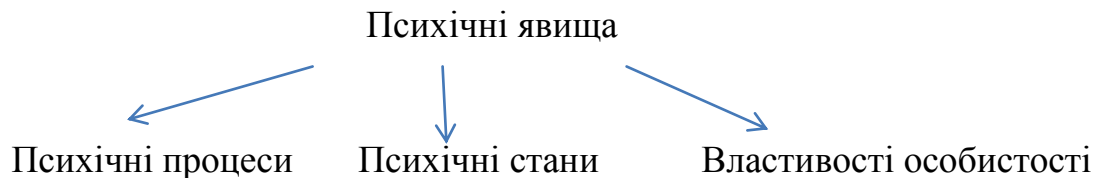
Парапсихологія займається вивченням феноменів, які знаходяться поза межами наукових досліджень і на межі звичайних можливостей людини. парапсихологія займається телепатією, ясновидінням, проскопією та психогенезом.

1.2.1. Об'єкт та предмет психології.

Об'єкт – це та сторона реальності на вивчення якої спрямована наука.

Об'єктом психології є психіка (що це – в наступних лекціях)

Предметом психології виступають психічні явища.

Психічні процеси - це різні форми суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності. Психічні процеси називають також **психічними функціями**. Психічні процеси виступають в якості первинних регуляторів поведінки людини. Вони мають певний початок, перебіг і кінець, тобто мають певні динамічними характеристиками, до яких, перш за все, відносять параметри, що визначають тривалість і стійкість психічного процесу. На основі психічних процесів формуються певні стани, відбувається пізнання навколишнього світу, засвоєння знань і навичок, навчання і діяльність. У свою чергу психічні процеси можуть бути розділені на три групи: *пізнавальні, емоційні і вольові*.

До **пізнавальним психічних процесів** відносяться психічні процеси, пов'язані зі сприйняттям і переробкою інформації. В їх число входять *відчуття, сприйняття, пам'ять, уявлення, уява, мислення, мовлення, увага*. Завдяки даним процесам людина отримує відомості про навколишній світ і про себе. Однак, самі по собі відомості або знання для людини не грають ніякої ролі, якщо вони для нього не значимі.

Поряд з пізнавальними психічними процесами в якості самостійних виділяють **емоційні психічні процеси**. До них відносяться афекти, *емоції, почуття, настрої і емоційний стрес*.

Вольові психічні процеси найбільш яскраво проявляються в ситуаціях, пов'язаних з прийняттям рішень, подоланням труднощів, управлінням своєю поведінкою і ін.

Психічні стани характеризують часову динаміку психічної діяльності. Вони мають свою динаміку, яка характеризується тривалістю, спрямованістю, стійкістю і інтенсивністю. У той же час психічні стани впливають на перебіг і результат психічних процесів і можуть сприяти або гальмувати діяльність. Виділяють *стомлення, емоційна напруга (стрес), монотонно, страх, бадьорість, підйом, пригніченість, смуток і інші психічні стани*.

Психічні властивості - це індивідуально-психологічні особливості особистості, які відрізняють людей один від одного, визначають їх типологічні

та індивідуальні відмінності. До психічних властивостей належать *темперамент, характер, здібності, спрямованість*.

Всі психічні явища тісно взаємопов'язані. Так, психічні процеси завжди протікають на тлі певних психічних станів, а індивідуальні відмінності в перебіг психічних процесів виступають в якості характеристик психічних властивостей. Рівень розвитку психічних властивостей, а також особливості розвитку психічних процесів і переважні психічні стани визначають неповторність людини, його індивідуальність.

1.2.2. Психологія як професія.

Як показує практика, студенти і курсанти першого курсу мають дуже приблизне уявлення про професійну психологію. Вони нерідко пояснюють мотиви вибору професії так: "краще зрозуміти себе і інших", "цікава наука", "уміння спілкуватись", "допомагати іншим людям" тощо. Це обумовлено розповсюдженням в побутовій свідомості *міфів про психологію та психологів*:

- 1) Психолог усе знає про душу, бачить людей наскрізь;
- 2) Психолог має особливі здібності до спілкування;
- 3) Психолог уміє управляти поведінкою, думками і почуттями інших людей і володіє для цього особливими техніками (наприклад, гіпнозом);
- 4) Психолог досконально знає себе і володіє собою в будь-якій ситуації;
- 5) Психолог – мудрець, який вказує шлях іншим людям.

Професія – це вид трудової діяльності, який вимагає від людини певної підготовки і відповідних якостей особистості.

Відомий психолог Є.О. Клімов розглядав п'ять аспектів поняття "професія":

- професія як спільнота людей, для яких характерна загальна справа;
- професія як галузь прикладення сил, пов'язана з виділенням об'єкта та предмета трудової діяльності;
- професія як діяльність і сфера самореалізації особистості;
- професія як система, що історично розвивається;
- професія як реальність, що творчо формується суб'єктом праці.

В цілому поняття "*професія*" означає: 1) певний вид праці; 2) працю, що вимагає спеціальної підготовки; 3) суспільно корисну працю; 4) працю за винагороду; 5) працю, що дає певний статус у суспільстві; 6) праця, яка визначається як така самою людиною. Наприклад, професія психолога.

Професію слід відрізнити від спеціальності та посади.

Спеціальність – більш конкретна галузь діяльності, спеціалізація. Наприклад, екстремальна психологія або психолог-консультант.

Посада – ще більш конкретне поняття, яке означає службове місце і службові обов'язки. Наприклад, психолог центру психологічного забезпечення ДСНС.

Перевір свої знання

1. Опишіть походження термінів "психіка" та "психологія".
2. Дайте визначення психології як науці.

3. Обґрунтуйте поняття науки та наукової картини світу.
4. Назвіть основні способи пізнання навколишнього світу та опишіть специфіку кожного з них.
5. Опишіть типи психологічних знань.
6. Визначте основні відмінності наукових та буденних психологічних знань.
7. Дайте визначення об'єкту та предмету психології.
8. Опишіть структуру психічних явищ.
9. Охарактеризуйте професію, спеціальність та посаду на прикладі психологічної діяльності.

Лекція 1.3. Основні напрямки сучасної психології

План лекції:

- 1.3.1. Етапи розвитку психології як науки.
- 1.3.2. Основні напрямки сучасної психології.
- 1.3.3. Вітчизняні концепції психічного.

Література:

1. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. / Ю.Б. Гиппенрейтер. – М.: «ЧеРо», при участии издательства «Юрайт», 2002. – 336 с.
2. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Трикта : Академ. проект, 2008. - 570 с.
3. Маклаков А.Г. Общая психология. / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2017. - 582 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 572 с.
5. Столяренко Л.Д. Основы психологии. / Л.Д Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.

1.3.1. Етапи розвитку психології як науки.

Донаковий період	
Міфологічний етап	<p><u>Фетишизм</u> - культ неживих предметів - фетишів, які наділяються надприродними властивостями.</p> <p><u>Анімізм</u> - світогляд первісної людини, згідно з яким душа існує в усіх природних тілах і явищах.</p> <p><u>Фаталізм</u> - усвідомлення власної безпорадності.</p> <p><u>Магія</u> - сукупність ритуалів, спрямованих на отримання бажаного результату.</p> <p><u>Тотемізм</u> - уявлення про певну рослину чи тварину як праматір людського роду.</p>
Філософський етап	<p><u>Демокріт</u> стверджував, що душа є різновидом речовин, які утворюються з атомів вогню та підпорядковуються загальним законам. Це мікрокосмос, що складається з тих самих елементів - атомів, що й макрокосмос, але вони тонші, невидимі.</p> <p><u>Платон</u>, засновник філософського ідеалізму, увів в обіг поняття про складові душі - розум, мужність, пристрасть, які розташовані в різних частинах тіла. Він вважав, що матеріальне і духовне, тілесне та психічне є двома самостійними та антагоністичними початками.</p>

	<u>Арістотель</u> стверджував, що душа не може існувати без тіла, проте вона не вичерпується ним. Вона є формою і способом організації тіла.
Асоціанізм	<u>Декарт</u> увів у науковий обіг поняття рефлексу як закономірно відповіді організму на зовнішній подразник. Людина мислиться і як машина, і як одухотворена істота. Утверджується дуалізм душі і тіла - їх рівноправне і паралельне існування. <u>Спіноза</u> вважав, що свідомість - таке ж реальне явище, як і матерія. Він був радикальним представником детермінізму, тобто вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок та взаємозумовленість речей, процесів і явищ реального світу. <u>Лейбніц</u> вперше висунув поняття несвідомої психіки. <u>Джон Локк</u> є фундатором емпіричної (дослідної) психології.
Наукова психологія	
Психофізіологічні концепції	<u>І.М. Сеченов</u> розглядає психічні процеси як конкретний механізм взаємодії організму з навколишнім середовищем. Психічні явища - це відповіді мозку на зовнішні та внутрішні подразники. <u>І.П. Павлов</u> розкрив принципи роботи головного мозку людини і тварини, експериментально обґрунтував та розробив вчення про дві сигнальні системи. Слово як "сигнал сигналів" надає людині принципово нові можливості у розвитку й функціонуванні психіки, що стає регулятором такої поведінки й діяльності, якої немає у тварин.
Перші наукові школи	<u>В. Вундт</u> заснував у 1879 р. першу у світі експериментальну лабораторію в Лейпцизькому університеті. Предметом психології вважав безпосередній досвід суб'єкта, який може вивчатися шляхом інтроспекції. Роль психології полягає в детальному описі складових свідомості (відчуттів, почуттів, образів). <u>Е.Тітчінер</u> виступав за поєднання інтроспекції з експериментом та математикою, щоб наблизити психологію до стандартів природничих наук. <u>У. Джемс</u> вважав, що основне завдання психології полягає в тому, щоб зрозуміти функцію і роль свідомості в адаптації індивідуума до змін навколишнього середовища.
Період відкритої кризи	Психоаналіз (<u>З. Фрейд</u>). Напрямок, що досліджує сферу несвідомого. Структуру особистості утворюють три основні компоненти: "Воно", "Я", "Над-Я". <u>Біхевіоризм</u> (<u>Дж. Уотсон</u>) - напрям, згідно з яким вважається, що психологія повинна вивчати поведінку, доступну для об'єктивного спостереження. Основною схемою біхевіоризму є принцип "стимул - реакція". <u>Гештальтпсихологія</u> (<u>М. Вертгаймер</u> , <u>В. Келер</u>) вивчає цілісні структури свідомості, образи. <u>Гуманістична психологія</u> (<u>К. Роджерс</u> , <u>А. Маслоу</u>) - напрям у психології, що вивчає духовний розвиток людини, її особистісний ріст, питання самоактуалізації. <u>Когнітивна психологія</u> (<u>Найссер</u>) досліджує закономірності процесів пізнання. <u>Діяльнісний підхід</u> (<u>Л.С. Виготський</u> , <u>С.Л. Рубінштейн</u> , <u>О.М. Леонтьєв</u>) об'єднує вчених, для яких психіка - функція мозку,

1.3.2. Основні напрямки сучасної психології.

Біхевіоризм - напрям у психології, що вивчає поведінку людини і способи впливу на поведінку людини. Біхевіоризм у вузькому розумінні, або класичний біхевіоризм - біхевіоризм Дж. Уотсона і його школи, який досліджує тільки зовні бачимо поведінку і не робить відмінності між поведінкою людини та інших тварин. Для класичного біхевіоризму всі психічні явища зводяться до реакцій організму, переважно руховим: мислення ототожнюється з мовно-руховими актами, емоції - до змін всередині організму, свідомість принципово не вивчається, якщо не має поведінкових показників. Основним механізмом поведінки приймається зв'язок стимулу і реакції (S - R). Представники: Едуард Торндайк, Іван Петрович Павлов, Джон Бродес Уотсон.

Фрейдизм (психоаналіз) - названий по імені З. Фрейда (1856 - 1939),. Психіка розглядається ним як щось самостійне, що існує паралельно матеріальним процесам і керовану особливими, вічними психічними силами, що лежать за межами свідомості (несвідоме). Усі психічні стани, всі дії людини, а потім і всі історичні події та суспільні явища Фрейд піддає психоаналізу, тобто тлумачить як прояв несвідомих, і перш за все сексуальних, потягів. Одвічні конфлікти в глибинах психіки індивідів стають у Фрейда причиною і змістом (прихованим від безпосереднього усвідомлення) моралі, мистецтва, науки, релігії, держави, права, воєн і т. п. (Сублімація). Сучасні прихильники Фрейда - неофрейдісти, представники шкіл «культурного психоаналізу» (К. Хорні, Г. Кардінер; Ф. Александер, Г. Саллівен зберігають незайманою основну логіку міркувань Фрейда, відмовляючись від тенденції бачити у всіх явищах людського життя сексуальну підоснову і від деяких інших методологічних особливостей класичного фрейдизму.

Гештальтпсихологія виникла на початку 20 століття в Німеччині. Її засновниками були Макс Вертгеймер (1880-1943), Курт Коффка (1886-1967), Вольфганг Келер (1887-1967). Назва цього напрямку походить від слова «гештальт» (нім. Gestalt - форма, образ, структура). Психіка, вважали представники цього напрямку, повинна вивчатися з точки зору цілісних структур (гештальтів).

Центральним для них стало уявлення про те, що основні властивості гештальта не можна зрозуміти шляхом підсумовування властивостей окремих його частин. Ціле принципово не зводиться до суми окремих його частин, більше того, ціле - це зовсім інше, ніж сума його частин. Саме властивості цілого визначають властивості окремих його частин. Так, музична мелодія не може бути зведена до послідовності різних музичних звуків. Курт Левін (1890-1947) німецький, а потім американський психолог розробляв ідеї гештальтпсихології стосовно психології особистості.

Гуманістична психологія виникла в 60-і роки нашого століття в американській психології. Цей напрямок проголосило в якості основної ідеї новий погляд на розвиток людини. Воно засноване на оптимістичному підході

до розуміння природи людини: вірі у творчі можливості, творчі сили кожної людини, в те, що він здатний свідомо вибирати свою долю і будувати своє життя. Саме з цим пов'язана назва цього напрямку, що походить від латинського слова *humanus* - людський. У той же час, гуманістичні психологи вважають, що дослідження наукових понять і застосування об'єктивних методів веде до дегуманізації особистості і її дезінтеграції, перешкоджає її прагненню до саморозвитку, таким чином, цей напрямок приходить до відвертого ірраціоналізму. Найбільш відомими представниками цього напрямку є Карл Ренсом Оджерс (1902-1987) і Абрахам Харольд Маслоу (1908-1970).

Когнітивна психологія (Дж. Келлі, Д. Міллер, У. Найссер) виникає у 60-ті роки 20-го століття в протистояння біхевіоризму. Вона повернула в предмет психології суб'єктивний аспект. Когнітивна психологія - психологія пізнання, де пізнання - основа свідомості. Назва цього напрямку походить від латинського слова *cognitio* - знання, пізнання. Його виникнення і розвиток пов'язані з бурхливим становленням комп'ютерної техніки і розвитком кібернетики як науки про загальні закономірності процесу управління і передачі інформації. Когнітивна психологія розглядає залежність поведінки людини від наявних у нього пізнавальних схем (когнітивних карт), які дозволяють йому сприймати навколишній світ і вибирати способи правильного поведінки в ньому. Цей напрямок в даний час бурхливо розвивається, і у нього немає будь-якого визнаного лідера. Критика когнітивної психології пов'язана, перш за все, з тим, що проведені в ній дослідження ототожнюють мозок людини з машиною, істотно спрощуючи тим самим складний, багатогранний внутрішній світ людини, розглядаючи його як щодо спрощені схеми і моделі.

1.3.3. Вітчизняні концепції психічного.

Радянська психологія - період 1920-30х рр. - становлення радянської психології на основі філософії марксизму. У цей період закладаються дві основні взаємопов'язані теми в історії радянської психології, які будуть визначати її розвиток впродовж наступних десятиліть. Це, по-перше, пошук конкретно-емпіричного наповнення психології. По-друге, це тема пошуку самостійного, відмінного від фізіологічного, соціологічного, літературознавчого, антропологічного, медичного та ін. дослідження самостійного об'єкта і підстав психологічного дослідження. І в той же час, психологія в цей період розвивається в тісній взаємодії і діалозі з різноманітними суміжними областями «людиназнавства» і представлена різноманітними суміжними школами та дослідницькими традиціями. Роком визнання радянської психології слід вважати 1929, коли перша представницька група радянських вчених була заявлена для участі у IX міжнародному психологічному конгресі. І в той же час, паралельно з процесами інтеграції радянської науки в міжнародну науку і становлення оригінальних наукових шкіл, проходять і протилежні процеси обмеження академічної свободи і введення цензури та державного контролю над науковими дослідженнями.

Значний внесок в розвиток *вітчизняної психології* внесли С.Л. Рубінштейн, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, К.С. Абульханова, Б.Г. Анан'єв, Л.І. Божовія та ін.

Серед *українських психологів* слід пам'ятати про О.Потебню, Г.Челпанова, М.Ланге, І.Сікорського, В.Протопопова, Г.Костюка, П.Чамату, В.Котирло та багатьох інших.

Харківська психологічна школа — неформальна назва спільноти радянських психологів, що виникла у Харкові на початку 30-х рр. минулого століття, і пов'язана, насамперед, з розвитком діяльнісного підходу в вивченні явищ людської психіки.

Початком існування Харківської психологічної школи послужило добровільне вигнання з Москви учнів Л.С. Виготського в ході т.зв. «дискусії початку 30-х рр.» в радянській психології та їх робота у Харкові на запрошення керівництва УРСР.

Серед «харків'ян» найчастіше згадуються:

- засновники: О.Р. Лурія, О.М. Леонт'єв, О.В. Запорожець, М.С. Лебединський, Л.І. Божович;
- довоєнне покоління: П.Я. Гальперін, П.І. Зінченко, В.І. Аснін, Р.Д. Луков, К.Е. Хоменко та багато інших.
- повоєнне покоління: Г.К. Серєда, С.П. Бочарова та багато інших.

Перевір свої знання

1. Назвіть основні етапи розвитку психологічної науки.
2. Охарактеризуйте донауковий період розвитку психології.
3. Опишіть біхевіоризм як один із напрямків психології.
4. Дайте визначення психоаналізу як одному з основних напрямків сучасної психології.
5. Опишіть гештальтпсихологію.
6. Назвіть основні ідеї когнітивної психології.
7. Опишіть розвиток вітчизняної психології.

Лекція 1.4.

Структура психології та її місце в системі наук

План лекції:

- 1.4.1. Зв'язок психології з іншими науками
- 1.4.2. Структура психології

Література:

1. Маклаков А.Г. Общая психология. / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2017. - 582 с.
2. Максименко С.Д. Загальна психологія. / С.Д. Максименко, В.Н. Соловієнко. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 572 с.
4. Столяренко Л.Д. Основы психологии. / Л.Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.

5. Ярошевский М.Г. Категориальный аппарат психологии / М.Г. Ярошевский // Хрестоматия по психологии – М.: Просвещение, 1987. – С. 7-18.

1.4.1. Зв'язок психології з іншими науками

Різноманіття проявів людини як природного та соціального феномену призвело до виникнення значної кількості наук, які вивчають людину. Ми з вами розглянемо зв'язок психології з природничими та гуманітарними дисциплінами.

Зв'язок психології з природничими науками цілком очевидний. Найбільш явний зв'язок – з біологічними науками. З біології психологія запозичує загальнобіологічні закономірності розвитку психіки. Значну роль в цьому плані відіграє еволюційна теорія Ч. Дарвіна. В першу чергу це стосується пристосування до умов середовища, які змінюються, що дають ключ до розуміння еволюції форм психологічного життя та їх адаптивної ролі.

Проблема співвідношення вродженого та набутого – одна з центральних проблем психології, у зв'язку з чим для неї важливі і дані генетики, які представляють матеріал відносно механізмів наслідування певних задатків, схильність до психічних хвороб тощо. Гранична з генетикою галузь психології – психогенетика, яка виявляє роль генотипа та середовища у формуванні індивідуальних особливостей людини.

Виділимо зв'язок психології з фізіологією вищої нервової діяльності. Безпосередньо з фізіологією вищої нервової діяльності співвідноситься така галузь психології, як психофізіологія, яка вивчає психіку в єдності з її матеріальним субстратом – мозком.

Зв'язок психології і фізики знаходить своє відображення у прийнятті принципу атомарності, представлення про атомарний склад душі.

Зв'язок психології і хімії проявляється у існуванні науково – практичної дисципліни, яка вивчає закономірності впливу на психіку лікарських препаратів – психофармакологія.

Не менш сильний зв'язок психології з гуманітарними дисциплінами. В першу чергу це стосується тих галузей психологічного знання, які пов'язані з людською особистістю.

З історією психологію зближує інтерес до особливостей душевного обліку людини у різні історичні епохи і в різноманітних культурах.

З соціологією – наукою про соціальні системи і процеси – психологія пов'язана через вивчення закономірностей взаємодії особистості і її соціального оточення, внутрішньо групових відносин.

Політична психологія вивчає особливості людини і груп, які обумовлені їх включеністю в політичне життя.

Такі гуманітарні дисципліни, як мовознавство, мистецтвознавство також пов'язані з психологією. На стику мовознавства і психології сформувалась психолінгвістика.

1.4.2. Структура психології.

Сучасна психологія складається з ряду відносно самостійних наукових дисциплін, які складають її структуру:

Загальна психологія – галузь психології, яка дає відповіді на принципові питання, які постають перед психологічною наукою в цілому.

Основні питання, які розглядаються загальною психологією, стоять в центрі більш окремих галузей психологічної науки.

Екстремальна та кризова психологія займається вивченням психіки людини в надзвичайних ситуаціях.

В залежності від проблем розвитку психіки в філогенезі виділяють:

- Порівняльна психологія (співставлення психіки тварин і людини);
- Зоопсихологія (вивчення психіки тварин).

В залежності від процесу розвитку виділяють:

- Вікова психологія (вивчає онтогенез психічних процесів);
- Спеціальна психологія займається вивченням аномального розвитку

психіки :

1) патопсихологія;

2) сурдопсихологія;

3) психологія соматично хворих, що мають хронічні захворювання.

- Психофізіологія і нейропсихологія (співвідношення мозку і психіки).

В залежності від взаємин людини і суспільства виділяють соціальну психологію:

1. психологія великих груп;

2. психологія малих груп;

3. соціальна психологія особистості.

Вивченням закономірностей трудової діяльності займається психологія праці:

1. інженерна психологія (вивчає діяльність людини в системі «людина – машина»);

2. авіаційна психологія;

3. психологія управління тощо.

Перевір свої знання

1. Чи слід вважати психологію природничою наукою? Обґрунтуйте свою відповідь
2. Назвіть з якими ще гуманітарними науками пов'язана психологія
3. Дайте визначення загальній психології.
4. Назвіть структуру психології
5. Опишіть які види психології пов'язані із процесами розвитку.

Лекція 1.5

Методи психології.

План лекції:

1.5.1 Методи наукових досліджень.

1.5.2. Спостереження як основний метод

1.5.3. Експеримент

1.5.4. Додаткові методи.

Література:

1. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. / Ю.Б. Гиппенрейтер. – М.: «ЧеРо», при участии издательства «Юрайт», 2002. – 336 с.
2. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Трикта : Академ. проект, 2008. - 570 с.
3. Маклаков А.Г. Общая психология. / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2017. - 582 с.
4. Психология. Учебник для гуманитарных вузов / [Под общ. ред. В. Н. Дружинина]. — СПб.:Питер, 2001. — 656 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 572 с.
6. Столяренко Л.Д. Основы психологии. / Л.Д Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.

1.5.1 Методи наукових досліджень.

Психологія, як і будь-яка інша наука, має свої методи.

Науковий метод – це прийоми і засоби допомогою яких отримують дані необхідні для надання практичних рекомендацій та побудови наукових теорій. Психологічні методи – це способи організації психологом власної діяльності за допомогою яких він досягає поставленої мети. Вони можуть бути поділені на суб'єктивні та об'єктивні.

Суб'єктивні методи ґрунтуються на самооцінках чи самозвітах досліджуваних, а також на думці дослідників про те чи інше спостереження або отриману інформацію.

Б.Г. Ананьєв виділив 4 групи психологічних методів:

- організаційні;
- емпіричні;
- методи обробки даних;
- інтерпретаційні.

Організаційні методи визначають стратегію дослідника. Серед них виділяють:

- порівняльний метод (співставлення різноманітних груп по віку, діяльності тощо);
- лонгітюдний метод (багатократне дослідження одних й тих же осіб протягом довго періоду часу);
- комплексний метод (у дослідженні беруть участь представники різних наук, при цьому, як правило, один об'єкт вивчають різними способами).

Емпіричні методи визначають тактику при проведенні дослідження:

- основні (спостереження, експеримент);
- додаткові тести, бесіда, інтерв'ю, анкетування, опитування, аналіз продуктів діяльності).

Методи обробки даних:

- кількісний (статистичний) аналіз;

- якісний (диференціація матеріалу за групами) аналіз.

Інтерпретаційні методи:

- генетичний метод (аналіз матеріалу в плані розвитку з виділенням окремих фаз, стадій, критичних моментів);
- структурний метод (встановлює структурні зв'язки між всіма характеристиками особистості).

1.5.2. Спостереження як основний метод.

Спостереження – це спосіб дослідження у психології, який передбачає планомірне, цілеспрямоване, систематичне констатування певних психічних явищ, яке проводиться в буденному для досліджуваних середовищі без втручання спостерігачів.

Види спостережень:

- об'єктивне і самоспостереження (інтроспекція);
- зовнішнє і включене;
- суспільне і вибіркоче;
- пряме й інструментальне.

Найбільш широко застосовується метод включеного спостереження. Цей метод використовується у дослідженнях, коли психолог сам є безпосереднім учасником подій. Проте якщо під впливом особистої участі дослідника його відчуття можуть змінитися, то краще звертатися до стороннього спостерігача, що дозволяє більш об'єктивно судити про події. Включене спостереження є близьким за змістом до самоспостереження.

Самоспостереження, тобто спостереження за своїми переживаннями, є одним із специфічних методів, які застосовуються лише в психології. Цей метод має цілий ряд недоліків. По-перше, спостерігати свої переживання занадто важко. Вони або змінюються під впливом спостереження, або зовсім зникають. По-друге, при самоспостереженні дуже важко уникнути суб'єктивізму, оскільки наше сприймання подій має суб'єктивне забарвлення. По-третє, при самоспостереженні важко вирізнити деякі відтінки ваших переживань.

Самоспостереження часто застосовується в умовах експерименту. У даному випадку воно набуває найбільш точний характер і його прийнято називати експериментальним самоспостереженням.

1.5.3. Експеримент

Експеримент – це спеціально організована і контрольована ситуація дослідження. Метод, який заснований на створенні штучної ситуації, у якій властивість, яку вивчають виділяється, проявляється та оцінюється краще всього.

Головним достоїнством експерименту є те, що він дозволяє надійніше інших психологічних методів робити висновки стосовно причинно – наслідкових зв'язках феномену, який досліджується, з іншими феноменами.

Види експерименту:

- лабораторний;
- природний;
- констатуючий;
- формуючий.

Лабораторний експеримент пропонує створення штучної ситуації, у якій властивість, яку вивчають може бути краще за все оцінена. Природний експеримент зорганізується і проводиться у звичайних життєвих умовах, де експериментатор не вмішується у хід подій, а лише фіксує їх такими якими вони є.

Першим метод природнього експерименту почав використовувати О.Ф. Лазурський. Дані, які отримують у природньому експерименті, краще всього відповідають типовій життєвій поведінці людей. Проте, слід мати на увазі, що результати природнього експерименту не завжди точні через відсутність у експериментатора можливості суворого контролю за впливом різноманітних факторів на властивість. З цієї точки зору лабораторний експеримент виграє у точності, але при цьому уступає в ступені відповідності життєвої ситуації.

1.5.4. Додаткові методи.

До додаткових методів відносяться:

- тестування;
- опитування;
- моделювання.

Тестування – вимірювання має чітку процедуру отримання, обробки та інтерпретації даних. Виділяють тести – опитувальники, тести – завдання, проєктивні тести.

Тести – опитувальники засновані на аналізі відповідей досліджуваних на питання, які дозволяють отримувати достовірну та надійну інформацію про наявність чи вираженості певної психологічної характеристики. Судження про розвиток даної характеристики здійснюється на основі кількості відповідей, які співпали за своїм змістом з уявленнями про неї.

Тести – завдання передбачають отримання інформації о психологічних характеристиках людини на основі аналізу успішності виконання завдання. У тестах цього типу досліджуваним необхідно виконати певний перелік завдань. Кількість виконаних завдань є основою для судження про наявність або відсутність, а також ступінь розвитку в нього певної психологічної якості.

Проєктивні тести передбачають вільну інтерпретацію дослідником виконаних завдань. Наприклад, при найбільш переважному для досліджуваного вибору кольорових карток психолог визначає його емоційний стан.

Опитування являє собою метод, який заснований на отриманні необхідної інформації від самих досліджуваних шляхом питань і відповідей. Є декілька варіантів проведення опитування. Кожний із них має свої достоїнства та недоліки. Виділяють три типи опитування: усний, письмовий та вільний.

Усне опитування, як правило, застосовуються у тих випадках, коли необхідно вести спостереження за реакціями та поведінкою досліджуваного. Цей вид опитування дозволяє глибше проникнути у психологію людини, оскільки питання, які ставляться дослідником, можуть корегуватися у процесі дослідження в залежності від особливостей поведінки та реакцій досліджуваного. Проте, даний варіант опитування потребує більше часу для проведення, а також наявності спеціальної підготовки у дослідника, оскільки ступінь об'єктивності відповідей часто залежить від поведінки та особистісних особистостей дослідника.

Письмове опитування дозволяє охопити більшу кількість людей за порівняно короткий проміжок часу. Найбільш розповсюдженою формою даного опитування є анкета. Її недоліком є те, що неможливо передбачити реакцію досліджуваних на її питання та змінити у ході дослідження її змісту.

Вільне опитування – різновид письмового чи усного опитування, за яким перелік питань, які задаються заздалегідь не визначаються. При опитування даного типу можна достатньо гнучко змінювати тактику та зміст дослідження, що дозволяє отримати різноманітну інформацію про досліджуваного.

Бесіда – ще один варіант опитування. Від опитування метод бесіди відрізняється більшою свободою проведення процедури.

Метод моделювання застосовується у ситуаціях, коли використання інших методів ускладнено. Їх особливістю є те, що з одного боку, вони опираються на певну інформацію про те чи інше психічне явище, а з іншого боку, при їх використанні, як правило, не потребується участь досліджуваних.

Моделі можуть бути технічними, логічними, математичними, кібернетичними. У математичному моделюванні використовуються математичний вираз чи формула, у якій відображений взаємозв'язок змінних і відносини між ними. Технічне моделювання передбачає створення прибору чи пристрою, яке за своєю дією нагадує те, що потрібно дослідити. Кібернетичне моделювання засновано на використанні для рішення психологічних задач понять із галузі інформатики та кібернетики. Логічне моделювання засновано на ідеях і символіці, яка застосовується у математичній логіці.

Перевір свої знання

1. Опишіть групи методів за Б.Г. Ананьєвим.
2. Дайте визначення методу спостереження.
3. Охарактеризуйте метод самоспостереження.
4. Опишіть основні форми експерименту.
5. Охарактеризуйте метод тестування.
6. Назвіть основні види опитування.
7. У чому полягає метод моделювання.

Лекція 1.6

Структура та форми діяльності психолога-професіонала

План лекції:

- 1.6.1. Структура психології як професійної діяльності
- 1.6.2. Дослідницька діяльність психолога.
- 1.6.3. Прикладна психологія.
- 1.6.4. Практична психологія та її напрямки.

Література:

- 1 Носенко В.М. Вступ до спеціальності "Психологія": Навчальний посібник. / В.М. Носенко. – Х.: НУЦЗУ, 2011. – С. 14-19, 29-39.
- 2 Основи психології / [Під заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця].— К.: Наукова книга, 1997. - С.9-45.
- 3 Психологія. Підручник для студентів ВНЗ./ [За ред. Ю.Л. Трофімова]. – К.: Либідь, 2000 – С. 64-75.

1.6.1. Структура психології як професійної діяльності.

Сучасна наукова психологія являє собою досить розмаїту систему дисциплін та галузей. За спрямованістю діяльності психологів на пізнання, дослідження або перетворення психіки доцільно виділяти три великі групи галузей - теоретичну, науково-прикладну та практичну психологію.

1. До *теоретичної психології* належать: загальна психологія, історія психології, експериментальна, генетична, соціальна, порівняльна, диференціальна психологія, психофізіологія, психологія особистості, моделювання психіки.

Діяльність психолога тут спрямована на наукове пізнання — форму процесу пізнання, головною функцією якого є вироблення й теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність. Передусім у структурі наукового пізнання виокремлюються емпіричний і теоретичний рівні. На кожному з них використовуються власні методи (про емпіричні ми вже говорили, а до теоретичних можна віднести сходження від абстрактного до конкретного, аксіоматичний, системно-структурний). Результатами роботи психолога тут будуть ідеї, теорії, закони.

2. До *науково-прикладної психології* слід віднести ряд галузей, для яких характерні дослідження і практичне використання знань з метою оптимізації поведінки та діяльності людей. Напрями науково-прикладної психології вже були розглянуті в лекції 4.

3. *Практична психологія* функціонує і розвивається як система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання безпосередньої допомоги людям у вирішенні їхніх психологічних проблем. Головна мета практичної психології - створити сприятливі соціальні та психологічні умови для діяльності людини в усіх сферах життя - від сімейних стосунків до управління державою, надати людству допомогу у розвитку та захисті її психічного здоров'я.

1.6.2. Дослідницька діяльність психолога.

Нижче ми опишемо найбільш поширені уявлення про роботу психолога-дослідника. Багато в чому вони орієнтовані на ті уявлення про науку і її методи, які формувалися в руслі природничої традиції.

Як уже згадувалося, психологічне дослідження передбачає: 1) формулювання проблеми; 2) висування гіпотези; 3) здійснення перевірки гіпотези; 4) інтерпретацію результатів перевірки.

Проблема - це питання, на яке потрібно знайти відповідь про причини тих чи інших подій або про ті фактори, які визначають існування або специфіку тих чи інших явищ.

У багатьох випадках проблема співвідноситься з причинно-наслідковими залежностями, або з зв'язками іншого роду. Можлива й інша постановка проблем; вони можуть бути пов'язані не з відносинами, а з самим фактом існування будь-якого об'єкта або його особливостей.

Як правило, проблеми є наслідком практики (в тому числі практики теоретичних міркувань) в зв'язку з необхідністю вирішити конкретну прикладну задачу або в зв'язку з неможливістю теоретичного просування в тій чи іншій області остільки, оскільки з'явилися факти, незрозумілі або сумнівні з точки зору тієї чи іншої теорії. (Багато проблем так і не «знаходять остаточного вирішення і залишаються в науці як» вічно актуальні» або оголошуються псевдопроблемами).

Можна говорити про проблеми різних рівнів: вони можуть співвідноситися з основними положеннями теорії, з приватними її аспектами і з прикладними завданнями

Далі дослідники визначають найбільш ймовірний - з точки зору теорії, якої вони дотримуються, - відповідь на поставлене запитання і надалі перевіряють правильність свого припущення. Така можливий відповідь на поставлене питання (проблему) називається **гіпотезою**. Гіпотеза також може формулюватися на різних рівнях узагальнення, однак, для того щоб дослідження виявилось можливим, вона повинна формулюватися конкретно, співвідносячись з конкретними життєвими явищами.

Основною вимогою до гіпотезі є вимога про можливість її перевірки. Цілком ймовірно, що у дослідника виникає кілька рівно можливих гіпотез; тоді вони перевіряються послідовно. Після того, як гіпотеза сформульована, дослідник переходить до її **перевірки на емпіричному, тобто дослідному, матеріалі**.

У цій роботі також можна виділити кілька етапів.

По-перше, необхідно визначити загальну «стратегію і тактику» дослідження, ті загальні принципи, за якими воно буде будуватися (використовуються організаційні методи).

По-друге, провести власне дослідження. Використовуються емпіричні методи (про які вже йшлося раніше).

По-третє, отримані дані обробляються за допомогою методів кількісного та якісного аналізу.

Завершує дослідницький цикл *інтерпретація*, тобто, співвіднесення отриманих результатів з гіпотезою та висновки про її достовірність з подальшим співвіднесенням з теорією, в рамках якої гіпотеза створювалася, і - при необхідності - переглядом певних положень, що породить нові проблеми, нові гіпотези і так далі, до нескінченності, як нескінченним є і саме пізнання.

1.6.3. Прикладна психологія.

Прикладна психологія - загальна назва ряду галузей сучасної психології, які займаються застосуванням психологічних знань (принципів, методів) у різних видах людської діяльності.

Термін виник наприкінці XIX ст., коли психологія перестала бути лише умоглядною наукою. Фундатором прикладної психології в США вважають Г. Мюнстерберга, у нас значний внесок в її розвиток зробили М.О. Бернштейн, О.Р. Лурія, Г.С. Костюк та інші.

Підрозділи прикладної психології носять назви відповідно до сфер застосування психологічного знання, якими є: медицина, правосуддя, освіта, спорт тощо. Як правило, роль психології в цих сферах – це:

- вивчення та врахування індивідуальних якостей людини, як морально-психологічних (світоглядні установки, спосіб життя) так і психофізіологічних (швидкість реакції, витривалість, здатність до навчання);
- врахування соціально-психологічних ефектів (колективна взаємодія, громадська думка, емоційне зараження, конфлікти);
- врахування «людського фактору» в роботі систем людина-техніка (заходи безпеки на виробництві, використання анти-спам кодів, щоб відрізнити живого користувача від бота).

Методи, якими послуговується прикладна психологія, можуть бути загальними (тестування) або специфічними (метод вільних асоціацій у клінічній психології та психотерапії).

Деякі приклади, в яких психологія доводить свою практичну користь:

- загально-методологічні поради побудови практик та процесів (організація виробництва, навчання або тренувального процесу);
- підбір кадрів (наприклад, для спорту, суду присяжних, у бізнесі);
- психологічна експертиза в правосудді тощо.

1.6.4. Практична психологія та її напрямки.

В останні два десятиріччя з'явилася нова галузь професійної діяльності – **практична психологія**, а відповідно й нова професія – практикуючий (практичний) психолог. Практична психологія як сфера діяльності передбачає, з одного боку, вивчення індивідуальності людини чи психологічних особливостей групи людей у конкретних обставинах їхнього життя та обґрунтування впливів на них із метою збереження їхнього психічного здоров'я і вияву їхніх можливостей (*науковий аспект*). з іншого, - надання безпосередньої допомоги конкретній людині чи групі людей у розв'язанні їх психологічних проблем (*практичний аспект*).

Практикуючий психолог, психолог-практик, практичний психолог – ці три терміни часто використовуються як синоніми. Вони означають фахівця, який працює у сфері практичної психології і самостійно розв'язує психологічні практичні завдання. У певному контексті вживання кожного з цих термінів набуває специфічного значення, що відображає дещо різний смисл кожного з них. Так, словосполучення **«практикуючий психолог»** часто означає спеціаліста, який працює і як дослідник, і як практик, тобто спеціаліст, який поряд із науковою чи викладацькою роботою ще й практикує. Найчастіше саме цей термін вживають тоді, коли намагаються підкреслити суть діяльності психолога, який працює у сфері практичної психології – вивчення конкретної людини і надання їй психологічної допомоги.

Термін **«психолог-практик»** зазвичай вживають тоді, коли йдеться про спеціаліста, який працює виключно у сфері практики. Саме він є адресатом практичної психології як науки, хоча його роль у творенні цієї науки вельми активна.

Переважно у такому самому значенні використовують термін **«практичний психолог»**, хоча у зв'язку з його лінгвістичною двозначністю деякі психологи уникають цього словосполучення (З. Кісарчук)

Основними *функціями практичної психології* є аналіз і прогнозування поведінки й діяльності людини, активний соціальний та психологічний вплив, консультативно-методична, просвітницька, профілактична, реабілітаційна, дорадча та психогігієнічна функції тощо.

Основними видами діяльності практичного психолога є: просвітницька та психопрофілактична робота, психологічне консультування, психодіагностика та психокорекція.

У *структурі практичної психології* виділяються такі напрями:

- психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення;
- психологічна служба системи освіти;
- психологічна служба системи охорони здоров'я;
- практична психологія політичної діяльності, управління і масових комунікацій;
- практична юридична психологія;
- практична психологія і соціологія економіки та бізнесу;
- практична психологія праці та профорієнтації;
- соціально-психологічна служба армії;
- психологічна служба ДСНС та багато інших.

Перевір свої знання

1. Назвіть напрямки діяльності сучасного психолога.
2. Охарактеризуйте дослідницьку діяльність психолога.
3. Проаналізуйте поняття наукової проблеми, гіпотези, емпіричної перевірки та інтерпретації.
4. Опишіть прикладну психологію як напрямок діяльності психолога.
5. Охарактеризуйте роль психології різних сферах практичної діяльності.
6. Назвіть основні види діяльності практичного психолога.
7. Опишіть напрями практичної психології

МОДУЛЬ 2. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Лекція 2.1.

Предмет історії психології, її розвиток та методологічні принципи

План лекції:

- 2.1.1. Предмет та методи історії психології.
- 2.1.2. Етапи розвитку психології.
- 2.1.3. Основні фактори і принципи, що визначають розвиток психології

Література:

- 1 Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Трикста : Академ. проект, 2008. - 570 с.
- 2 Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1978. – 438 с.
- 3 Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / [уклад. Н. В. Гриньова]. – Умань : Візаві, 2012. – 209 с.
- 4 Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. – СПб: Изд-во Михайлова, 1998. – 422 с.
- 5 Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

2.1.1. Предмет та методи історії психології.

Історія психології - галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності формування та розвитку поглядів на психіку на основі різних підходів до розуміння її природи, функцій і генезису. Як відомо, психологія пов'язана надзвичайно різноманітними узами з різними галузями науки і культури. З самого свого виникнення вона була орієнтована на філософію і протягом декількох століть фактично була одним з розділів цієї науки. Зв'язок з філософією не переривалася протягом всього періоду існування психології як науки, то послаблювалася (як на початку 19 століття), то знову посилювалася (як у середині 20 століття).

Методи, використовувані в історико-психологічних дослідженнях, звичайно, відрізняються від методів загальної психології. В історії психології не можна скористатися практично ні одним з основних методів психологічної науки - ні спостереженням, ні тестуванням, ані експериментом. Область застосування цих методів обмежується тільки вузьким колом сучасних (для історика психології) учених і справжнім станом актуальних для цього часу проблем, у той час як вік психологічної науки вимірюється століттями.

Тому вчені, які займаються історією психології, розробляють власні методи дослідження або запозичують їх із суміжних дисциплін - наукознавства, історії, соціології. Так, в історії психології використовуються наступні методи:

1. Історико-генетичний метод, згідно з яким вивчення ідей минулого не можливе без урахування загальної логіки розвитку науки в певний історичний період.

2. Історико-функціональний метод, завдяки якому аналізується спадкоємність висловлюваних ідей.

3. Біографічний метод, що дозволяє виявити можливі причини і умови формування наукових поглядів вченого.

4. Методи категоріального аналізу, який передбачає врахування соціально-історичних умов, що визначили появу і розвиток даної наукової школи.

2.1.2. Етапи розвитку психології.

Джерелами для історії психології служать насамперед праці вчених, архівні матеріали, спогади про їх життя і діяльність, а також аналіз історико-соціологічних матеріалів і навіть художньої літератури, що допомагає відтворити дух певного часу.

Дослідження багатьох вчених показали, що на розвиток психології як науки впливають кілька факторів.

Фактори, що визначають розвиток психології.

1. Провідний з них - логіка розвитку психологічних знань - пов'язаний зі зміною її предмета, впливом суміжних з психологією наук, з розвитком принципів та категоріального ладу психології.

2. Соціальна ситуація розвитку науки.

3. Особливості особистості конкретного вченого.

Психологія має багатовікову історію: перші наукові уявлення виникли в 7 ст. до н.е.

Етапи розвитку історії психології

I донауковий (7-6 ст. до н.е.) характеризується виникнення перших, не наукових уявлень про психіку, що базувались на основі міфів, релігійних вірувань. Існував погляд на душу анімізм – це рівень розуміння природи і самої людини, за якими душа визначається існуючою в усіх природних тілах, явищах, тваринах.

II Філософський (6-5 ст. до н.е. – 18 ст. – початок 19 ст. н.е.) - психологія була частиною філософії. Складається з таких підперіодів:

1) Антична психологія (6-5 ст. до н.е. – 5 ст. н.е.). Перші уявлення про душу виникли в період ранньої класики (6-5 ст. до н.е) у філософії Фалеса, Анаксимандра, Анаксімена, Геракліта. В цей період формуються емпіричні знання про психічні процеси (сприймання, пам'ять, уяву, волю) та характер, здібності. Основною проблемою було співвідношення душі і тіла. Виникла ідея першооснови – елементу, який є першою складовою всіх об'єктів (Архе). Існували основні напрями знань: матеріалізм (Демокрит, Геракліт); ідеалізм (Арістотель, Сократ, Платон).

2) Епоха Середньовіччя (5 ст. - 14 ст. н.е.). Зародки психології знаходяться у руслі релігійних вчень, поглядів. Офіційною наукою про душу було богословство. Основна ознака періоду – бездоказовість поглядів та переконань. Вивчалися способи маніпулювання великою масою людей, прийоми зниження психологічної напруги (внаслідок частих епідемій).

Використовувалися як методи – сповідь і покаяння. Для зниження емоційної напруги влаштовували карнавали.

3) Арабська психологія (8-12 ст.ст. н.е.). Арабські вчені наполягали на тому, що вивчення психіки повинно базуватись не лише на вивченні філософських концепцій, а й на вченнях медичних наук.

4) Епоха Відродження (14 ст. н.е. – 16 ст.). Вперше психологія згадується як наука про свідомість, складається гуманістична концепція. Провідна проблема – здібності.

5) Новий час (16-17 ст.ст. н.е.). Відбулося ще більше уточнення предмету психології – свідомість, її функції та зміст. Основний принцип періоду – механістичного детермінізму – всі процеси пояснюються з позиції механіки. Основні напрямки: сенсуалізм (основою всіх знань є відчуття); раціоналізм (основою всіх знань є мислення).

III Науковий – розпочався з праці Вундта «Експеримент» (1860 – 1874 рр.), психологія виділилася у самостійну науку.

2.1.3. Основні фактори і принципи, що визначають розвиток психології

Виділяють три найважливіші **методологічні принципи психології**: детермінізму, системності і розвитку.

Принцип детермінізму має на увазі, що всі психічні явища зв'язані причинно-наслідковими відносинами, тобто все що відбувається у нашій душі, має якусь причину, яка може бути виявлена та вивчена і яка пояснить, чому виникло саме те, а не інше слідство. Ці зв'язки можуть пояснюватися різними підставами, і в історії психології існують кілька підходів до їх пояснення.

Принцип системності описує і пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки, сферами психічного. Він припускає, що окремі психічні явища внутрішньо пов'язані між собою, утворюючи цілісність і набуваючи завдяки цьому нові властивості. Вивчення цих зв'язків і властивостей також має тривалу історію в психології.

Нарешті, принцип розвитку стверджує, що психіка розвивається, тому найбільш адекватний спосіб її вивчення - дослідження закономірностей цього генезису, його видів і стадій.

Згідно з цим принципом, що визначає, які види розвитку притаманні психічному, існують два види розвитку психіки - філогенетичне і онтогенетичне, тобто розвиток психіки в процесі становлення людського роду і в процесі життя дитини.

Виділяються також різні сторони психічного розвитку: розвиток особистості, розвиток інтелекту, соціальний розвиток, які мають свої етапи та закономірності, що стали предметом дослідження багатьох відомих психологів.

Крім принципів на розвиток психології як науки впливає формування її категоріального ладу, тобто тих постійних проблем, які становлять предмет і зміст психології.

В даний час виділяють декілька категорій, які були основою психологічної науки протягом майже всієї її історії. Це мотив, образ, діяльність,

особистість, спілкування, переживання. в різні періоди розвитку психології і в різних школах ці категорії мали неоднакове значення, проте завжди так чи інакше були присутні в психологічних концепціях.

Перевір свої знання

1. Дайте визначення поняттю «історія психології».
2. Охарактеризуйте методи історії психології.
3. Назвіть фактори, які визначають розвиток історії психології.
4. Назвіть та охарактеризуйте етапи розвитку історії психології.
5. Опишіть основні принципи історії психології.

Лекції 2.2-2.4.

Розвиток психології в період античності.

План лекції:

- 2.2.1. Загальна характеристика психології в період античності.
- 2.2.2. Перші психологічні теорії античності.
- 2.3. Провідні психологічні теорії античності класичного періоду.
- 2.4. Психологічні концепції елінізму.

Література:

1. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Трикта : Академ. проект, 2008. - 570 с.
2. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1978. – 438 с.
3. Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / [уклад. Н. В. Гриньова]. – Умань : Візаві, 2012. – 209 с.
4. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. – СПб: Изд-во Михайлова, 1998. – 422 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

2.2.1. Загальна характеристика психології в період античності.

Від філософії психологія взяла важливе для будь-якої науки положення про необхідність будувати свої теорії на основі знання, а не віри. Прагнення уникнути сакральності (з'єднання віри зі знанням), прагнення довести правильність поглядів було найважливішою відмінністю наукової філософської психології від донаукової.

Приблизно з 3 ст. до н.е. психологів стали більше цікавити не стільки загальні закономірності та функції душі, скільки зміст душі людини. На перший план стали виходити не загальні для всього психічного закони, а вивчення того, що відділяє людину від інших живих істот. Ідея про переважно енергетичні функції душі перестала задовольняти психологію, бо душа – це джерело енергії не тільки для людини, але і для інших живих істот. У той час учені прийшли до думки про те, що душа людини служить не тільки джерелом активності, а й розуму і моральності. Таке нове розуміння душі було закладено у теорії Сократа, а потім розвинене в концепціях Платона і Аристотеля.

Вперше в цих концепціях психіки з'явилася ідея про те, що найважливішим фактором, що впливає саме на психіку людини, є культура. Природно, що фактор культури не міг вплинути на психіку тварин і відносився тільки до душі людини, забезпечуючи її якісну відмінність. Таким чином, зміна в пріоритетах психологічних досліджень, поява нових концепцій душі стало важливим поворотним моментом у розвитку психології.

Таким чином, у психології античності, тобто в психології, яка розвивалася вченими Древньої Греції та Риму, можна умовно виділити три етапи:

- Зародження і становлення психології (7 - 6 ст. до н.е.);
- Період класичної грецької науки (3 - 2 ст. до н.е.);
- Період елінізму (2 ст. До н. Е.. - 3 - 4 ст. н.е.).

На першому етапі:

- З'явилися перші наукові концепції психіки, в яких вона розглядалася передусім як джерело активності тіла. При цьому вважалося, що душа людини і душі інших істот мають суто кількісні відмінності, тому що людина, як будь-яка тварина, підкоряється тим же законам, що і все в природі;

- Виникли перші теорії пізнання, в яких перевага віддавалася емпіричним знанням;

- Сформульовано провідні проблеми психології: у чому полягають функції душі, який її зміст, як відбувається пізнання світу, Що є регулятором поведінки, чи є у людини свобода цієї регуляції.

У період класичної грецької психології:

- З'явилися перші розгорнуті концепції психічного;

- Виникла ідея про те, що психіка - носій не тільки активності, а й розуму і моральності, тобто на її розвиток впливають не тільки матеріальні чинники, а й культура, духовний уклад;

- Як головного регулятора поведінки починають розглядати розум, а не почуття, і розум стає джерелом об'єктивних знань про загальне, істинне, яке може бути зовсім не пов'язане з чуттєвими відчуттями.

У період елінізму:

- Були модифіковані погляди, висловлені вченими в попередні періоди;

- Відкриті важливі факти, пов'язані з дослідженням особливостей поведінки, його регуляції, з проблемою оцінки діяльності людини і критеріїв цієї оцінки.

Закінчився період античності в 3 - 4 ст., Коли релігія, що зароджувалася, почала домінувати над науковими концепціями і став повертатися сакральний підхід до знань, які розглядалися не з точки зору їх доведеності, а з точки зору віри або невіри. Наступав період Середньовіччя.

2.2.2. Перші психологічні теорії античності.

Фалес (625 - 547 рр. до н. е.) - один з провідних вчених мілетської школи, вважав, що першоосновою світу, а, отже, і людини, тобто її душі, є вода, без якої немає життя.

Послідовникові і учневі Фалеса Анаксимандру (610 - 546 рр. до н. е.) належить ряд фундаментальних для світорозуміння ідей про початок світобудови («апейрон») і про світопорядок.

Вчення Анаксимена (588 - 525 рр. до н. е.) розвивається в руслі традиційної для мілетської - натурфілософії спрямованості. Першоосновою світобудови він вважає повітря. З нього, за допомогою згущення або розрядження, виникає все існуюче на землі.

Фігура Геракліта Ефеського (народився бл. 544 р. до н. е. - рік смерті невідомий) - одна з найбільш значних у світовій філософії.

Геракліт вважав, що становлення і розвиток світу, природи і людини здійснюється за непорушним законам, які ніхто, ні люди, ні боги, не може змінити. Цей закон - Логос, що виражається насамперед у слові, і є та сила, яку людина називає долею. Першоосновою всього суцього є вогонь, який за допомогою згущення перетворюється в повітря, воду і землю. Логос визначає напрямок і час цих перетворень, які і складають основу світового року (за аналогією з порами року). Тому, як зима змінюється весною, а літо - восени, так і розквіт суспільства змінюється його занепадом і появою нового суспільства. Ця теорія світового року Геракліта набула особливої популярності в моменти суспільних криз, які римські історики пояснювали виходячи з цієї теорії.

Найбільш відомими представниками цієї школи були Протагор (бл. 481 - 410 рр. до н. е.) і його учень Горгій (бл. 483 - 375 рр. до н. е.). з їхньої точки зору, здатність до міркування розвиває вміння довести будь-яку істину, так само як і спростувати будь-яке судження. За свої виступи, в яких вони публічно демонстрували це вміння, і за уроки софісти почали отримувати значні суми грошей, що відрізняло їх від більшості інших вчених. Можна сказати, що їх діяльність поклала початок платного навчання науці. Уміння піти від прямої відповіді і навести кілька способів вирішення однієї і тієї ж задачі одержало назву софістики. Навчання прийомам ораторського мистецтва Протагор вважав головним у тих уроках, які давали софісти. Цю точку зору поділяли багато вчених Давньої Греції та Риму, а тому володіння ораторським мистецтвом вважалося одним з головних критеріїв обдарованості. Здатність до красномовства давала можливість більш активно брати участь у суспільному житті, допомагала домогтися більш високого статусного місця. Тому Протагор вважав, що завдяки навчанню і вправам людина може стати більш моральною і більше громадянською.

Велике значення для розвитку психології мали і концепції психіки, що розробляються лікарями, перш за все в медичній школі Гіпократ (бл. 460 - бл. 370 рр. до н. е.). Він зібрав і систематизував, як Демокрит у психології та філософії, майже всі наукові погляди на медицину свого і попереднього часу. Головне, що відстоював Гіпократ, - це емпіричний характер медичного знання. Він доводив, що воно не може будуватися без досвідчених досліджень, на основі одних міркувань. Вивчаючи прояви темпераменту, Гіпократ ставив питання про його зв'язок зі способом життя людини, що розуміється в самому широкому сенсі - від їжі і пиття до природних умов і особливостей спілкування. Таким чином, у вченні Гіпократ вперше з'явилися думки про диференціацію,

різномаїття індивідуальних варіацій загального поняття людина. Тому певною мірою можна говорити про те, що Гіпократ був першим психологом, що заговорив про індивідуальні розходження, про диференціальну психологію.

2.3. Провідні психологічні теорії античності класичного періоду.

Принципово новий підхід до психіки людини почав складатися з 3 ст. до н.е., точніше, з появи теорій Сократа і Платона.

Сократ (469 - 399 рр. до н. е.) вперше поставив під сумнів істинність колишньої точки зору на людину, що розглядає її лише як одну з ланок у ланцюзі загальних закономірностей, і доводив, що нічого важливіше дослідження саме людини, її душі бути не може. Він також вважав, що природні закони не можуть бути повністю поширені на людину, яка підпорядковується і іншим законам, законам розуму. Одним з найважливіших положень Сократа була ідея про те, що існує абсолютне знання, абсолютна істина, яку людина у своєму роздумі про природу речей може пізнати і передати іншим. У своїй теорії, в розроблюваних концепціях пізнання та етики, він прагнув довести, що в будь-якому знанні, незважаючи на його відносність, є зерно істини, загальне для всіх, тим більше це стосується істини моральної. Сократ одним із перших в психології звернувся до промови, стверджуючи, що істина зафіксована в загальних поняттях, в словах і в такому вигляді передається від покоління до покоління. Таким чином, він вперше пов'язав розумовий процес зі словом.

Таким чином, Сократ заклав основи нового розуміння душі і пізнання, зв'язавши душу не з активністю, а з розумом і мораллю людини. Це відкривало шлях до теорії об'єктивного ідеалізму Платона.

Платон (428 - 348 рр. до н. е.). Прагнучи створити універсальну концепцію, яка об'єднує людину і космос, Платон прийшов до об'єктивного ідеалізму. У його теорії вивчалися проблеми пізнання світу людини, його зв'язку з суспільством, питання державного устрою та способи оптимальної взаємодії особистості і держави. У навколишньому світі він виділяв буття - душу і небуття - матерію, яка є ніщо без душі. Він вважав, що оточуючі предмети є результатом з'єднання душі, ідеї з неживої матерією. Душа, на його думку, не тільки ідея, а й мета речі. Платон вважав, що існує ідеальний світ, в якому розташовані душі або ідеї речей, тобто ті досконалі зразки, які стають прообразами реальних предметів. Досконалість зразків не досягне для цих предметів, але змушує їх прагнути бути схожими, відповідати їм. Таким чином, душа стає не тільки ідеєю, а й метою реальної речі. У принципі ідея Платона є загальним поняттям, словом, якого немає в реальному житті і відображенням якого є всі речі, які входять у це поняття, що позначається даним словом.

Таким чином, Платон вперше представив душу не як цілісну організацію, але як певну структуру, що зазнає тиск протилежних тенденцій, конфліктуючих мотивів, які диктуються жаданою і пристрасною душею, які не завжди можна примирити за допомогою розуму.

Аристотель народився в Македонії, на півночі Греції, в сім'ї відомого лікаря при дворі правителя Македонії Філіпа. Аристотель виділяв кілька видів

асоціацій - за подібністю, контрастом і суміжності в просторі і часі. Завдяки асоціаціям в загальному почуттіліщі з'являються перші узагальнені образи навколишнього - вистави та схеми. Ці образи людина може піддати подальшій переробці, використовуючи, наприклад, уяву і фантазію. Якщо асоціації представляють собою механізми переробки знань на нижчих рівнях пізнання, то логіка - на вищих. Логічні операції - це операції мислення, вони їй допомагають утворенню понять, закінчуючи процес сходження від приватного до загального. Досліджуючи проблему регуляції поведінки, Аристотель прийшов до висновку про те, що можлива подвійна регуляція - як емоціями, так і розумом. Він, так само як і Платон, був переконаний, що справжню свободу і відповідальність може дати тільки розумна регуляція, але його досвід показував, що боротися з емоціями марно.

Таким чином, теорія Аристотеля охоплювала широке коло проблем, найбільш актуальних, як виявилось згодом, не тільки для психології того часу. Частина з них відійшла на другий план у період елінізму, проте погляди Платона і Аристотеля наклали безсумнівний відбиток на всі наступні концепції психіки.

2.4. Психологічні концепції елінізму.

Антична психологія в період елінізму була орієнтована на дослідження більш локальних проблем, що часто має не стільки загальнотеоретичне, скільки практичне значення. Однією з найбільш важливих в цей час стає проблема розвитку моральності, формування моральної поведінки. Існувало кілька точок зору на ці питання.

Школа кініків (циніків) виходила з того, що кожна людина самодостатня, тобто має все необхідне для духовного життя в собі самій. Проте, як підкреслював один з провідних учених цієї школи Діоген Синопський (бл. 400 - 325 рр.. до н.е.), не кожна людина здатна зрозуміти себе, прийти до самої себе і задовольнятися тільки тим, що вона має в собі самій. Люди звикли до допомоги суспільства, інших людей, до комфорту.

У центрі наукових інтересів Епікура (341 - 270 рр. до н. е.) стояла проблема дослідження критеріїв морального і аморального, на основі яких можна оцінювати поведінку людини. Епікур вважав, що єдиним джерелом добра і зла є сама людина, вона ж і головний суддя власних вчинків. Таким чином, джерело активності, так само як і джерело моралі, - в самій людині. Стверджуючи свободу волі, Епікур прагнув подолати детермінізм Демокріта, не виходячи за рамки атомістичної теорії. Для цього він ввів нову властивість атомів - вага. Під дією власної ваги атоми можуть відхилятися від заданої траєкторії, так само зусиллям волі людина може змінювати свої вчинки, змінювати свою долю.

Стоїки поділяли погляди Демокріта на атомістичну будову світу, кажучи про те, що основа основ - це буття, що складається з атомів, які є першоосновою усього всесвіту, в тому числі і душі людини.

У цій школі була розвинена і концепція Геракліта про те, що чотири основних елементи природи - вогонь, повітря, вода і земля - перебувають у

постійній взаємодії і взаємоперетворенні. Однак ці перетворення підпорядковуються певним законам, перш за все закону «світового року», який визначає виникнення світу з вогню, його розквіт, занепад, загибель, а потім нове відродження.

Ці закони стоїки доклали до розвитку душі, доводячи, що вона після смерті тіла вмирає, оскільки атоми душі, як стверджував і Демокрит, розсіюються в повітрі. Однак, вмирає душа не відразу, а поступово. Втрачаючи початкову форму і концентрацію атомів. Цей час, на думку стоїків, дається людині на те, щоб її думки, відкриття, переживання разом з атомами її душі в процесі дихання передалися іншим людям.

Перевір свої знання

1. Назвіть етапи античної психології.
2. Охарактеризуйте вчення Протагора.
3. У чому полягає вчення Сократа.
4. Охарактеризуйте вчення Платона.
5. Опишіть концепцію школи кініків.
6. Охарактеризуйте вчення школи стоїків.

Лекції 2.5 – 2.6.

Психологічні теорії Середньовіччя та епохи Відродження.

План лекції:

- 2.5.1. Загальна характеристика психології в епоху відродження.
- 2.5.2. Розвиток європейської психології в 4 - 11 століттях.
- 2.5.3. Арабська психологія.
- 2.6.1. Психологія у пізньому Середньовіччі (12 - 15 століття).
- 2.6.2. Розвиток психології в епоху Відродження.

Література:

1. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Триеста : Академ. проект, 2008. - 570 с.
2. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1978. – 438 с.
3. Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / [уклад. Н. В. Гриньова]. – Умань : Візаві, 2012. – 209 с.
4. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. – СПб: Изд-во Михайлова, 1998. – 422 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

2.5.1. Загальна характеристика психології в епоху відродження.

Початок нового етапу у розвитку психології був з фактичним зміною її предмету, оскільки офіційною наукою про душу стало богослов'я. Тому психологія повинна була або повністю поступити богослов'ю дослідження психіки, або знайти собі деяку нішу для дослідження. Саме у зв'язку з пошуками можливості для вивчення єдиного предмету в різних його аспектах відбувалися основні зміни у взаєминах богослов'я та психології.

Зі зміцненням держав, розвитком міст і ремесел морок почав розсіюватися, у людей з'явилася надія на гідне життя в сьогоденні, а не тільки потойбічному світі. Однак для взаємовідносин науки та релігії цей поворот виявився не таким сприятливим, бо духовенство припинило бути єдиним оплотом культури.

У цей час стали з'являтися перші світські університети. Відкривалися і світські школи, тобто грамотними вже були не тільки ченці, а й аристократія, купці і ремісники. Посилення міст з їхнім самоврядуванням, для якого необхідна висока майстерність і виконання цехових правил, вимагало нової культури, нової самосвідомості людини. З'явилася і сильна світська влада, яка підпорядкувала собі церковну.

Дещо пізніше, у XII-XIII ст., в психології виник напрямок, що отримав назву деїзм, який стверджував, що існують дві душі - духовна (її вивчає богослов'я) і тілесна, яку вивчає психологія. Таким чином, з'явився предмет для наукового вивчення.

Розширення прав науки призвів до того, що до XIII ст. теорія двох істин, дещо перефразована в томізмі - теорії, що розроблена відомим богословом Фомаю Аквінським, - була покликана вже захистити віру від наукових доказів.

2.5.2. Розвиток європейської психології.

У той же час поряд з продовженням дослідження традиційних для античної науки питань психологія Середньовіччя займається і новими проблемами. Перш за все до них відноситься вивчення взаємозв'язку психічних і соматичних хвороб, що проводилося відомим арабським психологом і лікарем Ібн Сіною. Ці праці заклали основи сучасної психофізіології, вперше розкрили природу стресів та їх вплив на стан психіки.

У церковній психології також проводилися важливі дослідження, спрямовані на вивчення способів маніпуляції великою масою людей, прийомів зниження психічної напруги.

До XIV-XV ст. зміцнилося становище світської, незалежної від богослов'я психології, з'являлося все більше вчених, які зверталися до психологічної проблематики. Однак у світській психології на перший план виходили не питання етики, вольової поведінки і свободи особистості (які ще довгий час залишалися проблемами богослов'я), а дослідження пізнавального розвитку, мови і здібностей. Так поступово психологія ставала наукою про свідомість і про ті процеси пізнання навколишнього, які є переважним змістом свідомості.

Теорія римського вченого Августина Аврелія (354-430), який увійшов в історію науки під ім'ям Августина Блаженного, ознаменувала перехід від античної традиції до середньовічного християнського світогляду. Вважаючи душу знряддям, яке править тілом, він стверджував, що її основу утворює воля, а не розум. Тим самим він став основоположником вчення, названого згодом волюнтаризмом. Августин зосередився на питанні про пізнаваності суб'єктом власних психічних актів і станів, відмінному від сприйняття предметів за допомогою зовнішніх органів чуття, зупинивши увагу на проблемі самосвідомості. У той же час він ввів поняття про вроджену активність душі як

основу розвитку душі. Саме активність, спрямовуючи та трансформуючи пізнання і поведінку людини, є основою її волі. Надалі ця ідея Августина реалізувалася в концепції саморозвитку психіки, в якій стверджувалося, що генезис психіки не залежить від зовнішнього впливу і направляється власною, вродженою активністю, спрямованою на розвиток.

Значний вплив на розвиток науки того часу надав і відомий французький вчений П'єр Абеляр (1079-1142). Він вчився і викладав у Паризькому університеті, а згодом у силу особистих причин став абатом великого монастиря, з'єднавши, таким чином у своїй теорії концептуалізму досягнення та обмеженість як світської, так і релігійної думки свого часу.

У теорії концептуалізму Абеляр повернувся до забутої у той час ідеї про значення слова, вказавши, що в слові необхідно розрізняти його фізичну сутність (звук) і значення, яке, на відміну від звуку, не пропадає, не є подувом, але зберігається в думках людей. Інтерес представляє і концепція розвитку моральності й самопізнання людини, в якій Абеляр доводив, що критерій моральності - це згода з власною совістю. Значить, цей критерій суб'єктивний, а тому зовнішньої оцінки дій людини бути не може, у всякому разі, вона не є важливішою за її оцінку самої себе. У цих питаннях позиція Абеляра подібна з поглядами Епікура і Лукреція, які також відстоювали суб'єктивний, особистісний критерій моральності. Різниця в їх позиціях в тому, що Абеляр, згідно з поглядами того часу вважав совість божественним даром, а її зміст неістотно відрізняється від біблійних заповідей.

2.5.3. Арабська психологія.

Після об'єднання в VII ст. арабських племен виникла держава, що мала нову релігію – іслам.

Ібн-Рушд (Аверроес) (1126-1198 рр.) стоїть у витоків розумового руху, що руйнував європейську схоластику і призвів до створення нової картини світу та людини. Вчений висунув ідеї про те, що природа вічна, що її закони не міняються вимушено, що існування душі обумовлене діяльністю тіла, а її безсмертя в якості індивідуальної сутності не можливе та ряд інших ідей, що були несумісними з догматами ісламу. Аверроес відстоював права розуму і пізнання. Абстрактний світовий розум (Нус) розумів як єдину без особистісну субстанцію, загальну для всіх людей і діючу на окремі душі зовні.

Ібн-Сіна (Авіцена) (980-1037 рр.) сформував вчення про психофізіологічні функції, що відокремлювалися від філософської теорії душі. У нього було дві психології – природньонаукова та метафізична. Він розмежовував їх, говорячи про дві точки зору, що не співпадали одна з одною, на душу: медичну (природньонаукову) та філософську. Він вважав, що для лікаря точка зору „пошукача істини” (філософа) необов'язкова. Відповідно до психологічних проблем Ібн-Сіна розробив своєрідну концепцію „подвійної істини” у розумінні відокремлення філософського знання від природньонаукового всередині самої світської науки. Виходячи із двох психологій, Ібн-Сіна розробив і два вчення про душу. Вчення, що виражало точку зору лікаря, було викладене у „Каноні”. За своїм направленням було

матеріалістичним. Виражалася ідея про залежність психіки в цілому від мозку. Афективна сторона душевного життя також безпосередньо пов'язувалася з тілесними змінами. Він також був засновником вікової психофізіології, детально вивчав поряд з фізичним розвитком організму зміни його психологічних особливостей. Вирішальне значення надавав вихованню. Саме засобами виховання здійснюється вплив психічного на стійку структуру організму. Почуття, що змінюють протікання фізіологічних процесів, виникають не спонтанно, а в результаті впливу на дитину оточуючих людей. Викликаючи у неї ті чи інші почуття, дорослі формують її натуру.

Арабський вчений Ібн аль-Хайсам (Альгазен) (965-1039 рр.) вивчав закони відображення та переломлення світла. Підійшов до органу зору як до оптичного приладу, прийнявши за основу зорового сприймання побудованого в оці за законами оптики образу зовнішнього об'єкту. Те, що в подальшому стали називати проекцією цього образу, тобто його відносністю до зовнішнього об'єкту, Ібн аль-Хайсам вважав результатом додаткової розумової діяльності більш високого порядку. У кожному зоровому акті він розрізняв, з одного боку, безпосередній ефект фіксування зовнішнього впливу, а з іншого – роботу розуму, що приєднується до цього афекту, завдяки якій встановлюється схожість та відмінність видимих об'єктів. „Здатність (зорового) розрізнення – писав він, - породжується судженням”. Ібн аль-Хайсам вважав, що така переробка відбувається несвідомо. Це твердження дозволило вважати вченого далеким попередником вчення про роль „несвідомих умозаклучень” у побудові зорового сприймання. Ібн аль-Хасайм розділив безпосередній ефект світлових променів на око і додаткові психічні процеси, завдяки яким виникає зорове сприйняття форми предмету, його об'єму. Вченим були також вивчені такі важливі феномени, як бінокулярний зір, змішування кольорів, контраст. Він вказував, що для повного сприймання об'єктів необхідний рух очей – переміщення зорових осей. Проаналізував залежність зорового сприймання від його тривалості, ввів таким чином в якості істотного фактору час. При короткочасній демонстрації можуть бути сприйняті тільки знайомі об'єкти. Це вчений пов'язував з тим, що умовою виникнення зорового образу є не тільки безпосередній вплив світлових подразників, але й сліди, що збереглися у нервовій системі, попередніх вражень.

2.6.1. Психологія у пізньому Середньовіччі (12 - 15 століття).

Найбільш значні психологічні дослідження в пізньому Середньовіччі пов'язані з іменами Ф. Аквінського, Р. Бекона, Д. Скота і У. Оккама.

Фома Аквінський (1226-1274) був, по суті, останнім богословом, що приділяв увагу і психолого-філософській проблематиці. У своїй системі, що отримала назву томізм, він прагнув не тільки систематизувати накопичені в той час наукові знання, але і примирити богослов'я з наукою, в тому числі і з наукою античності, перш за все з теорією Арістотеля, послідовником якого він був.

Виходячи з цього, Ф. Аквінський переробив теорію двох істин Ібн Сіни, він вважав, що у випадку суперечностей істина знання все ж поступається вірі.

Доводячи необмежені можливості розуму в пізнанні світу, в тому числі і в розумінні найскладніших його законів, божественного Логосу, Ф. Аквінський виступав проти тези Ібн Рушда про відділення душі від розуму. Він доводив, що мислення-це іманентне, головна властивість душі, без нього душа не існує, а тому неможливо говорити про смерть душі і безсмертя розуму. Таким чином, він відстоював ідею вічності душі, а також неможливість пояснити всі її закони без опори на теологію. З точки зору Ф. Аквінського, душа людини не просто розумна, але свідома і цим відрізняється від несвідомої душі тварин.

Роджер Бекон (1214-1292) схоластичним методам протиставляв науки, які приносять людям безпосередню користь на відміну від безплідних міркувань. У своїх працях він підкреслював, що найбільш небезпечні для людства не помилки, але невігластво, що занурює світ у морок, прогнати який може лише знання. Спираючись на погляди Арістотеля, Р. Бекон доводив, що відчуття є провідним психічним процесом, матеріалом, з якого народжується знання, а тому чисто вербальні методи, схоластичні міркування не відповідають завданню розвитку інтелекту. Йому ж належить відома теза: «Знання - сила», доводив безмежність здібностей і можливостей людського розуму.

Йому належать кілька «божевільних ідей», на основі яких у Новий час були зроблені винаходи, які вплинули на подальший розвиток європейської науки. Це ідея підводного човна, літального апарату, автомобіля. Незалежність суджень призвели до того, що його посадили у в'язницю, а його роботи були спалені.

Однією з останніх концепцій середньовічної психології була теорія У. Оккама (1285-1349), який продовжив вивчення співвідношення загального і особистого в предметах. Розвиваючи ідеї номіналізму, У. Оккама стверджував, що в основі понять лежать знаки речей, тобто загальне - це знак багатьох об'єктів, в реальності його не існує. Поняття не довільне, воно розглядається ним як результат абстракції, причому ця логічна операція відбувається на підставі подібності між предметами. Оккама також писав про існування понять різного рівня - одні з них є знаками речей, а інші - знаками понять, тобто знаками знаків. Звідси і знання він ділив на наочне і абстрактне.

Таким чином, знання про психіку і шляхи її вивчення збагатилися в Середні століття багатьма важливими даними, зокрема методами експериментального дослідження та регуляції емоційних станів, у тому числі і афективних реакцій. У той же час отримані результати вимагали осмислення в нових категоріях, без звернення до схоластичних проблем (зокрема, до проблеми універсалій) і до віри.

2.6.2. Розвиток психології в епоху Відродження.

Перехідний період від феодальної культури до капіталістичної отримав назву епохи Відродження (XIV ст.), що розпочалася з Італії. Розвиток психологічних думок почався із дискусій про „Вчення про душу” Арістотеля. Почалося переосмислення античних ідей та цінностей.

Представник епохи Відродження Бернардіно Телезіо (1509-1588 рр.) очолив відродження природничо-наукового напрямку, вільного від релігійного

впливу. Все пізнання, за Телезіо, базується на відтворенні тонкої матерії душі зовнішніх впливів. Із порівняння та зв'язку чуттєвих вражень складається розум. Матерія, що рухається силами розрядження та конденсації, діє цілеспрямовано, маючи одну ціль – збереження досягнутого стану. Оскільки психічне також є певним станом матерії, то і розум, і почуття підкоряються закону самозбереження. Виходячи із цього, Телезіо розробив теорію афектів. У позитивних афектах проявляється сила, що прагне до самозбереження душі, в негативних – її слабкість. Разом з тим, Телезіо вважав, що сам по собі рух матерії не може пояснити особливого положення людини, і схиляється до того, щоб визнати душу безсмертною.

В епоху Відродження виникає ідеологічний напрямок – титанізм, що відображає історичні риси особистості з її особливим характером, титанічними творчими силами.

Цікавими в епоху Відродження були погляди Леонардо да Вінчі (1452-1519 рр.), в яких містився новий етап відношення до дійсності. Великий митець вважав, що посередником між свідомістю та реальністю виступали не слова, а творіння живопису, що побудовані на основі наслідування природі, й здатні відтворити все багатство дійсності. Вони є знаряддям пізнання людини, причому не тільки чуттєво сприймаючого образу, але й внутрішньої сутності. Він зробив спробу детально описати феномен зорового сприймання людини. В його „Трактаті про живопис” зберігається багато положень, що прийняті сучасною психофізіологією, митець характеризує залежність сприймання величини предмету від відстані, освітленості, густини середовища.

Леонардо да Вінчі розробив правила тренування уяви, вказавши, що навіть плями на старих стінах дозволяють художнику розгледіти контури свого майбутнього твору, дають поштовх до самостійної творчої роботи душі, не прив'язуючи її до певних речей.

Френсіс Бекон (1561-1626 рр.) розпочинає нову лінію дослідження душі. Він відмовляється від вивчення найбільш загальних питань, що стосувалися природи душі, і переходить до емпіричного описання її процесів (властивостей). Вчення про людину, за Беконом, складається з 2 частин: 1 – філософія людини; 2 – громадська філософія. У відповідності із частинами з яких складається людина (тіло і душа), виділяється наука про тіло і наука про душу. Але Бекон також виділяє загальні питання, що охоплюють як і душу, так і тіло. Вони складають вчення про особистість та вчення про зв'язок душі і тіла.

Вчення Бекона здійснило великий вплив на всі науки і зробило його творцем емпіричної науки. Саме логіка разом з експериментом виступають у нього зброєю методу наукового дослідження.

Цінними є погляди на те, що світ та людину в ньому краще вивчати за допомогою досліду, експерименту. Не споглядання і спостереження, а зміна явищ засобом дії з використанням інструментів, приладів. Людина набуває влади над природою, вміло задаючи їй питання та вириваючи у неї таємниці за допомогою спеціально виготовлених приладів. Природа постає як величезний механізм, безмежно відкритий для обрахунків, спостережень, експериментів за допомогою різних приладів (термометрів, барометрів, мікроскопів, маятників).

Таким чином, склався принцип наукового методу, який застосовувався до людини (механіцизм).

Перевір свої знання

1. Охарактеризуйте психологію в епоху Середньовіччя
2. Назвіть основних представників арабської психології
3. Опишіть погляди Ф.Аквінського та Р.Бекона
4. Охарактеризуйте розвиток психології в епоху Відродження.

Лекція 2.7-2.8. Розвиток психології у Новий час.

План лекції:

- 2.7.1. Загальна характеристика психології в Новий час.
- 2.7.2. Перші теорії Нового часу.
- 2.8.1. Раціоналізм у психології.
- 2.8.2. Сенсуалізм в психології.

Література:

1. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Трикта : Академ. проект, 2008. - 570 с.
2. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1978. – 438 с.
3. Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / [уклад. Н. В. Гриньова]. – Умань : Візаві, 2012. – 209 с.
4. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. – СПб: Изд-во Михайлова, 1998. – 422 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

2.7.1. Загальна характеристика психології в Новий час.

Поява нових підходів до побудови науки в XV-XVI ст., пов'язаних з прагненням до раціональності й доказу теоретичних положень, ознаменувало настання нового етапу в процесі становлення психології. Розвиток цих підходів стало провідним мотивом учених, які розробляли психологічні концепції в Новий час.

Цей час - час розквіту механіки, появи фізики І. Ньютона - не міг не накласти відбиток і на психологію. Відмінна риса цього періоду полягає в тому, що часом не наука визначала розвиток виробництва, а, навпаки, успіхи у виробничій діяльності, особливо в області механіки, обумовлювали появу нових наукових поглядів. Так, у XVII ст. утвердився новий погляд на Всесвіт, природу в цілому як гігантський механізм. Аналогічний підхід розвивався і в навчаннях про людське тіло, яке бачилося своєрідною машиною-автоматом, що функціонує за принципом будь-якого механізму за суворими законами фізики. Цей новий пояснювальний принцип, що отримав назву ***механістичний детермінізм***, саме в цей період панує в психології.

У дослідженні процесів пізнання психологи, які працювали в Новий час, виходили з різних положень. Одні вважали, що основою всіх наших знань є відчуття, інші віддавали пріоритет мисленню. Як вже говорилося, ці напрямки називаються відповідно *сенсуалізм і раціоналізм*. При цьому сенсуалісти розглядають процес пізнання як єдиний, виділяючи в ньому кілька ступенів - від відчуття до мислення, тобто це процес поступового сходження від особистого до загального, поступового узагальнення окремих предметів у класи і поняття на основі логіки.

Психологи-раціоналісти виділяли в процесі пізнання два етапи. Перший етап, що складається з декількох ступенів, полягав, як і в сенсуалізмі, у сходженні від особистого до загального при переході від сприйняття до логічного мислення. Важливою відмінністю було те, що поняття, яке формувалося таким чином, раціоналісти не вважали остаточним і, головне, об'єктивним, що передає істотні властивості навколишнього світу. Для осягнення загального недостатньо чуттєвого досвіду, вважали вони, виділяють ще один етап пізнання - інтуїтивне мислення, яке черпає знання з розуму, миттєво актуалізуючи в ньому поняття, усвідомлюючи загальні закони та властивості предметів.

Поява нових соціальних груп і народження нового суспільства вимагали перегляду не лише наукових істин, а й моральних цінностей епохи, що минає, а отже, і розробки нової етики. Аналіз підходу до проблеми емоцій і свободи людини в теоріях психологів Нового часу показує, що у вирішенні цих питань вони багато в чому схилилися до позиції вчених античності, які вважали, що емоції відбивають зовнішню ситуацію (а часто і викликаються нею). Тому вони також пов'язували свободу з можливістю подолання афекту і розумною регуляцією діяльності. У цьому плані звертає на себе увагу позиція Декарта, який виділяв пасивні емоції (пристрасті), доводячи, що вони пов'язані з мисленням і є однією зі складових наших понять, когнітивною оцінкою предмета чи ситуації. Тобто концепція Декарта, по суті, служить підставою для подальшого розвитку сучасної когнітивної теорії емоцій.

2.7.2. Перші теорії Нового часу.

Уже в кінці XVI - початку XVII ст. в психологічній науці оформлюються два основних підходи в теорії пізнання, пов'язані з іменами видатних мислителів - Ф. Бекона і Р. Декарта. Перший з них став засновником емпіризму, який передбачає орієнтацію на чуттєве пізнання, досвід і експеримент, другий же уособлював раціоналістичний підхід. Бекон говорив про необхідність радикальної реформи наук і обґрунтовував це двома головними аргументами.

По-перше, ретельний аналіз історії знання, освіченості, освіти переконливо показує, вважає Бекон, що наука займає не рядове, а особливе місце навіть серед найважливіших справ людей. Так, наприклад, великі державні діячі давнини створенням держав та установленням більш сучасних законів хоча по праву і дуже прославилися, але принесли користь тільки своїм одноплемінникам. А великі винахідники, скажімо, лука, колеса, плуга, гончарного кола і т.п. принесли користь усім людям і на всі часи. Але ж

винаходи неможливі без знання. Тому Бекон і каже, що плоди науки, подібно дарам сонця, приносять користь всьому людському роду і вічні у часі і нескінченні в просторі. Встановивши таким чином місце науки у складі людських справ, Бекон розробив ідеалом науки - подання про призначення науки в житті людського роду згідно з її сутності. Наука повинна приносити користь усім людям без винятку, збільшувати силу і могутність людини, позбавити людину від злиднів, позбавлень та хвороб.

По-друге, Бекон встановлює також, що протягом всієї історії людства знання і науки виконували цю свою велику місію тільки іноді та й то випадково. В основному ж науки здебільшого були і залишаються плідними у суперечках і безплідними у справах. Такий їх стан Бекон називає «дитинством науки». Грандіозна реформа, яку задумав Бекон, і була розрахована на подолання цього «дитинства науки» і на те, щоб поставити науку на те місце, яке вона повинна займати відповідно до свого ідеалу. Природно, щоб подолати безплідність науки треба встановити причини цього жалюгідного стану. Бекон приходить до висновку, що таких причин принаймні три.

Сформульовані Френсісом Беконом принципи стали загальними методологічними принципами побудови науки Нового часу, в тому числі і психології. Значні зміни в психології були пов'язані і з тим, що Бекон вперше висловив ідею можливості справді наукового дослідження людської психіки. Як прихильник теорії «двоїстості істини», він визнавав дві істини - божественну і наукову, філософську.

Рене Декарт (1596-1650 рр.) розглядав психіку у протиставленні тіла та всього матеріального світу. Психіка – внутрішній світ людини, що відкритий для самоспостереження, має особливе (духовне) буття. Тіло розумів як автомат-систему, що організується за законами механіки. Декарт показав, що не тільки робота внутрішніх органів, але й поведінка організму – його взаємодія з іншими зовнішніми тілами – не потребує душі як принципу організації. Воно є протилежною субстанцією. Душа також є субстанцією, тобто особливою сутністю. Вона складається із непротяжних явищ свідомості – „думок”.

Декарт виходив із того, що взаємодія організмів з оточуючими тілами опосередковано нервовою машиною, що складається із мозку як центру та нервових «трубок», що відходять радіусами від нього. Нервовий імпульс уявляється як дещо близьке до складу та способу дії – до процесу переміщення крові по судинах. Найбільш легкі та рухливі частини крові, відфільтровуючись від останніх, піднімаються, відповідно загальним правилам механіки, до мозку. Потoki цих частин Декарт назвав старовинним терміном «тваринні дуhi». Рефлекс означає відображення. Під ним Декарт розуміє відображення «тваринних духів» від мозку до м'язів за аналогією відображення світлового променя.

Згідно Декартової схеми, зовнішні предмети діють на периферичні закінчення, що розміщені в середині «трубок» нервових «ниток», останні, натягуючись, відкривають клапани отворів, що йдуть від мозку до нервів, по каналах яких «тваринні дуhi» прямують у відповідні м'язи, які в результаті розширюються (надуваються)

2.8.1. Раціоналізм у психології.

Після Декарта раціоналістична теорія пізнання отримала подальший розвиток у концепціях Готфріда Вільгельма Лейбніца і Бенедикта Спінози. Якщо в теорії Лейбніца акцент робиться на проблемі об'єктивності людського пізнання, то моральна, етична проблематика стає лейтмотивом творчості Спінози.

Готфрід Вільгельм Лейбніц сформував ряд нових положень та понять, які здійснили значний вплив на розвиток психології. Запропонував новий погляд на душу та тіло, який відрізнявся від погляду Декарта. Душа і тіло складають не дві окремі субстанції, а два полюси в кожній монаді: один із них характеризується пасивністю, несвідомістю; інший – чіткістю уявлень та діяльним характером (якість, що приписується духу). Згідно Лейбніцу, світ складається із живих духовних одиниць – монад. Монада зовсім проста, не має частин, не займає простору, безтілесна, активна, якісно своєрідна – індивідуальна. Розрізняв три види монад:

1) Прості («голі») відповідають неорганічній природі, мають життєву силу, пізнавальну активність у формі сприймання.

2) Душі, схожі до тваринних, мають чітке сприймання та пам'ять.

3) Духи (розумні людські душі), що мають вищі духовні якості.

Замість порівняння душі з чистою дошкою Локка, Лейбніц використовує образ глиби мармуру, прожилки якого вже містять основні контури майбутньої фігури: творець лише відкриває їх, відкидає все, що заважає їм проступати. Лейбніц визнає вродженні інтелектуальні задатки, а також схильності. Лейбніц вказав на неможливість пояснити тільки із індивідуального досвіду всі знання. За Локком, в пізнанні простих ідей розум пасивний і цілком визначається предметним світом.

За Лейбніцом, активність міститься також і у відчуттях, оскільки вони дають нам більш чітке уявлення, а отже привід що-небудь помітити та розвиватися. Це – апперцепція, особлива сила духу, яка разом з діями зовні визначає наше пізнання та поведінку: „спільна дія внутрішніх схильностей та зовнішніх вражень ... детермінує нас до прийняття рішення. Вона дає нам думку про те, що називається Я”. Апперцепція – умова людського пізнання, а перцепція - презентація якого-небудь змісту. **Апперцепція** – усвідомлення змісту перцепції, що включає увагу та пам'ять. Лейбніц вперше ввів поняття «несвідоме». Не одні тільки зрозумілі поняття та уявлення складають область духу: його життя поширюється і за межі свідомості. Вчений виступив проти ідеї прирівняння психіки до свідомості і вперше в історії описав різницю між несвідомими та свідомими станами духу: „В кожний момент в нас є нескінченне багатство сприймань, але без свідомості та рефлексії, тобто містяться в самій душі зміни, яких ми не усвідомлюємо, так як ці уявлення або занадто малі та багато численні, або занадто однорідні, так як не має нічого що б могло їх відрізнити один від одного, але в поєднанні з іншими сприйманнями вони діють та відчуюються”.

Згідно Лейбніцу, все у світі підкоряється закону безперервності. Природа не робить стрибків. Неорганічне та органічне, рослини та тварини, тварини та люди лише здаються протилежностями; при ближчому розгляданні вони є сусідніми сходинками, що пов'язані між собою безперервним прогресом.

Цей загальний закон Лейбніц застосовує і до душевного життя. Воно також безперервне. Поряд з чітко усвідомленими сприйняттями в душі є безліч малопомітних сприймань, „що недостатньо виділяються, для того, щоб їх можна було усвідомити чи пригадати, але вони пізнаються по витікаючим із них наслідкам...ми міркуємо водночас про багато речей, але звертаємо увагу на ті думки, що найбільше виділяються”.

Свідомість не відрізняється від несвідомого якоюсь особливою сутністю: несвідомі уявлення є найменша сутність рефлексивної свідомості, в душі відбуваються постійні переходи свідомих уявлень у несвідомі та навпаки.

Бенедикт (Барух) Спіноза у праці «Етика» зазначає, що інтуїція є вищим інструментом пізнання. Вона виступає способом самовідображення, зрізу світу, людською формою існування, зокрема емоційною, охоплює кілька рівнів осягнення світу - від несвідомого до свідомого. Спіноза розвиває вчення про афекти - це не просто функція емоційного життя людини, а такий акт, який захоплює всю її психіку цілком. Тому афекти й переходять безпосередньо в моральну (аморальну) поведінку людини. «Я постійно намагався, - зауважує мислитель, - не висміювати людських учинків, не засмучуватись ними і не проклинати їх, а розуміти. І тому я розглядав людські афекти, а саме любов, ненависть, гнів, заздрість, честолюбство, співстраждання та інші порухи душі - не як пороки людської природи, а як властивості, притаманні їй так само, як природі властиві тепло, холод, негода, грім і т. ін.». У «Короткому трактаті про Бога, людину та її щастя», а найбільше - в «Етиці» й «Геолого-політичному трактаті» Спіноза цікавиться питаннями, якою мірою людина піддається пристрастям, поневолюється ними, як собі на благо може користуватися розумом, завдяки яким засобам може досягти спасіння і досконалої свободи. За Спінозою, розум, бажання (пристрасті), воління визначаються зовнішньою причиною. Ідея пристрасті вказує на людину як на стражденну істоту, яка причиною цілком залежить від зовнішнього світу. Свободу людини він пов'язує з іманентною причиновістю - основою звільнення від згубного впливу пристрастей. Велику увагу вчений приділяє афектам, їхньому походженню та оволодінню ними він присвячує значну частину «Етики». Під афектами Спіноза розуміє стани тіла, які збільшують або зменшують його здатність до дій, сприяють їй або обмежують її; разом з тим афекти є ідеями станів. Тіло здатне робити багато чого, що людина й не осягне. Та й сама будова людського тіла за своєю довершеністю набагато переважає все, що тільки було створено мистецтвом. Тіло може робити складні дії, не вдаючись до керівництва душі. Спіноза вчить про існування стількох видів афектів (вони складаються із простих - задоволення, незадоволення, бажання тощо - та похідних від них - любов, надія, страх і т. ін.), скільки існує видів об'єктів, з боку яких людина піддається афектам. Із афектів Спіноза досліджує також зажерливість, пияцтво, розпусту, скупість, честолюбство, протиставляючи їм поміркованість,

тверезість, цнотливість. Останні втрачають статус афектів, спрямовуючи поведінку до ідеальних цілей та пов'язуючись із моральними нормами. Афекти як негативний бік моральності мають бути приборкані. Мислительні дії, що мають своєю єдиною причиною людську душу, називаються хотіннями. Оскільки людська душа вважається достатньою причиною для спонукання таких дій, вона виступає в аспекті волі. Спіноза не тлумачить волю як просту можливість робити так або інакше. Він називає волю необхідною, а не вільною причиною. Вона, як і розум, почуття, пристрасті, афекти, складає модус мислення. Змістом волі виступає благо. Увага у психологічній системі Спінози виявляється феноменологічним механізмом, який здійснює перехід від одного афективного феномена до іншого, тому вона є базовою психічною здатністю. Цей перехід від феномена до феномена в його необхідності супроводжується їх оцінкою, порівнянням, вибором, підставою для їх ствердження. На основі уваги здійснюється прийняття рішення - кваліфікація феноменів, надання одному з них переваги. Увага дає можливість людині поглинутися тим чи іншим змістом і, по суті, прийняти рішення, адже будь-який інший зміст відходить убік. Так, у прийнятті рішення душа споглядає саму себе, свою здатність до дії і при цьому відчуває задоволення - тим більше, чим виразніше уявляє вона себе і свою здатність до дії.

2.8.2. Сенсуалізм в психології.

Розвиваючи ідеї, сформульовані Ф. Беконом, англійський учений Томас Гоббс (1588-1679) протиставляє свою теорію концепціям раціоналізму, панівним в психологічних теоріях вчених Нового часу. Основні положення емпіричної психології Гоббса представлені в перших розділах його головної праці - «Левіафан» (1651), у творах «Про громадянина» (1642), «Про тіло» (1655), «Про людину» (1658).

Томас Гоббс в основу психологічного вчення покладав рефлекторний характер людської поведінки. Людина в усіх своїх діях залежить від природи. У державному устрої людина здійснює наслідування природи, будуючи великий суспільний організм. Він тлумачить поведінку громадян як рух членів державного організму. Для пізнання великого і малого людських організмів слід занурюватись у вир життя. Мудрість як психологічна якість набувається не з книжок, а читанням людей. Це дає змогу «пізнати самого себе» у найглибшій людській суті, а не свої примхи, вередування та зовнішні прикмети. Пізнати самого себе, за Гоббзом, означає пізнати найглибші закони не тільки свого, а й державного механізму. Самопізнання виступає головним завданням та головним методом психології. Те, що принцип «Пізнай самого себе» дійсно має переваги над іншими методами, Гоббс доводить своїм ученням про людину. Починаючи свій науковий аналіз із простих проявів психічного Гоббс пропонує рефлекторне тлумачення природи і функціонування відчуттів. Продукти відчуттів – привиди, є породженням людського духу при подразненні з боку зовнішнього предмета. Відчуття лежить в основі кожного такого привиду. Гоббс зазначає: «Немає жодного поняття в людському розумі, яке б не було

породжене первісно, цілком або частково в органах чуття». Причину відчуття Гоббз відшукує у зовнішньому тілі чи об'єкті.

Закладаючи сенсуалістичну основу тлумачення психічного, Гоббз виводить природу уявлень із відчуттів. Якщо об'єкт віддалити або закрити, образ баченої речі утримується у тьмяних рисах порівняно з актуальним процесом бачення. Гоббз розглядає уяву як ослаблене відчуття. Минаючи, воно перетворюється на пригадування. З низки пригадувань складається досвід із простими і складними уявленнями. До цієї ж категорії Гоббз відносить і послідовні образи. Сон і сновидіння тлумачаться як уявлення того, хто спить. Фантастичні уявлення виникають при змішуванні образів сновидінь і неспанья. Зв'язок уявлень, скріплених словами або іншими знаками, Гоббз кваліфікує як розуміння. Матеріальним і водночас духовним її носієм виступає у Гоббза мова. Він розкриває багатоманітні функції мови, зокрема реєструючу, повідомлюючу, позначальну навіть розважальну. На основі мови вся психіка суттєво перебудовується. Гоббз зауважує, що запам'ятовування речей замінюється запам'ятовуванням назв. Слова мають велике значення при лічбі тощо. Самі по собі психічні процеси, такі як відчуття та уявлення, не можуть бути помилковими. Тільки мова відображає їх або мудрими, або нерозумними. Участь мови розкривається також у процесі здійснення довільних рухів. Тому Гоббз намагається з'ясувати важливу проблему внутрішніх засад довільних рухів (у той час вони називалися пристрастями) у їхньому зв'язку з функціями мови, яка, крім того, сприяє вираженню цих пристрастей у різного роду рухах. Гоббз поділяє рухи на органічні (циркуляція крові, биття пульсу, дихання, травлення), що не потребують уявлення та анімальні, або довільні (ходіння, говоріння тощо). Для свого здійснення анімальні рухи вимагають уявлень, які тлумачаться як середній компонент рефлексу. Довільні рухи було з'ясовано як такі, що мають основу в рухах недовільних і, зрештою, зводяться за механізмом свого походження до останніх. Гоббз виклав важливе положення про те, що відчуття є результатом рефлекторного руху у внутрішніх органах людського тіла. Цей рух викликано дією речей, які людина бачить, чує і т. д. У зв'язку з цим Гоббз тлумачить уявлення як залишок одного й того самого руху, який зберігся після зникнення відчуття. Причину гострого суперництва в міжлюдських стосунках Гоббз віднаходить, аналізуючи природний стан людського роду в його відношенні до щастя і страждань. Він підкреслює, що природа створює людей у цілому рівними в їхніх фізичних і розумових здібностях. Усвідомлюючи себе як рівних за здібностями, люди плекають рівні надії на досягнення своїх цілей. Ось чому, якщо дві людини бажають безкомпромісно оволодіти однією й тією самою річчю, вони стають ворогами, намагаючись поневолити або знищити одна одну, щоб зберегти своє життя, іноді - щоб отримати насолоду. Тому ідея самозбереження стала загально визнаним принципом у психології XVII ст. Для здійснення цього потягу Гоббз пропонує як запобіжний захід - тримати в покорі усіх, хто становить для людей небезпеку. Він виступає прихильником суворої і сильної влади, адже проти окремих пристрастей - суперництва, недовір'я, любові до

слави, потягу всіх людей до влади - можна висунути загальну, уособлену в державі владу.

Гоббз вимагає тлумачити людські вчинки конкретно-історично, щоб дати їм відповідну правильну оцінку. Він указує, що одне й те саме діяння може бути морально позитивним або негативним залежно від бажання, волі, конкретно-психологічних установок особистості. Найбільш поширеними причинами злочинів Гоббз вважає такі пристрасті, як пиха, завищена оцінка власної особистості (результат неадекватного самопізнання), впевненість у тому, що різниця в цінності між людьми є результатом їхнього розуму або багатства, або крові, або якоїсь іншої природної якості, а не залежить від волі тих, хто має верховну владу. Як на безпосередній перехід від наміру до вчинку (злочину) Гоббз указує на гнів, тобто афект, який уже своїм зовнішнім тілесним вираженням відносно іншої людини постає як учинок. Він кваліфікує злочин під впливом раптової пристрасті не таким великим, як здійснюваний на певній підставі та після зрілого міркування.

Перевір свої знання

1. Охарактеризуйте психологію в епоху Нового часу.
2. Назвіть перші теорії Нового часу.
3. Опишіть раціоналізм у психології.
4. Охарактеризуйте сенсуалізм у психології.

Лекції 2.9.

Розвиток психології в XVIII ст.

План лекції:

- 2.9.1. Загальна характеристика психології в XVIII столітті.
- 2.9.2. Розвиток французької психології.
- 2.9.3. Розвиток німецької психології.
- 2.9.4. Зародження і розвиток асоціативної психології.

Література:

1. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Триеста : Академ. проект, 2008. - 570 с.
2. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1978. – 438 с.
3. Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / [уклад. Н. В. Гриньова]. – Умань : Візаві, 2012. – 209 с.
4. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. – СПб: Изд-во Михайлова, 1998. – 422 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

2.9.1. Загальна характеристика психології в XVIII столітті.

Розвиток психології в XVIII ст., на відміну від попереднього сторіччя, пов'язано більшою мірою не з раціоналізмом, але з сенсуалізмом, який, починаючи з концепції Д. Локка, набував все більшого значення не тільки для

пояснення процесів пізнання, але і для загальної характеристики поведінки, здібностей та особистих якостей людини.

Інтенсивний розвиток науки в цей період призвело до виникнення в суспільній свідомості ідеї прогресу, думки про те, що все в світі розвивається від простого до складного, від менш розвиненого і досконалого до все більш розвинутого і здійсненого. При цьому навіть схожі процеси не тотожні один одному, але повторюються кожен раз на більш високому рівні, тому що розвиток йде по спіралі. Це також переконувало психологів у прижиттєвому характері знань, який забезпечує індивідуальний і соціальний прогрес.

Особливо значущою для психології була поява в середині XVIII ст. першої власне психологічної школи - асоціанізму, що сприяло виділенню психології в самостійну, а потім в експериментальну науку. У цей же час широке розповсюдження отримав і сам термін «психологія», запропонований ще в 1590 р. німецьким вченим М. Гокленіусом, але став в Європі загальновідомим після виходу книг німецького психолога Х. Вольфа «Емпірична психологія» (1732) і «Раціональна психологія» (1734).

Хоча домінуючою тенденцією в психології цього періоду був механіцизм, тобто прагнення пояснити психічне життя виходячи з законів механіки, важливим моментом у розвитку психології XVIII ст. стала поява перших концепцій, що пов'язують психіку з культурним або географічним середовищем.

2.9.2. Розвиток французької психології.

Помітним явищем у розвитку емпіричного напрямку в психології стали дослідження психіки, що проводяться французькими вченими, яких об'єднувала ідея про важливість навчання, освіти людей, завдяки чому цей напрямок і назвали просвітою.

Дослідження Декарта були продовжені одним з найяскравіших учених того часу - Жюльєном Ламетрі (1709-1751).

У своїй теорії Ламетрі поєднав сенсуалізм з вченням Декарта про машиноподібну поведінку живих тіл. Він стверджував, що поділ Декартом двох субстанцій являло не більш ніж «стилістичну хитрість», придуману для обману теологів. Ламетрі під впливом своїх відкриттів і соціальної обстановки, що склалася в передреволюційній Франції, став атеїстом і проголосив матеріалістичні принципи організації душі. Докази матеріальності душі Ламетрі знаходив перш за все під час своїх медичних спостережень за хворими людьми, а також фіксує свої власні відчуття під час хвороби.

Ламетрі - сенсуаліст: він не виробляє відмінності між чуттєвим і уявним початком у людині. Пізнання, починаючись з відчуттів, зводиться до побудови образів за допомогою уяви. Порядок у цю діяльність вносить увагу, повідомляючи пізнання про активність. Пізнання є актом свободи і вимагає волі. Функції уваги полягають в утриманні уявлення і у відхиленні дії всіх інших, які знаходяться у свідомості і утворюють потік, що постійно рухається.

Розвиваючи сенсуалістичний підхід в теорії пізнання, Е. Кондільяк доводив провідну роль відчуттів у створенні картини зовнішнього світу і

виникненні таких психічних процесів, як пам'яті, мислення, уваги і т.п. Він стверджував, що наш досвід ґрунтується тільки на відчуттях. У той же час він, як і Локк, виходив з того, що відчуття не передають всю повноту зовнішнього світу. Таким чином, з точки зору Кондільяка, розум ґрунтується на комплексі відчуттів і саме їх переробляє, будуючи власну картину зовнішнього світу. Так Е. Кондільяк простежує утворення пізнавальних діяльностей. Задоволення і невдоволення - це обов'язкові емоційні супутники відчуттів. Якщо статуя отримує нюхові відчуття, пов'язані тільки з невдоволенням, вона буде сповнена не приємного запаху, але у неї не буде прагнення звільнитися від нього. Це прагнення виникає лише після того, як вона буде знати інші - приємні - відчуття. З їх порівняння виникає потреба: це внутрішня незадоволеність статуї, прагнення отримати задоволення і уникнути незадоволення. Природа пореби вторинна, вони - результат пізнання. На основі потреби виникає уява як прагнення відновити образ, що відповідає потребі. Потреба разом з активним прагненням створюють в статуї бажання або волю.

2.9.3. Розвиток німецької психології.

Особливе місце у розвитку психологічної науки XVIII ст. займала німецька психологія. Домінуючими в ній залишалися ідеї раціоналізму та затвердження про активний характер всіх пізнавальних процесів, пов'язаних з вродженою активністю душі. Високий авторитет Лейбніца, який заклав ці ідеї, залишався непорушним, а його погляди одержали розвиток в працях Християна Вольфа (1679-1754).

Вольфу належить заслуга розробки німецької психологічної термінології, яка замінила колишню, латинську.

Вольф є автором теорії, що отримала назву «психологія здібностей». Позитивна роль цієї теорії зумовлена тим, що в ній зроблена спроба дати наукове пояснення щодо різних психічних якостей людини. Провідними положеннями психології здібностей були раціоналістичний підхід до пізнання і ідея спонтанної активності душі. Спонтанна, яка не залежить від будь-яких дій і спочатку властива душі активність стає її головною характеристикою, яка надає активність і всім духовним процесам, перш за все процесам пізнання.

Здібності, про які писав Вольф, розглядалися ним як прояви цієї активності, причому головною вважалася здатність уявлення, що виступає у вигляді пізнання і бажання.

Вольф вважав, що мозкові процеси, що корелюють з уявленнями, породжують м'язові рухи, яким відповідають бажання і вольові імпульси. Таким чином, в одному ряду як би вибудовується ланцюг фізичних подій, що ніде не переривається, а в іншому – психічних подій. Ці ряди нерозривно пов'язані між собою. Раніше такий принцип паралелізму був висунутий Лейбніцем, наступником якого вважав себе Вольф.

І. Кант (1724-1804). Поширивши механічне розуміння причин психічної активності на процес пізнання, Кант, виходячи із законів Ньютона, прийшов до висновку, що відчуття можуть виникати тільки під дією зовнішнього поштовху,

спонукання. Самі по собі вони пасивні, а тому потребують зовнішньої активності, яка і стає стимулом процесу сприйняття.

Теорія пізнання. Процес пізнання за Кантом проходить три ступені: 1) чуттєве пізнання; 2) розум (рассудок); 3) розум. Він визнає існування зовнішнього предметного світу (так званих «речей в собі», які впливають на наші органи чуття і породжують уявлення). Таких чистих форм чуттєвого наочного уявлення дві: простір і час. Поза простором і поза часом ми нічого пізнати не можемо.

Розум (рассудок) - це другий ступінь пізнання. (Перший-чуттєвість). За допомогою чуттєвості, вважає Кант, предмет нам дається. Але мислиться він за допомогою розуму (рассудка). Пізнання можливе лише в результаті їх синтезу.

Розум - це третій, найвищий ступінь пізнавального процесу. Розум вже не має прямого, безпосереднього зв'язку з чуттєвістю, а пов'язаний з нею опосередковано - через розум (рассудок). Чисті ідеї розуму (Кант називає їх принципами) виконують вищу регулятивну роль у пізнанні: вони вказують напрям, в якому повинен рухатися розум (рассудок). Ідеї розуму можна порівняти з лінією горизонту, яка, хоч і недосяжна, але дає можливість людині орієнтуватися у просторі, йти правильно до наміченої мети.

Важливе значення для психології мали і роботи Канта, пов'язані з вивченням морального розвитку людини. Говорячи про досягнення науки, вчений підкреслював, що при всіх її успіхах дві речі залишаються загадковими і незбагненними - це зоряне небо над головою і моральний закон всередині нас. Головний етичний принцип, сформульований Кантом, не втратив своєї актуальності і в наш час - людину не можна розглядати як засіб для досягнення мети, вона сама і є мета.

2.9.4. Зародження і розвиток асоціативної психології.

Асоціативні теорії ХУІІ ст., що розвивалися у творчості таких вчених як Р. Декарт, Д. Локк, Б. Спіноза, Т. Гоббс, створювалися на основі таких уявлень, що асоціація означає внутрішню тілесну проекцію попередніх контактів як основу накопичення та відтворення досвіду. Цей механізм вважався незалежним від участі душі. Передбачалось, що свідомість на рівні асоціацій наслідує той порядок зовнішніх подразників, який зафіксував динамічний приклад тіла (механізм). Т. Гоббс вважає, що зв'язок уявлень буває подвійний. Інколи він підпорядковується меті, а інколи ніякими певними намірами не підкріплений. Але і в другому випадку „в цьому хаотичному стрибку думок часто можливо відкрити певний напрямок та залежність однієї думки від іншої”. Розглянувши яку-небудь на перший погляд випадкову чи неочікувану думку, можна шляхом аналізу прослідкувати за включеннями, що сховались від розуму та обумовили її появу при певних обставинах. Б. Спіноза формулює такий закон асоціацій: „Якщо людське тіло піддавалося колись дії одночасно двох чи декількох тіл, то душа уявляючи в подальшому одне із них, одночасно буде згадувати і про інші”. Вчений вважає, що асоціації відбуваються від випадку до випадку і не мають розумної основи. За загальними законами механіки складаються у ряди тілесних явищ, що усвідомлюються як душевні.

Далі асоціативна психологія розвивалася у працях англійських філософів Джорджа Берклі (1684-1753 рр.), Д. Юма та англійського лікаря Д. Гартлі (1705 – 1757 рр.)

Д. Юм розрізняв „уявлення”, тобто сприймання, та „ідеї”, їх відображення. Ідеї – це відтворене сприймання, більш слабке уявлення, яке ми використовуємо у мисленні та розсудах. Ідеї можуть бути простими та складними. Складні ідеї утворюються шляхом асоціацій. Асоціації випадкові та неправильні – складають асоціації за законом суміжності у просторі чи у часі, а поєднання ідей природних та правильних – це асоціації за схожістю та причинністю. Всі ці асоціації зустрічаються у повсякденному житті. Вони лежать в основі наукового мислення.

Англійський лікар Давид Гартлі (1705-1757 рр.) дав першу закінчену систему асоціативної психології. При її створенні він опирався на вчення Д. Локка про асоціації та ідеї І. Ньютона про фізіологічні механізми душевних процесів. У своїй головній праці „Про людину, її будову, її обов’язки” (1749 р.) розвиває вчення про психіку як природного початку. Всі духовні здібності (сприймання та ін.) пояснюються через звернення до органічної структури мозку. Існують три основні елементи душевного життя: 1) Сенсації (відчуття). 2) Ідеації (ідеї відчуттів, тобто повторення відчуттів без предметів). 3) Афектації (найпростіший афективний тон – задоволення, незадоволення). Із цих трьох елементів будується душевне життя за допомогою механізму асоціації. В основі елементів психологічного механізму асоціацій і мозку, лежать вібрації, тобто матеріальні фізіологічні процеси, що виникають у речовині нервів під впливом зовнішніх дій. Гартлі дав природне пояснення виникнення психічних явищ. Емоції, воля, інтелект, сприймання, пам’ять, уява – всі вони виводяться із зовнішніх уявлень, відтворених на зовнішнє почуття, ідей цих уявлень та їх взаємних зв’язків засобом асоціації, взятих разом та діючих один на одного. Вважав, що психіка не є вродженою. Вроджена тільки здатність до афектів, а також можливість отримувати відчуття. Все, що є в душевному житті людини є продуктом виховання.

Перевір свої знання

1. Охарактеризуйте психологію XVIII ст..
2. У чому полягають погляди Ж. Ламетрі та Є. Кондільяка.
3. Опишіть внесок І. Канта у розвиток німецької психології.
4. Охарактеризуйте зародження асоціативної психології.

Лекція 2.10.

Розвиток асоціативної психології у XIX столітті.

План лекції:

- 2.10.1. Загальна характеристика асоціативної психології.
- 2.10.2. Класичні теорії асоціативної психології.
- 2.10.3. Розвиток асоціативної психології у другій половині XIX століття.
- 2.10.4. Становлення експериментальної психології.

Література:

1. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Трикста : Академ. проект, 2008. - 570 с.
2. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1978. – 438 с.
3. Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / [уклад. Н. В. Гриньова]. – Умань : Візаві, 2012. – 209 с.
4. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. – СПб: Изд-во Михайлова, 1998. – 422 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

2.10.1. Загальна характеристика асоціативної психології.

На початку ХІХ ст. асоціативна психологія залишалася єдиною психологічною школою, предмет якої - свідомість - був визнаний усіма без винятку вченими. У класичних теоріях асоціанізму, що з'явилися на початку ХІХ ст., зміст свідомості розглядався як комплекс відчуттів і уявлень, з'єднаних за законами асоціацій.

Протягом другої половини ХІХ ст. багато вчених (Д. (Г. Спенсер, А. Бен, І. Ф. Гербарт, В. Вундт) пропонували варіанти побудови психології. Загальною була ідея про важливість перегляду предмету психології та введення нового методу. Залишалася думка про те, що самоспостереження може залишатися основним методом, так як воно повинно бути надіндивідуальним і достовірним. Не менш важливим був і той факт, що самоспостереження могло вважатися достовірним тільки в тому випадку, якщо психіка обмежувалася областю свідомості. Але вже до середини ХІХ ст. все більше вчених, особливо в Німеччині, слід за Лейбніцем приходили до висновку про існування не лише свідомі, але і несвідомих явищ. Дослідження психіки маленьких дітей і тварин, у яких самоспостереження неможливе, також доводило, що цей метод не може залишатися провідним і єдиним в психології.

Тому психологія повинна була, по-перше, навчитися використовувати спостереження за іншими, по-друге, розробити об'єктивний метод вивчення духовного життя. З середини ХІХ з'являється все більше робіт, що пропонують різноманітні варіанти.

Ще одним важливим фактором, що істотно вплинув на розвиток психології в цей період, була поява еволюційної теорії Дарвіна, яка мала вирішальне значення в повороті психології до природознавства. Філософія, яка сама в той час переживала методологічну кризу і піддавалася критиці з боку позитивізму, не могла допомогти психології у вирішенні її проблем. У той же час, природознавство, що активно розвивається, насамперед біологія та фізіологія, давало психології зброю у боротьбі за об'єктивність, допомагало сформувати експериментальний підхід до психічного.

2.10.2. Класичні теорії асоціативної психології.

Одним з найбільших представників асоціативного напрямку в цей період був **Томас Браун** (1778-1820).

До заслуг Брауна відноситься постановка питання про власне психологічні закономірності придбання індивідом досвіду, що не зводилися до фізичних або фізіологічних причинних пояснень. Він вважав, що в трактуванні асоціацій не слід обмежуватися провідним, з точки зору Гартлі, принципом суміжності, згідно з яким одна ідея викликає іншу в силу того, що в попередньому досвіді суб'єкта ці ідеї або слідували безпосередньо одна за одною, або поєднувалися одночасно.

Звернення до асоціації за суміжністю недостатнє для того, щоб однозначно передбачити, яка саме ідея змінить існуючу. Не слід обмежуватися і двома іншими типами асоціації - за подібністю і за контрастом, про які писали Берклі і Юм.

Асоціації за суміжністю Браун відносив, поряд з асоціаціями за подібністю і за контрастом, до розряду первинних законів роботи людського розуму.

Ці первинні закони необхідні, але недостатні для пояснення тих обставин, в силу яких за даними психічних феноменів (образом, думкою, бажанням) у свідомості з'являється саме такий, а не інший образ або ідея. Щоб вирішити це, центральне для асоціативної психології, завдання, потрібно до первинних законів приєднати вторинні. Браун розробив дев'ять вторинних законів - частоти, новизни, конституціональних відмінностей між індивідами, тривалості початкового відчуття та ін.. Він доводив, що чим частіше усвідомлюються будь-які образи, чим більш сильні емоції вони викликають, чим свіже враження про них, чим більше вони незвичніші і тощо, тим більше шансів на встановлення зв'язку між ними. Тому надалі поява одного з них тягне за собою закономірно пов'язану низку інших.

До найважливіших нововведень в асоціативну психологію слід віднести й ідею Брауна про включення до комплексів, що утворюють асоціації, особливих відчуттів, що породжені роботою м'язів. З його точки зору, м'язова чутливість породжує впевненість в реальному існуванні зовнішнього світу. Про роль тактильних відчуттів, перш за все відчуття щільності, в усвідомленні зовнішнього світу говорив ще Кондільяк, проте вперше цілісна картина цього процесу взаємодії органу чуття й м'язу у побудові картини навколишнього була розгорнута саме Брауном.

Найбільш досконалий, класичний вид теорія асоціанізму придбала в роботі Джеймса Мілля (1773-1836) «Аналіз явищ людського духу», Мілля вважав, що закони асоціацій настільки ж правдиві, як і закони фізики, і служать ключем до всіх людських проблем, в якій би соціальній області - політиці, економіці, праві, педагогіці вони не виникали.

За аналогією з фізичними законами він розробляв і закони психіки, назвавши свою теорію *ментальною фізикою*. При цьому одиницею психіки, ментальним атомом ставало відчуття, що лежить в основі всіх понять. Відмовившись від ідеї Брауна про спонтанні асоціації, Мілля сформулював закон (за аналогією з законом Спінози), в якому відображено підхід класичного асоціанізму до змісту свідомості: «Порядок і зв'язок ідей такий, який і порядок та зв'язок відчуттів».

Таким чином, він прийшов до висновку, що існують первинні стани свідомості (відчуття, ментальні атоми) і виникають з них їх копії. З цих елементів утворюються прості і складні комплекси і «ланцюги» ідей, коли в певній послідовності, завдяки частоті повторень, одні стани свідомості викликають інші. Зміна одних ідей іншими, їх об'єднання в комплекси - це свого роду «психічна фізика» з проектом «машини розуму». При цьому Мілль, виходячи з аналогії з механічним з'єднанням часток, заперечував можливість розчинення вихідних елементів при з'єднанні або появи принципово нового комплексу елементів. Відмінність складних ідей від простих він пояснював символізацією, що вноситься словом. При цьому саме слово розглядалося як один з елементів комплексу, поєднаного з іншими за законом асоціації.

2.10.3. Розвиток асоціативної психології у другій половині XIX століття.

Одним з перших спробу перебудувати асоціативну психологію зробив німецький психолог і педагог І. Ф. Герbart (1776 - 1841). У його теорії з'єдналися основні принципи асоціанізму і традиційні підходи німецької психології - ідеї апперцепції, активності душі, ролі несвідомого.

Герbart виходив з того, що наш внутрішній світ досить відносно пов'язаний зі світом зовнішнім, тому говорити про відображення, особливо відображенні адекватному, що передає основні властивості оточуючих речей, неможливо. Для того щоб відійти від обговорення питання про ступінь адекватності і точності відображення - питання, яке служило свого роду розділом між різними напрямками в теорії пізнання, Герbart замінив термін «відчуття» терміном «уявлення», підкресливши тим самим відгородженість внутрішнього світу від зовнішнього, відсутність зв'язку між уявленням як частиною внутрішнього, психічного світу і предметом, який є неспіхичним, зовнішнім по відношенню до людини.

Новий етап у розвитку асоціативної психології пов'язаний з ім'ям Джона Стюарта Мілля (1806-1873). Вчення Мілля про «ментальну (психічну) хімію» зіграло важливу роль у подоланні слабких сторін асоціативного напрямку в психології, особливо у розробці проблем творчого мислення. Ці ідеї були згодом покладені Вундтом в основу одного з трьох провідних законів психічного життя, який отримав назву закону творчого синтезу. Розглядаючи асоціації у якості похідних від законів логіки, вчений доводив, що логічні операції (судження, умовивід і ін.) підпорядковують собі зв'язок вражень всередині індивідуального розуму. Тому логіка і є критерієм правильності людських міркувань.

У 60-і роки найбільший англійський невролог Х. Джексон подолав вузький локалізаціонізм і сформулював принципово новий підхід до розуміння локалізації психічних функцій.

За Джексоном, психічна функція представлена в мозку за рівневим типом: наприклад, по відношенню до рухової активності нижчий рівень - це спинний мозок і варолієв міст, середній рівень - моторна область кори, вищий рівень - префронтальна область. Порушення на тому чи іншому рівні

призводять до випадання тієї або іншої сторони функції. Новий і дуже прогресивний напрямок, розпочатий Джексоном з проблеми локалізації психічних функцій, отримав справжній розвиток пізніше, вже в 20 столітті, особливо в нейропсихології.

2.10.4. Становлення експериментальної психології.

Появу експериментальної психології пов'язують з ім'ям німецького вченого В. Вундта (1832-1920), який у 1879 р. створив першу в світі лабораторію експериментальної психології, перетворену згодом в інститут.

У традиціях асоціативної психології Вундт розглядав її як науку, яка допомагає зрозуміти внутрішнє життя людини і, виходячи з цього знання, керувати ним. Завдання ж, які стоять перед психологією, він бачив у тому, щоб: а) виділити шляхом аналізу вихідні елементи, б) встановити характер зв'язку між ними і в) знайти закони цього зв'язку.

Він вважав, що свідомість (яку він ототожнював з психікою, заперечуючи наявність несвідомих психічних процесів) складається з окремих елементів, які, з'єднуючись між собою за законами асоціацій, утворюють уявлення, що відображають об'єктивну дійсність. Відчуттям (тобто елементам свідомості) притаманні такі якості, як модальність (наприклад зорові відчуття відрізняються від слухових) і інтенсивність. До основних елементів свідомості належать також відчуття (емоційні стани). Відповідно до гіпотези Вундта, кожне почуття має три виміри: задоволення-незадоволення, напруженість-розслабленість, збудженість-заспокоєність. Прості почуття як психічні елементи варіюють за своєю якістю і інтенсивністю, але будь-яке з них може бути охарактеризоване у всіх трьох аспектах.

Проте головною заслугою Вундта є не його теоретична концепція, а розробка експериментального методу дослідження психіки. Вже у своїй першій книзі «Матеріали до теорії чуттєвого сприйняття» (1862), спираючись на факти, що відносяться до діяльності органів почуттів і рухів, Вундт висунув ідею створення експериментальної психології.

Поява першої експериментальної психологічної лабораторії, відкритої Вундтом, стала кульмінаційною точкою в розвитку асоціанізму, але одночасно і його логічним завершенням. Це було пов'язано з тим, що Вундт, обгрунтувавши можливість (виходячи з методології асоціативної психології) вибудувати експериментальні методи вивчення психіки, в той же час довів, що асоціація не є універсальним механізмом психічного життя. Це поклало початок пошуку нових теоретичних постулатів для психології, а в кінцевому результаті і її поділу на кілька незалежних напрямків. Пошуки нової методології були прискорені і переконанням Вундта у неможливості експериментального дослідження мислення та інших вищих пізнавальних процесів. Проте вже найближчі учні Вундта довели, що такі складні процеси, як мислення і воля, також відкриті для експериментального аналізу, як і найелементарніші. Дискусії про правомірність цих досліджень та зв'язок отриманих в них матеріалів з даними інтроспективних досліджень відкрили шлях до методологічної кризи в психології.

Перевір свої знання

1. Назвіть фактори, які істотно вплинули на розвиток психології у XIX столітті.
2. Охарактеризуйте теорію асоціанузму Джеймса Мілля.
3. Опишіть теорію І. Ф. Гербарту.
4. Назвіть завдання психології, які виділив В.Вундт.
5. Охарактеризуйте концепцію В.Вунта

Лекція 2.11.

Розвиток психології у XIX – XX століттях.

План лекції:

- 2.11.1. Становлення та розвиток нових психологічних шкіл.
- 2.11.2. Структуралізм.
- 2.11.3. Вюрцбургська школа та функціоналізм.
- 2.11.4. Французька психологічна школа та описова психологія.

Література:

1. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Трикта : Академ. проект, 2008. - 570 с.
2. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1978. – 438 с.
3. Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / [уклад. Н. В. Гриньова]. – Умань : Візаві, 2012. – 209 с.
4. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. – СПб: Изд-во Михайлова, 1998. – 422 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

2.11.1. Становлення та розвиток нових психологічних шкіл.

Рубіж століть ознаменувався для психології перший поділом колись єдиної психології на ряд шкіл. Однак в той момент це ще було пов'язано з відмовою від єдиного підходу до розуміння предмета психологічної науки і методів дослідження психіки. Мова йшла, швидше, про різні аспекти у вивченні психіки, що ототожнюються головним чином зі свідомістю. При цьому в центрі уваги психологів залишалися переважно пізнавальні процеси, хоча різні школи відрізнялися один від одного розумінням місця даних процесів у загальній картині психічного життя. Головні ж розбіжності були пов'язані з визначенням змісту свідомості і меж його експериментального вивчення.

Перші розбіжності серед психологів виникли саме з питання про можливість експериментального вивчення вищих психічних процесів.

Роботи функціоналістів похитнули основні устої структурної психології і, що особливо важливо, методологію асоціанізму, на якій базувалися попередні школи, так як доводили, що психіка - це не структура, що складається з незмінних елементів, а потік свідомості, що постійно змінюється. Приймаючи положення про те, що закони психічного життя неможливо вивчити об'єктивно, функціоналісти прийшли до висновку про необхідність описувати не закони, але функції психіки, які допомагають людині в реальному житті.

Французська психологічна школа, не заперечуючи основних положень традиційної психології, в центр своєї уваги поставила дослідження тих факторів, які визначають зміст психіки. Вони вперше стали серйозно вивчати роль соціального оточення в процесі становлення психіки, а також різноманітні форми відхилень від норми.

2.11.2. Структуралізм.

На рубежі XIX і XX ст. структуралізм був найпоширенішою і значною психологічною школою у США. Засновник цієї школи Е. Тітченер. Він називав свою теорію структуралізмом, оскільки вважав, що предметом психології має стати зміст свідомості, впорядкований в певну структуру, безвідносно до питання про те, як ця структура працює. Головні завдання структуралізму він бачив у гранично точному визначенні змісту психіки, виділення вихідних інгредієнтів цього змісту та законів, за якими вони об'єднуються у структури. При цьому психіка і свідомість ототожнювалися Тітченером, а все, що знаходиться за межами свідомості, відносилось ним до фізіології. Для того щоб виділити і описати вихідні елементи структури, Тітченер прагнув удосконалити метод інтроспекції з тим, щоб він відкривав експериментатору справжню картину свідомості, так як під свідомістю, згідно з його думки, слід розуміти зовсім не те, про що повідомляє звичайне самоспостереження, властиве кожній людині. Він підкреслював, що розуміє під свідомістю «екзистенційний термін», тобто психічну реальність, яку не слід ототожнювати з даними традиційної інтроспекції. В кінці життя він навіть термін *структурна психологія* часто заміняв визначенням *екзистенційна психологія*, підкреслюючи відмінності наукових даних про свідомість від життєвих чи даних, отриманих в інших дисциплінах (наприклад, у фізіології).

Свідомість має власну структуру та зміст, що приховані за явищами, що в ньому протікають, подібно до того як від звичайного сприйняття дійсності приховані реальні процеси, що вивчаються фізикою і хімією. Для того щоб зрозуміти справжню картину свідомості, необхідне спеціальне тренування піддослідних, оскільки вони схильні повідомляти про зовнішній об'єкт (стимули), що викликав відчуття, а не про власні відчуття. Наприклад, кажуть, що бачать яблуко, але не предмет певної форми, кольору або розміру. Так як об'єкт майже завжди впливає на процес сприйняття, інтроспекція ефективна тільки тоді, коли уникає «помилки стимулу», тобто не змішує відчуття об'єкта з об'єктом відчуття.

2.11.3. Вюрцбургська школа та функціоналізм.

Вюрцбургська школа в психології знаменита перш за все тим, що саме в ній вперше було розпочато експериментальне вивчення мислення. Вона була заснована німецьким вченим О. Кюльпе (1862-1915). Кюльпе, так само як і Тітченер, був учнем Вундта.

Експерименти Вюрцбургської школи показали, що випробуваний при виконанні завдань здійснює розумові операції, які він зазвичай не усвідомлює. З цього випливало, по-перше, що поряд з сенсорним «матеріалом» у «тканині»

психологічного життя людини включені елементи, несвідомих до відчуттів, по-друге, що ці елементи зв'язані з діями суб'єкта, його розумовою діяльністю і, нарешті, по- третє, що неусвідомленість цих актів у момент їх вчинення вимагає внести корективи в метод інтроспекції. Робота Кюльпе над модифікацією методу інтроспекції призвела до її перетворення в метод «систематичної експериментальної інтроспекції». Вирішуючи інтелектуальне завдання (наприклад, встановлюючи логічний зв'язок між поняттями), випробовуваний повинен був дати ретроспективний звіт про стани свідомості, пережиті ним у процесі вирішення.

З багатьох учнів Кюльпе необхідно згадати про Дж. Енджел - одного з лідерів американської функціональної психології.

Найбільш вагомим внеском Енджела у функціональну психологію, стала стаття «Сфера функціональної психології», в якій була сформульована позиція функціоналізму. Енджел позначив три головні теми руху функціоналізму:

1. Функціональна психологія - це вчення про психічні операції; вчення протистоїть психології психічних елементів (структуралізму). Задачу функціоналізму він бачив у вивченні законів психічних процесів і умов, в яких вони протікають.

2. Функціональна психологія - це вчення про фундаментальну корисність свідомості. Свідомість - це інструмент, за допомогою якого організм пристосовується до вимог навколишнього оточення.

3. Функціональна психологія - це вчення про психофізіологічні зв'язки (розум/тіло) у загальному контексті взаємовідносин організму з навколишнім середовищем. Функціоналізм розглядає всі функції розуму/тіла і стверджує, що фактичної різниці між ними немає. По суті вони належать до феноменів одного порядку і легко переходять один в одного.

Роботи Вюрцбургської школи довели неможливість звести зміст психіки до набору окремих елементів, що складають основу сенсорної мозаїки. Наочно було продемонстровано й той факт, що психічна активність має певну спрямованість, мету. Відкидаючи погляд на свідомість як пристрій «з цегли і цементу», вчені, які розробляли новий напрям в психології - функціоналізм, приходили до висновку про необхідність вивчати динаміку психічних процесів і факторів, що обумовлюють їх орієнтацію на певну мету.

Ф. Brentano висловив думку про те, що психічний акт має певну спрямованість (інтенцію) на об'єкти зовнішнього світу. Описавши і класифікувавши форми цих актів, Brentano прийшов до висновку про те, що існують три основні форми: акти «уявлювання» чого-небудь, акти судження про що-небудь як істинне або помилкове і акти емоційної оцінки чого-небудь у якості бажаного або відкидаємого. Поза акту об'єкт не існує, та й акт, у свою чергу, виникає тільки при спрямованості на об'єкт. Коли людина чує слово, її свідомість спрямовується крізь звукову, матеріальну оболонку до предмету, про який йде мова. Розуміння значення слова є акт, і тому це психічний феномен. Він руйнується, якщо розглядати окремо акустичний подразник (звук) і фізичну річ, що позначається їм. Подразник і річ самі по собі до області психології не відносяться.

Хоча багато європейських вчених використовували положення Brentano і функціональної психології в своїх дослідженнях, справжній розквіт цієї школи пов'язаний з американською психологією, перш за все з роботами У. Джемса. Джемс прийшов до ідеї про потік свідомості, тобто про безперервність роботи людської свідомості, незважаючи на зовнішню дискретність, викликану частково несвідомими психічними процесами. Безперервність думки пояснює можливість самоідентифікації, незважаючи на постійні розриви у свідомості, тому, наприклад, прокидаючись, людина миттєво усвідомлює себе і їй «не потрібно бігти до дзеркала для того, щоб переконатися, що це вона». При цьому Джемс підкреслював не тільки безперервність, але і динамізм, постійну мінливість свідомості, кажучи про те, що усвідомлення навіть звичних речей постійно змінюється. Перефразовуючи Геракліта, який говорив про те, що не можна увійти двічі в одну й ту ж річку, він писав, що ми не можемо мати в точності одну і ту ж думку двічі.

Свідомість не тільки безперервна і мінлива, але і селективна, вибіркова, в ній завжди відбуваються прийняття та відхилення, вибір одних предметів або їх параметрів і відкидання інших. З точки зору Джемса, дослідження законів, за якими працює свідомість, протікає вибір або відкидання, і становить головне завдання психології. В цьому питанні і була головна причина розбіжностей між Джемсом і його школою функціоналізму і структуралізму. На відміну від Титченера для Джемса первинним був не окремий елемент свідомості, але її потік як динамічна цілісність. При цьому Джемс підкреслював пріоритетність вивчення саме роботи свідомості, а не її структури. Вивчаючи роботу свідомості, він прийшов до відкриття двох основних його детермінант - уваги і звички.

Говорячи про активність людини, вчений підкреслював, що психіка допомагає в практичній діяльності, оптимізує процес соціальної адаптації, підвищує шанси людини на успіх у будь-якій діяльності. Психологічні погляди Джемса тісно переплетені з його філософською теорією прагматизму, тому він багато уваги приділяв прикладній психології, доводячи, що її значущість не менша, ніж значимість теоретичної. Особливо важливим, з його точки зору, є зв'язок психології з педагогікою, бо саме психологія відіграє найбільш важливу роль у формуванні та розвитку моральних, етичних звичок. Він навіть опублікував спеціальну книгу для педагогів «Бесіди з учителями з психології» (1899), у якій доводив величезні можливості виховання і самовиховання, важливість формування у дітей правильних звичок

2.11.4. Французька психологічна школа та описова психологія.

Інтерес до соціальних факторів, що впливає на зміст психіки, до несвідомих установок, впливає на поведінку людини, дозволив об'єднати різні психологічні співтовариства, як це сталося у французькій науці на рубежі XIX-XX ст. Підвищена увага до дослідження ролі навіювання та гіпнозу пов'язана з роботами Ф. Месмера (1734-1815), який пояснював природу гіпнозу «тваринним магнетизмом», тобто випромінюванням особливих флюїдів, якими може бути «заряджений» гіпнотизер і навіть окремі предмети. Месмер

пояснював гіпноз з точки зору суміші магнітних сил, електрики і астрології. У цьому була його трагедія не тільки як психолога, але і як людини - він не міг побачити те, що не хотів бачити: навіювання і гіпноз пов'язані з почуттями. Під час колективних сеансів Месмер спостерігав ніщо інше, як транс, але не бачив це явище. Один лише раз Месмер пише «Тваринний магнетизм повинен передаватися перш за все за допомогою почуття. Тільки почуття дозволяє досягнути цю теорію. Так, наприклад, хворий, звиклий до впливу, який я на нього надаю, здатний зрозуміти мене краще, ніж хтось інший». Але Месмер уникав будь-яких емоційних відносин з пацієнтами і намагався з ними не розмовляти, а спостерігав за їхніми рухами. Але все одно між ним і пацієнтами неминуче утворювалася психологічний зв'язок.

Вивчення гіпнотичних явищ приваблювало не лише медиків, а й психологів. Ці роботи давали можливість вивчити область несвідомих явищ, яка була поза зоною досяжності для звичайних експериментів. Не менше значення мало дослідження факторів, що впливають на сугестивність, що показують ступінь гіпнотичної залежності від віку, індивідуальних особливостей і психічного стану людини. Тому на рубежі століть дослідженням ролі гіпнозу у Франції займалися відразу дві школи - у Парижі та в Нансі.

Школою в Нансі керував А. Льебо (1823-1905). Він активно використовував гіпноз при лікуванні різних соматичних і невротичних захворювань, домагаючись значних терапевтичних результатів. Досліджуючи природу гіпнозу, Льебо висунув свою концепцію, в якій розглядав гіпноз як навіяний сон. Шляхом навіювання можна викликати гіпнотичний стан (стан сну) практично у будь-якої людини. Пов'язуючи психологічні особливості такого стану в тому числі і з дією уяви, Льебо, а потім його учень І. Бернгейм розробляли методи словесного навіювання. Запропоновані ними прийоми постгіпнотичного навіювання виявилися дуже ефективними, їх клієнти несвідомо зберігали прищеплену їм інформацію протягом багатьох років.

Рібо був одним з найбільших представників експериментальної психології. У розвитку цього напрямку у Франції він зіграв роль не менш значну, ніж Вундт в Німеччині. Рібо прийшов до висновку про необхідність будувати психологію на основі порівняльних і еволюційних принципів. Цей погляд був пов'язаний з його ідеєю про необхідність побудови психології як точної, позитивної науки, в якій особисті погляди дослідників відійшли б на другий план, поступаючись місцем незаперечним, експериментально знайденим доказам. Не зводячи емпіризм у безумовний принцип, він допускав можливість метафізичних, інтроспективних даних в тих випадках, коли пошуки істини були пов'язані з областями, що не відносяться до точних наук. Однак у своїх психологічних дослідженнях він прагнув до пошуку фізіологічних обґрунтувань для пояснення психічних процесів. Доводячи, що в основі психології повинні лежати природничі науки, насамперед біологія, Рібо підкреслював, що психічні явища являють собою по суті епіфеномен різних станів мозку. Тому він вважав за необхідне вивчати їх у нерозривному зв'язку з нервовими процесами, підкреслюючи, що психічне і фізичне не різні сутності, а сторони одного і того ж явища.

Своєрідний підхід до формування психологічної науки був розроблений у теорії німецького вченого В. Дільтея. Свою психологію Дільтей називав описовою, такою, що розчленовує, протиставляючи опис - поясненню, розчленування - конструюванню схем з обмеженого числа елементів, що однозначно визначаються. Він виступав і проти традиційного для того часу асоціативного підходу до психіки, розуміння її як сенсорної мозаїки, що складається з елементів. Замість елементів він пропонував внутрішньо пов'язані структури, що лежать в основі духовних процесів, розвиток яких визначається метою. Цілісність і цілеспрямованість представляють собою, на думку Дільтея, специфічні риси духовних проявів. Хоча самі ці якості не були ним привнесені в психологію (про це говорили й інші вчені, наприклад Brentano і James), але принципово новим у концепції Дільтея було прагнення вивести їх не з органічного, але з історичного життя, з чисто людських видів діяльності, які відрізняє втілення переживань у творіннях культури.

Одним з центральних у його теорії стало поняття переживання. Воно виступало не у вигляді елементу свідомості, а у вигляді внутрішнього зв'язку, невіддільного від її втілення в духовний, надіндивідуальний продукт. Тим самим індивідуальна свідомість співвідносилася зі світом соціально-історичних цінностей, зі світом духовності. Важливою сполучною ланкою як між культурою і людиною, так і між окремими науками (філософією, історією, психологією) стала герменевтика, або вчення про тлумачення, яка в теорії Дільтея була засобом відтворення неповторних культурних світів минулого.

Унікальний характер об'єкту дослідження (духовний світ), на думку вченого, визначав і унікальність методу. Ним служить не пояснення явищ в прийнятому натуралістами сенсі, а розуміння, осягнення. Він писав, що «природу ми пояснюємо, а духовне життя осягаємо». Розуміння ґрунтується на аналізі безпосередніх переживань «Я». Воно суттєво відрізняється від інтроспекції, оскільки відкриває зміст не тільки свідомого, але й несвідомого. Це інтуїтивне глибоке почуття (рус. - вчувствование) допомагає зрозуміти, а потім і описати сенс життя, включивши суб'єктивні переживання в контекст культурного середовища, в якому живе людина.

Майже всі школи, що з'явилися на рубежі XIX-XX ст., проіснували недовго, їх заміна була продиктована об'єктивними обставинами. При всій їх новизні вони були ще пов'язані зі старою, асоціативною психологією, в суперечках з якою вони й народилися. У той же час сама їх поява і дискусії, що виникали при отриманні результатів нових досліджень, показали вагому необхідність для психології сформувати новий підхід до розуміння психічного, нову методологію вивчення психіки, що й призвело до появи тих шкіл, які визначили обличчя психології в XX ст.

Перевір свої знання

1. Охарактеризуйте теорію Е. Тітченера.
2. Назвіть висновки експериментів Вюрцбургської школи.
3. Назвіть три головні теми руху функціоналізму.
4. Опишіть психологічні погляди У. Джемса
5. У чому полягає внесок Рібо у розвиток французької психології

6. Охарактеризуйте психологічні погляди В. Дільтея

Лекція 2.13.

Методологічна криза в психології.

План лекції:

- 2.13.1. Методологічна криза в психології.
- 2.13.2. Загальна характеристика біхевіоризму і гештальтпсихології.
- 2.13.3. Загальна характеристика глибинної і гуманістичної психології.
- 2.13.4. Когнітивна психологія.

Література:

1. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Трикста : Академ. проект, 2008. - 570 с.
2. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1978. – 438 с.
3. Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / [уклад. Н. В. Гриньова]. – Умань : Візаві, 2012. – 209 с.
4. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. – СПб: Изд-во Михайлова, 1998. – 422 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

2.13.1. Методологічна криза в психології.

Кінець XIX століття ознаменувався дискусіями про те, якими шляхами будувати нову, об'єктивну психологію, які методи повинні стати основними при дослідженні психічного. На рубежі століть ще здавалося, що ці суперечки приведуть до єдиної думки і побудується методологія нової, позитивної психології. Однак логіка розвитку перших шкіл показала, що існує кілька шляхів будівництва такої психології, які кардинально відрізняються один від одного не тільки в розумінні пріоритетів і завдань психологічної науки, але навіть у визначенні предмета та змісту психіки. Різним був підхід і до динаміки психічного розвитку, його закономірностей і умов, що сприяють або перешкоджають йому.

Тому на початку XX ст. психологія переживала серйозну методологічну кризу, пов'язану перш за все з труднощами, що виникали при пошуку об'єктивних методів дослідження психіки. Запропоновані функціональної психологією, структуралізмом або Вюрцбургської школою методи при більш пильному розгляді виявлялися далекими від об'єктивності, що доводилось і тими розбіжностями, які виникали при обговоренні отриманих результатів. З'ясувалось, що знайти прямий і об'єктивний метод вивчення психічного стану людини, змісту її свідомості, а тим більше несвідомого, практично неможливо. Вихід був або у трансформації методу, або у такій зміні предмета, яка зробила б реальним його безпосереднє експериментальне вивчення, або у відмові від спроб пояснити закони психіки, замінивши їх описом явищ.

Криза в психології збіглась з періодом загострення економічних і соціально-політичних суперечностей в буржуазному суспільстві, обумовленому

його переходом до імперіалізму. Зростання виробництва супроводжувався якісними змінами в економіці, політиці та ідеології, розвитком процесу концентрації капіталу і панування монополій і фінансової олігархії, агресивною зовнішньою політикою, спрямованою на перерозподіл колоній та ринків збуту шляхом імперіалістичних війн, серед яких I світова війна 1914-1918 рр.. стала першим з найбільших соціальних потрясінь XX ст. Ось у такій ситуації психологія на початку 10-х років XX ст. вступила в період відкритого кризи.

Основним змістом періоду відкритого кризи і було виникнення нових психологічних напрямків, що зробили (і продовжують надавати) великий вплив на сучасну психологію. Це біхевіоризм, психоаналіз, гештальтпсихологія, французька соціологічна школа, розуміюча (описова) психологія. Кожне з цих напрямків виступило проти основних положень традиційної психології, основи якої були закладені ще в XVII ст. Декартом і Локком і яка зберегла свої найбільш істотні риси протягом XVIII-XIX ст. Характерно, що кожне з нових напрямків виступало переважно проти якого-небудь одного з її аспектів. Так, Фрейд зруйнував подання, відповідно до якого психіка ототожнювалася з свідомістю, а психологія оголошувалася наукою про утримання або функції свідомості. Біхевіоризм сформувався на основі гострої критики суб'єктивності предмету класичної психології і методу інтроспекції з вимогою об'єктивного підходу, але вже не до явищ свідомості, безпосередньо не доступним об'єктивному спостереженню, а до поведінки. Французька соціологічна школа стала протестом проти індивідуалізму асоціаністической психології з ідеями про соціальну природу людської психіки і про її якісній зміні в процесі історичного розвитку суспільства.

Проте – і це стало історичним фактом – виконання ролі загальнопсихологічної теорії виявлялося не під силу кожному з цих напрямків, і тому неминуче наступав наступний етап, коли вони були змушені - за рахунок чистоти своєї концепції - асимілювати ідеї інших напрямів. Після 1925 р. починається спад біхевіоризму. Після переїзду основоположників в США (середина 30-х рр..) Гештальтпсихологія перестає існувати як самостійний напрям. Психоаналіз зазнав перетворення в ряді неофрейдистские теорій.

Процесу розпаду цих напрямків сприяла їх взаємна критика, яка допомогла швидше виявити внутрішні суперечності, властиві кожному з них (абсолютизація приватних спостережень, недостатність експериментів, неадекватна теоретична інтерпретація їх результатів).

Така доля напрямів, що виникли в період відкритого кризи в психології

2.13.2. Загальна характеристика біхевіоризму і гештальтпсихології.

Біхевіоризм зробив *предметом свого дослідження поведінку*, з чим була пов'язана і його назву. При цьому під *поведінкою* розумілася *об'єктивно спостерігаємая система реакцій організму на зовнішні і внутрішні стимули*. Така зміна предмета дослідження пояснювалася завданням зробити психологію об'єктивною наукою. Слідом за функціоналістами біхевіористи вважали, що необхідно вивчати цілісні реакції організму як функції, спрямовані на забезпечення якогось процесу або досягнення певної мети.

Ідея про те, що в основі розвитку поведінки лежить формування нових зв'язків між стимулами і реакціями, призвела біхевіористів до переконання, що провідним чинником в процесі генези є соціальний, навколишнє середовище. Цей підхід, названий соціогенетичним, отримав найбільш повне втілення саме в класичному біхевіоризмі.

Роботи Торндайка і Уотсона поклали початок великій кількості експериментів, які вивчають різні аспекти формування поведінки. Ці дослідження показали, що не можна пояснити все психічне життя виходячи зі схеми S R, неможливо абсолютно не враховувати внутрішній стан живої істоти. Це призвело до модифікації класичного біхевіоризму і появи так званого *необихевіоризма*, в якому *з'являються внутрішні змінні, що пояснюється по-різному різними вченими*. Ці різноманітні змінні і змінюють реакції живої істоти в залежності від його стану, спрямовуючи на досягнення потрібного результату.

Модифікація класичного біхевіоризму була пов'язана і з тим, що соціальна поведінка, яка також стало предметом дослідження, потребувала новий метод, оскільки не могла вивчатися на тваринах. Це призвело до виникнення соціального біхевіоризму, який розглядала рольова поведінка людини в соціумі.

Біхевіоризм став провідною психологічною школою ХХ ст. в США. Своє значення він не втратив і до теперішнього часу, незважаючи на різні зауваження з боку представників інших напрямів. Хоча протягом останніх 60-ти років відбулася серйозна модифікація принципів біхевіоризму, закладених Уотсоном, основні постулати цієї школи залишилися незмінними. Це ідея про переважно прижиттєвому характер психіки (хоча в даний час визнається і наявність вроджених елементів), думка про необхідність дослідити головним чином доступні експерименту і спостереженню реакції, а також переконаність у можливості впливати на процес формування психіки поряд продуманих технологій.

Гештальт психологія досліджувала цілісні структури, з яких складається психічне поле, розробляючи нові експериментальні методи. Таким чином, представники гештальтпсихології як і раніше вважали, що предметом психологічної науки є дослідження змісту психіки, пізнавальних процесів, а також структури і динаміки розвитку особистості.

Однак, залишивши практично в недоторканності предмет психології, гештальтпсихології істотно трансформувала колишнє розуміння структури свідомості та когнітивних процесів. **Головна ідея цієї школи** полягала в тому, що *в основі психіки лежать не окремі елементи свідомості, але цілісні фігури - гештальти, властивості яких не є сумою їх частин*.

Таким чином, спростовувалося колишнє уявлення про те, що розвиток психіки ґрунтується на формуванні все нових асоціативних зв'язків, які з'єднують окремі елементи між собою в уявлення і поняття. Замість цього висувалася нова ідея про те, що пізнання пов'язане з процесом зміни, трансформації цілісних гештальтів, які визначають характер сприйняття зовнішнього світу і поведінки в ньому.

Методологічний підхід гештальтпсихології базувався на кількох підставах - поняттях психічного поля, ізоморфізму і феноменології. Поняття

полі запозичене з фізики, в якій були зроблені в ті роки найважливіші відкриття. Вивчення природи атома, магнетизму дозволило розкрити закони фізичного поля, в якому елементи вишиковуються в цілісні системи. Ця думка і стала провідною для гештальтпсихологів, які прийшли до висновку, що психічні структури розташовуються у вигляді різних систем у психічному полі. Може відбуватися і переструктурування поля, в якому колишні структури розташовуються по-новому, завдяки чому суб'єкт приходить до принципово нового вирішення завдання (інсайт). Поняття про інсайті - ключове для гештальтпсихології - стало основою пояснення всіх форм розумової діяльності, у тому числі і продуктивного мислення.

2.13.3. Загальна характеристика глибинної гуманістичної психології.

Психоаналіз (глибинна психологія) є одним з перших психологічних напрямків, що з'явилися в результаті поділу психології на окремі школи. У першу чергу він пов'язаний з ім'ям австрійського психолога і психіатра Зігмунда Фрейда. Психоаналіз народжувався як метод психотерапії неврозів, зокрема, істерії - захворювання, при якому, саме психологічні причини, внутрішній конфлікт викликають симптоми фізичних порушень (паралічі, сліпота, болі та ін.) Всі люди, згідно з Фрейдом, неминуче внутрішньо конфліктні. За багатьма проявами фантазії, творчості та ін.. лежить перш за все прихована сексуальна проблематика, все це - як би втілення нереалізованих бажань.

Перш за все, в психоаналізі *предметом вивчення* стала *динаміка відносин між несвідомим і свідомістю*. Саме по собі існування несвідомого визнавалося рядом авторів і до Фрейда, а проте динаміка впливу несвідомого на свідомість, його механізми вперше були поставлені в центр уваги саме Фрейдом. Це означало *зміну предмета психології: свідомість перестало бути замкнутим в собі когнітивним простором, але стало частиною живої, емоційної, мотивованої людського життя*.

Розробка різних корекційних технологій в інших напрямках (насамперед у біхевіоризмі), так само як і нових типологій особистості, побудованих на основі біологічних і соціальних відмінностей, стимулювала подолання усередненого підходу до людини і в глибинній психології. Цьому сприяло також поява даних клінічної практики, які свідчили про неприпустимість ігнорування активності і власної позиції клієнта. Ці факти стимулювали модифікацію основних постулатів директивної терапії, зробивши її менш жорсткою і більш індивідуальною.

Якщо клінічна практика, з якої починалася глибинна психологія, допускала суб'єктивні і невалідізовані способи вивчення несвідомого, то для наукових досліджень необхідно було стандартизувати методики, зробивши їх більш точними і піддаються об'єктивній перевірці. Це призвело до розробки проєктивних методик, що мають ключі і зразкові стандарти інтерпретації матеріалу. За короткий час з'явилися різні види таких методик (образних і вербальних), що набули поширення, так само як і метод асоціативного експерименту, запропонований Юнгом. Гідність нових способів полягала не

тільки в більшій об'єктивності, але й у можливості швидше отримати шукані дані.

Важливим моментом у розвитку психоаналізу було і зміна підходу до проблеми психологічного захисту. Якщо у Фрейда захист виконувала функції примирення внутрішньоособистісних конфліктів (між Ід і Супер-Его), то в нових теоріях Хорні, Е. Фромма, Саллівана і інших учених вона використовувалася і при конфліктах між суб'єктом і оточуючим. Тому до захисту зараховуються також інші прояви - такі, як **конформізм, агресія, догляд, садизм** і т. д. Екстеріоризація психологічного захисту, ідея про те, що в стилі спілкування можна побачити симптоми невротичних переживань і способи їх подолання, сприяли об'єктивації досліджень та розробці нових видів корекції.

Психоаналітичні дослідження є одним з найбільш цінних внесків у формування психології. Вченими, що належать до цього напрямку, вперше були досліджені і описані структура і етапи становлення особистості, розкрито рушійні сили і механізми особистісного розвитку, розроблені методи діагностики і корекції емоційно-потребової сфери людини. Незважаючи на те, що деякі положення цієї школи застаріли, основні відкриття, зроблені її представниками, складають ядро сучасної концепції формування особистості.

Розвитку гуманістичної психології сприяла обстановка, яка склалася в суспільстві після другої світової війни. Якщо перша світова війна продемонструвала несвідому жорстокість і агресію людини, жажнувшись громадську думку і похитнув підвалини гуманізму і просвітництва, то друга світова війна, не спростувавши наявність цих якостей, виявила й інші сторони людської психіки. Вона показала, що багато людей в екстремальних ситуаціях виявляють стійкість і зберігають гідність у найважчих умовах.

Основні теорії гуманістичної психології

Вчений	Рушійні сили розвитку і структура особистості	Основні досягнення
Г. Олпорт	Основні та інструментальні риси, набір яких унікальний і автономний	Відкритість системи людина - суспільство, опитувальники.
А. Маслоу	Ієрархія потреб, пріоритет буттєвих або дефіцієнтних потреб.	Потреба в самоактуалізації, механізми ідентифікації та відчуження
К. Роджерс	«Я - концепція», в центрі якої гнучка і адекватна самооцінка	Конгруентність, личностно-орієнтовані терапії.

Оцінюючи гуманістичні теорії особистості, необхідно відзначити, що їх розробники вперше звернули увагу не тільки на відхилення, труднощі і негативні сторони в поведінці людини, але і на позитивні сторони особистісного розвитку. У роботах учених цієї школи досліджувалися досягнення особистого досвіду, були розкриті механізми формування особистості і шляхи для її саморозвитку та самовдосконалення.

2.13.4. Когнітивна психологія.

У 60-х роках ХХ століття з'являється новий напрям - *когнітивна психологія*.

У когнітивної психології психіка розглядається як система когнітивних реакцій і постулюється зв'язок цих реакцій не тільки із зовнішніми стимулами, а й із внутрішніми змінними, наприклад з самосвідомістю, когнітивними стратегіями, селективністю уваги і т.д. Головним принципом, на підставі якого розглядається когнітивна система людини, є аналогія з комп'ютером, тобто психіка трактується як система, призначена для переробки інформації.

Методом аналізу функціонування цієї системи став мікроструктурний аналіз психічних процесів. Гідність когнітивної психології - точність і конкретність отриманих даних, що частково наближає психологію до того недосяжного ідеалу об'єктивної науки, до якого вона прагнула багато століть. Проте в даному випадку, як і в інших аналогічних, точність досягається за рахунок спрощення та ігнорування неоднозначності людської психіки.

Основну область досліджень у когнітивній психології становлять пізнавальні процеси - пам'ять, психологічні аспекти мови та мовлення, сприйняття, рішення задач, мислення, уваги, уяви. Когнітивний підхід поширився також на емоційну і мотиваційну сферу особистості, а також на соціальну психологію.

Основні теорії когнітивної психології

Вчений	Рушійні сили теорії особистості	Основні результати
Д. Келлі	Особистісний конструкт - ідея чи думка, щоб пояснити або передбачити, усвідомити або інтерпретувати свій досвід	Конструктивний альтернативізм
А. Бандура	Підкріплення не є необхідною умовою придбання нових форм поведінки.	Моделі поведінки виявляється у майбутньому
Д. Роттер	Поняттям локусу контролю позначаються дві орієнтації в розумінні причин людської поведінки	

Перевір свої знання

1. Опишіть причини методологічної кризи.
2. Назвіть напрями, які виникли в період відкритої кризи.
3. Охарактеризуйте біхевіоризм.
4. Назвіть головну ідею гештальтпсихології.
5. Назвіть предмет вивчення психоаналізу.
6. Опишіть основні теорії гуманістичної психології.
7. Охарактеризуйте когнітивну психологію.
8. Назвіть основні концепції когнітивної психології.

Лекція 2.14.

Розвиток вітчизняної психології.

План лекції:

- 2.14.1. Вища нервова діяльність як поведінка І.П. Павлова.
- 2.14.2. Рефлексологічна теорія психіки В.М. Бехтерева.
- 2.14.3. Культурно-історична концепція Л.С. Виготського.
- 2.14.4. Теорія провідної діяльності О.М. Леонтьєва.
- 2.14.5. Психологія установки в теорії Д.М. Узнадзе

Література:

1. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Трикста : Академ. проект, 2008. - 570 с.
2. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1978. – 438 с.
3. Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / [уклад. Н. В. Гриньова]. – Умань : Візаві, 2012. – 209 с.
4. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. – СПб: Изд-во Михайлова, 1998. – 422 с.
5. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

2.14.1. Вища нервова діяльність як поведінка І.П. Павлова

Одним із найвидатніших представників вітчизняної психологічної науки на початку ХХ ст. був Іван Петрович Павлов (1849-1936 рр.). Створивши як фізіолог вчення про умовні рефлекси, він поклав початок психології поведінки. Предметом психології вважав психіку, а головним завданням – розкриття внутрішнього світу людини. Пізнанням психічного як суб'єктивного повинна займатися фізіологія вищої нервової діяльності як наука, що використовує об'єктивний метод дослідження. За допомогою якого можна досліджувати поведінковий аспект психічного. Мета вивчення фізіології вищої нервової діяльності, за Павловим, полягала в тому, щоб розкрити найтонші механізми поведінки тварин. Говорив про можливість і необхідність злиття фізіологічного і психологічного, бо досліджуючи фізіологію, ми тим самим розкриваємо і психологічні закономірності.

Вихідне поняття павлівської „фізіологічної” системи – умовний рефлекс. Його антагоністичною базою виявляється рефлекс безумовний. Для утворення тимчасового зв'язку мусить відбутися збіг у часі і в структурі подразників умовного та безумовного. Виникає асоціація. Безумовний рефлекс було прирівняно до інстинктивної поведінки, тобто він мислився як ланцюг безумовних рефлексів, у якому закінчення рефлексу стає початком наступного. Вчення Павлова про стереотипність у роботі півкуль головного мозку показує певний збіг таких психологічних понять, як навичка і звичка, із стереотипною реакцією організму. Оскільки стереотип поведінки має динамічний характер, для пояснення протікання нервових процесів Павлов вводить два взаємопов'язаних поняття: інертність та лабільність. „Динамічна стереотипія” – поняття, що відображає глибоку діалектику, суперечливе відношення

організму і середовища. Щоб вижити, організм мусить фіксувати певні постійні фактори середовища і послідовність їх впливу на нього. Підтримка, зміна, встановлення такого мозкового стереотипу є досить складною роботою, яка пов'язана з певною групою почуттів (емоцій). Почуття є індикатором, показником цієї зміни, її змістом. Павлов вперше дав чітку картину типології вищої нервової діяльності, поклавши в основу її класифікації такі риси нервових процесів, як сила, врівноваженість та рухливість. Різні комбінації цих характеристик функціонування нервової системи складають певні темпераменти людей. Експериментальними дослідженнями Павлова було доведено, що великі півкулі головного мозку відіграють провідну роль у діяльності всього організму. Кора великих півкуль головного мозку, забезпечуючи потреби організму, разом з найближчими до кори підкорковими нервовими центрами здійснюють складну аналітико-синтетичну діяльність. У ній утворюються складні тимчасові нервові зв'язки, за допомогою яких здійснюється регуляція відносин між організмом та зовнішнім середовищем, а також регуляція діяльності самого організму. Цю діяльність великих півкуль головного мозку.

І. П. Павлов називає вищою нервовою діяльністю і підкреслює, що поведінка живого організму являє собою певну систему реакцій або рефлексів на подразники зовнішнього і внутрішнього середовища. Рефлекс – відповідь організму на подразнення, яка здійснюється за допомогою нервової системи. Головними процесами нервової діяльності є збудження та гальмування. На кору великих півкуль одночасно впливає велика кількість різноманітних подразників, але реагуємо ми не на всі подразники, що надходять до кори великих півкуль. На значну частину подразників організм не реагує, оскільки збудження, спричинені ними, гальмуються. Гальмування відбувається одночасно із збудженням. За певних умов збудження і гальмування поширюються, іррадіюють по корі великих півкуль. Завдяки іррадіації збудження у свідомості виникають різноманітні асоціації – образи, думки, почуття, які посилюють, або гальмують діяльність, яку людина виконує.

Діяльність великих півкуль головного мозку – це сигнальна діяльність. Велику півкулі головного мозку завжди діють у відповідь на різноманітні подразнення, які сигналізують про те, що має для життя організму важливе значення. Сигнали, що їх викликають предмети та їхні властивості або явища природи, являють собою першу сигнальну систему. Вона властива і тваринам, і людині. Перша сигнальна система – це фізіологічне підґрунтя відчуттів, сприймань, уявлень. Сигнали другої сигнальної системи – це сигнали, кінетичні подразнення, що надходять у кору від мовних органів. Слово, через попередній життєвий досвід дорослої людини, пов'язане з усіма зовнішніми та внутрішніми подразненнями, що надходять у велику півкулі. Воно їх сигналізує, замінює і внаслідок цього може спричинити всі ті дії, реакції, які викликають конкретні подразнення. Друга сигнальна система виникає на основі першої і без неї існувати не може. Їх взаємодія є фізіологічним підґрунтям вищого, абстрактного мислення людини та її свідомості, засобом самопізнання. Безліч подразнень, що надходять до великих півкуль як ззовні, так і з середини

організму, стикаються взаємодіють, систематизуються і завершуються утворенням динамічного стереотипу, який потрібний для успішної взаємодії організму із середовищем. Головна його роль – формування навичок і звичок. Нервові процеси, що відображаються в півкулях головного мозку при становленні й підтримуванні динамічного стереотипу, є підґрунтям почуттів, вони зумовлюють їхній характер та інтенсивність.

2.14.2. Рефлексологічна теорія психіки В. М. Бехтерева

Володимир Михайлович Бехтерев (1857 – 1927 рр.) розробив рефлексологію – об'єктивну науку про поведінку. Поведінкові реакції – це те, що можна піддати об'єктивному спостереженню і дослідженню, вони зумовлюються біологічною природою людини, її організмом в цілому і соціальним середовищем. Психічне розглядалося ним як суб'єктивне і відкидалося як мнимий предмет психологічної науки. Бехтерев визначає свій рефлексологічний метод дослідження як об'єктивно-біологічний і поширює його також на вивчення суспільного життя. Він визначає рефлексологію як «науку про людську особистість, яка вивчається із строго об'єктивної біосоціальної точки зору». Визначає рефлекс «творчим фактором індивідуальності», що пов'язується з торуванням нових шляхів. Рефлекс, як і будь-яка інша реакція, дає дещо нове. Змінюючи структури тканин і форму органів, рефлекс становить творчий акт, породжує, зокрема, індивідуальність з усіма особливостями її організації. Так виникає індивідуальний досвід, який виступає фактором еволюції. Природа рефлексу розглядається Бехтеревим у двох напрямках. З одного боку, це вже не тільки такі машиноподібні акти, як писання, читання та інші, але й тропізми у світі рослин, наприклад, обертання рослини та її квітки до сонця, і реагування бактерій на зміну подразника. З іншого боку, всі найскладніші співвідношення організму й середовища Бехтерев тлумачить як вищі рефлекси і називає їх сполучними. В цілому рефлексологія уникає, в міру можливості, вивчення таких суб'єктивних станів, як почуття, відчуття, уявлення, що не вкладаються у схему рефлексу. Інші поняття традиційної психології (увага, пам'ять, уява, воля) зневажливо відкидаються як «метафізичні». Людська культура зведена до символічного рефлексу природи, «індивідуальний та соціальний досвіди створюють ряд сполучно-рефлекторних комплексів, які утворюють в загальній сукупності цілісну особистість». Рефлексологія вдало розкрила елементи поведінки – просту дію, абстрактну дію, точніше реакцію в його фізіологічній структурі. Вважав, що в майбутньому рефлексологія піддасть особливому розгляду суб'єктивні явища як невиявлені сполучні рефлекси.

2.14.3. Культурно-історична концепція Л.С. Виготського.

З іменем Льва Семеновича Виготського (1896-1934 рр.) пов'язана одна з найбільших шкіл у вітчизняній психології, до якої належать такі видатні психологи як О.М. Леонт'єв, А.Р. Лурія, П.Я. Гальперін, О.В. Запорожець, П. І. Зінченко, Д.Б. Ельконін. Великою заслугою представників цієї школи було те, що в основу вивчення психічного вони поклали дію – діяльність, співвіднесли її

з суб'єктивним аспектом психічного таким чином, що визначальним тут виявилась сама дія, вказали, що соціальне набуває самостійності відносно біологічного, і насамперед - явищ мозку, а в зв'язку з цим розвинули ряд плідних і цікавих ідей щодо індивідуального та історичного розвитку психічного. Виготський пропонує застосовувати до психології принцип історизму, щоб зробити її цілісною і науковою. Він зробив спробу дати послідовне моністичне тлумачення психічного, показати дійсне відношення природного і культурного, природного та історичного, біологічного і соціального. Вищі психічні функції Виготський пов'язує з двома групами явищ (які ніколи не зливаються воедино): **1.** Процеси оволодіння „зовнішніми” засобами культурного розвитку і мислення: мова, письмо, лічба, малювання, а також довільна увага, логічні пам'ять. **2.** Утворення понять – процеси розвитку спеціальних явищ психічних функцій. Взяті разом, вони становлять вищі форми поведінки. Зовсім відкидає проблему співвідношення біологічного і соціального, а висуває ідею розвитку культурної поведінки. На його думку, культура полягає у тому, що людина стає господарем своєї поведінки і може змінювати її за власним бажанням. Той самий стимул, що в поведінковій психології мав однозначно викликати реакцію, тепер перетворюється у стимул, який сам створюється людиною для того, щоб управляти поведінкою, бути її господарем. Але це вже не просто зовнішній стимул, що може бути прирівняний до біологічного, або фізичного подразника. Цей стимул являє собою знак, який має функцію самостимуляції і став внутрішнім надбанням людини; стимул інтеріоризований, створений в результаті так званої інтеріоризації тілесної дії з предметом. Розвиток вищої психічної функції є не що інше, як історія знаків, які повинні вказувати на те, що культурні форми поведінки мають своє коріння в природних формах. Соціальну природу психіки уявляє собі як відношення між вищими психічними функціями, що колись були реальними відносинами між людьми. За Виготським, індивід у своїй поведінці виявляє у застиглому вигляді різні вже фази розвитку. Генетична багатоплановість особистості, робить її будову надзвичайно складною і одночасно служить ніби генетичною драбиною, яка сполучає через цілий ряд перехідних форм вищі функції особистості з примітивною поведінкою в онто- і філогенезі. Наявність рудиментарних функцій свідчить про поведінкову історію індивіда. На основі таких рудиментів Виготський хоче послідовно простежити процес психічного розвитку. Якщо розкрити кожний рудимент етнологічно, буде видно загальний ступінь культури, на який в різні епохи і в різній формі піднімалися усі народи. Виготський насамперед вказує на жереб як на характерний рудимент поведінки: якщо людині важко подолати альтернативу, то вона кидає жереб. Це – штучні символи, які створюються самою людиною. Людина знаходячи вихід у жеребу, показує шлях культурного розвитку поведінки. Другий рудимент – зав'язування вузлика на пам'ять – як допоміжний засіб запам'ятовування є теж новою специфічно людською формою поведінки, одним із найперших видів письмової мови, що відігравав неабияку роль в історії культури. З рудиментарною операцією було встановлено рудиментарну форму культурної арифметики – лічбу на пальцях.

Тут відбувається перехід від безпосереднього сприймання комплексів до створення допоміжних стимулів та активного визначення своєї поведінки за їх допомогою. Винайдення та використання знаків як допоміжних засобів при вирішенні якого-небудь психологічного завдання, що стоїть перед людиною (запам'ятати, порівняти, повідомити, обрати) з психологічного боку становить у певному плані аналогію з винаходом і використанням знарядь. Істотною ознакою двох зближених понять Виготський вважає роль цих пристосувань у поведінці, аналогічну роль знаряддя в трудовій операції, або інструментальну функцію знаку. Відмінність між знаряддям і знаком Виготський бачить у тому, що знаряддя спрямоване назовні, а знак – всередину людини. І знаряддя і знак – це „вища психічна функція” або „вища поведінка”. Розкриваючи культурне значення знаку, Виготський розробляє ідею так званої „інтеріоризації” та „соціалізації” знаку. У своїй первісній ролі знак завжди є засобом соціального зв'язку, засобом впливу на інших. Тільки на цій основі він стає засобом впливу людини на саму себе. Значення Л.С. Виготського в історії психології полягає насамперед у тому, що він здійснив ґрунтовну спробу заперечити поведінкову психологію, яка зводила психічне до однієї площини – біологічної, показати психічне як результат поведінкових актів, які приводять до „інтеріоризації” зовнішніх дій.

2.14.4. Теорія провідної діяльності О.М. Леонтьєва.

Вихідним пунктом психологічних досліджень Олексія Миколайовича Леонтьєва (1903-1979 рр.) є людина, її діяльність. Вчений, розвиваючи ідею Виготського про інтеріоризацію, вказує, що інтеріоризація дій як поступове перетворення зовнішніх дій у внутрішні, розумові, є процес, який закономірно здійснюється в онтогенетичному розвитку людини. Його необхідність Леонтьєв показує на прикладі розвитку дитини. Для того, щоб дитина могла побудувати нову розумову дію, її треба перед цим дати дитині як дію зовнішню, тобто екстеріоризувати. В такій екстеріоризованій формі, у формі розгорнутої зовнішньої дії, виникає дія розумова. Згодом у результаті поступового перетворення – узагальнення, специфічного скорочення її ланок та зміни рівня, на якому вона виконується, відбувається її інтеріоризація, тобто перетворення у внутрішню дію, яка тепер уже повністю відбувається в голові дитини. Цей процес має принципове значення для розуміння характеру формування людської психіки; психіка становить продукт передачі та присвоєння індивідами досягнень суспільно-історичного розвитку, досвіду попередніх поколінь людей. Щоб довести ці положення, Леонтьєв використовує цікаві достовірні факти, які свідчать про те, що діти, які з раннього віку розвиваються поза суспільством і створених ним умов, залишаються на рівні тваринної психіки (не формується мова і мислення, навіть рухи не нагадують людські). Істотний вклад Леонтьєва у психологію полягає в тому, що він розкрив характер і форми людської діяльності, в основу якої поклав сполучення фізіологічних функцій мозку, що виникають у ході індивідуального розвитку. Показав її мотиваційну рушійну силу і першим ввів поняття „провідної діяльності” – це така діяльність, у зв'язку з розвитком якої відбуваються

основні зміни в психіці дитини і розвиваються психічні процеси, що підготовлюють перехід дитини до нового, вищого ступеня її розвитку.

Термін „мотив” означає те об’єктивне, в чому конкретизується потреба в даних умовах і на що спрямовується збуджена ним діяльність. Леонт’єв відрізняє також смисл і значення. Смисл має особистісне навантаження. Диференціація цих понять стосується не всього відображуваного змісту, а лише того, на який спрямована діяльність суб’єкта. Адже особистісний смисл виражає саме ставлення до усвідомлюваних об’єктивних явищ. Підпорядкування дій, цілей розширює сферу усвідомлюваного. З розширенням сфери усвідомлюваного Леонт’єв пов’язує поняття „зрушення мотивів”: людина під впливом певного мотиву почала виконувати дію, а потім виконує її ради неї самої. В даному випадку мотив ніби перемістився на місце мети, а дія перетворилася у діяльність. Мотиви діяльності, що мають таке походження, Леонт’єв називає свідомими мотивами і характеризує їх, встановлюючи відношення мотиву вузької діяльності до мотиву діяльності більш широкої. Леонт’єв розрізняє мотиви „тільки усвідомлювані” і „реально діючі”. Лише за певних умов одні мотиви можуть перетворюватися в інші. Це перетворення відбувається так: при деяких умовах результат дії виявляється більш значим, ніж мотив, що реально збуджує цю дію. Наприклад, дитина сумлінно готує уроки, щоб швидше піти на прогулянку. В результаті це приводить до значно більшого: не тільки до того, що дитина має тепер можливість піти на прогулянку, а й до хорошої оцінки. Мистецтво виховання і полягає в тому, щоб надати більшого значення успішному результату діяльності. Так здійснюється перехід до більш високого типу реальних мотивів. Якщо перед дитиною, наприклад, поставити завдання запам’ятати певні слова, а потім таке саме завдання поставити в процесі ігрової діяльності, то в другому випадку завдання буде виконане з більшою ефективністю. Тут відіграє роль конкретний мотив конкретної діяльності.

2.14.5. Психологія установки в теорії Д.М. Узнадзе

Дмитро Миколайович Узнадзе (1886-1950 рр.) відкидає традиційну точку зору на психологію як на науку про свідомість. Якщо вважати, що пізнання, почуття і воля є свідомими актами, тоді перехід від тілесних процесів до суб’єктивнопсихічних буде зовсім незрозумілим; психолог змушений буде визнати паралелізм тіла і душі, оскільки ніякого переходу від тілесного до психічного в плані традиційної психології уявити не можна. Узнадзе заперечує можливість ототожнення психічного і свідомості. Відкидає також „психологію несвідомого”, бо несвідоме і свідоме психічне життя – це лише дві послідовні форми розвитку єдиної психіки. Психоаналіз не дає ніякої позитивної характеристики несвідомому. „Ступеню свідомих психічних процесів, - зазначає Узнадзе, - з необхідністю передує активність психіки, яка протікає без будь-якої участі свідомості яка існує... як досвідомий ступінь розвитку психіки”. Ступінь розвитку психіки, що передує свідомості, є установка”. У праці „Експериментальні основи психології установки” дає таке визначення установки: виникненню свідомих психічних процесів передує стан, який ніяк не

можна вважати не психічним, тільки фізіологічним станом. Цей стан, не будучи свідомим становить своєрідну тенденцію до певних змістів свідомості. Цей стан називається установкою – готовністю до певної активності, виникнення якої залежить від наявності таких умов: від потреби, що актуально діє в даному організмі, і від об'єктивної ситуації задоволення цієї потреби. Той або інший стан свідомості, її певний зміст виникають лише на основі цієї установки. Установка не пов'язується із змістом свідомості, тому характеризувати її за допомогою термінів свідомості Узнадзе вважає неможливим. Установка у своїй навчальній фазі звичайно виявляється у формі дифузного, недиференційованого стану. Щоб отримати певну диференційовану її форму, необхідно вдатися до повторного впливу ситуації. Внаслідок цього установка фіксується, виникає її своєрідна форма – фіксована установка. Було встановлено ряд закономірностей функціонування установки, її характеристики та індивідуальні відмінності: статична й динамічна, пластична і груба, лабільна й стабільна, константна й варіабельна. Установка є найпримітивнішою, але й найістотнішою формою реакції живого організму (в т.ч. тварин) на вплив навколишнього середовища. Узнадзе намагається пояснити установкою всі питання пов'язані з поведінкою і всі психічні процеси. Вся поведінка визначається впливом навколишньої дійсності не безпосередньо, а опосередковано – через цілісне відображення в суб'єкті діяльності, тобто через його установку. Окремі акти поведінки, зокрема – вся психічна діяльність, являють собою явища вторинного походження. Таким вторинним явищем виступає увага (психологія свідомості розглядала увагу як окрему функцію). Узнадзе переосмислює увагу в плані своєї теорії установки. Увага – особливий стан налаштованості, породжений впливом попереднього досвіду на наступні дії суб'єкта. Установка внутрішньо зумовлює стан уваги людини, що в подальшому впливає на орієнтацію в умовах певної ситуації. Установка, включаючись в акт об'єктивації, „опредмечує об'єктивний світ”. Об'єктивацією Узнадзе називає специфічний акт, який на основі діяльності людини перетворює предмет, або явище в спеціальний, самостійний об'єкт її спостереження. Об'єктивація перетворює наявні об'єкти в предмети, на яких людина концентрує свою увагу, або об'єктивує їх. Об'єктивація виникає саме на людському рівні розвитку психіки. Коли людина стикається з труднощами, вона припиняє активність у знайомому напрямі і дістає можливість зосередитись на аналізі цих труднощів. Людина тримає обставини у своїй уяві, щоб мати можливість їх повторно пережити, об'єктивує їх, щоб, стежачи за ними, вирішити питання про характер дальшої активності.

Перевір свої знання

1. У чому полягає концепція Вищої нервової діяльності І. Павлова.
2. Опишіть концепцію Бехтерева .
3. З якими групами Виготський пов'язує Вищі психічні функції.
4. У чому полягає внесок Л.С. Виготського.
5. Опишіть теорію діяльності О.М.Леонтьєва та поняття особистості.
6. Охарактеризуйте теорія установки Д.М.Узнадзе. Надсвідомі процеси.

МОДУЛЬ 3. РОЗВИТОК ПСИХІКИ В ФІЛОГЕНЕЗІ

Лекція 3.1

Історія вивчення поведінки тварин

План лекції:

- 3.1.1. Еволюція відношення людей до тварин.
- 3.2.2. Уявлення про поведінку тварин у XVII - XVIII ст..
- 3.2.3. Вивчення поведінки тварин у XIX і на початку XX ст..

Література:

1. Дарвін Ч. О вираженні чувств у человека и животных / Ч. Дарвін. СПб.: Питер, 2001 – 384 с.
2. Дембовский Я. Психология животных. / Я. Дембовский. - М.:Изд-во иностр. Лит-ры, 1959. – 234 с.
3. Зорина З.А. Основы этологии и генетики поведения. / З.А. Зорина, И.И. Полетаева, Ж.И. Резникова. - М.: Изд-во МГУ. 1999 – 320 с.
4. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. М.: Вид-во МГУ, 1986. – 270 с.
5. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии / К.Э. Фабри. - М.: Российское психологическое общество, 1999. –464 с

3.1.1. Еволюція відношення людей до тварин.

Упродовж усієї своєї історії людина була найтіснішим чином пов'язаний з тваринами і навіть в тій або іншій мірі залежав від них. Вони служили для нього джерелом їжі і одягу, передбачали різноманітні зміни у навколишньому світі, попереджали про небезпеки. По зміні поведінки диких тварин люди дізнавалися про наближення землетрусів, повеней або виверженнях вулканів. У печерах, які займали первісні люди, часто мешкали і різноманітні тварини. Одні з них виявлялися небажаними сусідами і виганялися, інші ж, навпаки, могли виявитися корисними. Люди могли використовувати в їжу запаси, зроблені гризунами, дичину, здобуту хижаками, яйця птахів, мед диких бджіл і ін. Предки домашніх собак попереджали людину про наближення чужого, гавкотом сигналізували про загнаного звіра, добути якого виявлялося набагато простіше за допомогою лука або списа. Розуміння закономірностей поведінки тварин у ряді випадків мало істотне, а часто і вирішальне значення у боротьбі людини за існування. Вивчаючи будівлі мурашок, термітів, бджіл і птахів він вчився будувати, а греблі бобрів наводили його на думку про можливість перетворення навколишнього ландшафту. Серед тварин було немало і таких, яких слід було побоюватися і уміти уникати зіткнень з ними. Використовувати тварин в їжу, розоряти їх комори або виганяти з місць їх мешкання треба було з великою обережністю. Крім того, людині було добре відомо, що у багатьох випадках тварини мають досконаліший слух, зір або нюх, а деякі з них і недоступні людині види чутливості, наприклад здатність до сприйняття сейсмічних сигналів, ехолокації і тому подібне.

В середні віки одним з головних філософських питань стало питання про душу. У древні часи вважалося, що душа є присутньою в природі скрізь, де є рух і теплота. Перше філософське вчення, засноване на вірі в загальну натхненність світу, дістало назву "анімізм". Анімізм явився і історично першим вченням про душу. У його основі лежало переконання в тому, що у усього, що існує на світі, є елементи душі. Душа ж розумілася як незалежна суть, відокремлена від тіла і здатна управляти усіма живими і неживими предметами.

В середні віки досить інтенсивно розвивалося вивчення анатомії і медицини, внаслідок чого стало очевидно, що людина і тварини анатомічно дуже схожі. Основна відмінність між ними, на думку філософів того часу, полягала в наявності у людини душі. В середні віки в країнах Європи отримав широке поширення напрям в природних науках, названий креаціонізмом (від латів. creator - творець), яке було складовою частиною теологічного світогляду. Цей світогляд базувався на загальній ідеалістичній ідеї, що усе в природі є результатом свідомої дії "Вищого розуму" і здійснюється по зумовлених планах. Згідно з цією ідеєю, усе існування і розвиток природи залежить від Бога, а поведінка контролюється наявністю або відсутністю душі. Цієї точки зору дотримувався видатний мислитель Європи XVII ст. Р. Декарт (1596-1650). Створене ним психологічне вчення дістало назву Картезіанство. Основою його теорії стало християнське вчення про безсмертя душі. Ця ідея домінувала в його час серед освіченої частини Європи. Р. Декарт допускав існування душі поза тілом, а мислення відносив до властивостей душі. Для душі, із його точки зору, характерна наявність особливих розумових здібностей, які Р. Декарт називав "мислячою субстанцією". Можливість існування душі поза тілом він допускав тільки для людей. Душа тварин, на його думку, радикально відрізнялася від душі людини і не могла жити вічно. Р. Декарт вважав, що тварини є автоматами без почуттів, розуму і знання. Наявність у тварин якостей, що перевершують людські, він пояснював "розвитком або редукцією певних органів

Таким чином, людина остаточно і безповоротно став "вінцем творіння", а ритуали і обряди, пов'язані з шануванням тварин, у більшості народів залишилися в глибокому минулому.

3.1.2. Уявлення про поведінку тварин у XVII - XVIII ст.

В епоху відродження наука і мистецтво звільнилися від догм і обмежень, накладених на них релігійними представленнями. Стали активно розвиватися природні, біологічні і медичні науки, відродилися і перетворилися багато видів мистецтв. Систематичне вивчення поведінки тварин як невід'ємна частина наукового пізнання природи починається з середини XVIII ст. Цікаво відмітити, що практично із самого початку учені виділяли дві форми поведінки. Одну з них назвали "інстинктом" (від латів. instinctus - спонукання). Це поняття з'явилося в працях філософів ще в III ст. до н.е. і означало здатність людини і тварин виконувати певні стереотипні дії через внутрішнє спонукання. Другу категорію явищ називали "розумом". Проте під цим поняттям мали на увазі не

лише розум як такий, а фактично будь-які форми індивідуальної пластичності поведінки, у тому числі і ті, які забезпечуються навчанням.

Характерний для того періоду розвитку науки підхід до поведінки тварин демонструє у своїх працях французький натураліст Ж. Бюффон (1707-1788). Бюффон був одним з перших натуралістів, який при створенні своєї системи розвитку природи керувався не лише морфологічними відмінностями тваринних різних видів, але і їх поведінкою. У своїх працях він досить детально описує устої, звички, особливості сприйняття, емоції і навчання тварин. Бюффон стверджував, що багато тварин наділено частенько більше здійсненним, ніж у людини, сприйняттям, але, в той же час їх дії носять чисто рефлекторний характер. Бюффон виступив з критикою антропоморфічного підходу до трактування поведінки тварин. Аналізуючи те, що вражає своєю високою адаптивністю поведінка комах, він підкреслював, що їх дії є чисто механічними. Так, наприклад, він стверджував, що запаси, що створюються бджолами і мурашками, не відповідають їх потребам і збираються без жодного наміру, хоча багато його сучасників схильні були розглядати ці і подібні до них явища як прояви "розуму" і "передбачливості". Полемізуючи з ними, Бюффон підкреслював, що такі явища, наскільки б складними і заплутаними вони не здавалися, можна пояснити і не приписуючи тваринам подібних здібностей. В той же час, при описі "природної історії" окремих видів він вказував, що одні тварини "розумніші" за інших, констатує тим самим відмінності в рівні розвитку їх розумових здібностей. Бюффон вважав, що таке поняття, як "розум", не можна використовувати для опису елементарних форм поведінки тварин. В той же час, хоча Бюффон і не використав термін "інстинкт", при аналізі поведінки комах він був близький до виділення цього поняття. Таким чином, він сприяв створенню передумов для класифікації форм поведінки. Намагаючись провести рубіж між психікою людини і тварин, Бюффон вказував, що основні відмінності між ними полягають в тому, що тварини не мають уявлення ні про своє минуле, ні про майбутнє. Крім того, вони не здатні порівнювати свої сприйняття, які, на його думку, лежить в основі формування понять.

Одно з перших визначень інстинкту належить німецькому ученому, професорові математики і мовознавства Гамбургської академії Реймарусу (1694-1768). Згідно з його думкою, усі дії тварин цього виду, які проявляються без індивідуального досвіду і виконуються за однією схемою, слід розглядати "як чистий наслідок природного і природженого інстинкту, незалежний від наміру, роздуму і винахідливості". Згідно з уявленнями Реймаруса, інстинктивні дії об'єднуються в досить певну групу поведінкових актів, відмінних від інших форм поведінки тварин. Окрім інстинктів, цей учений допускав наявність у тварин і дій, які можна зіставити з розумною поведінкою людини. У цю категорію він включав, передусім, здібності до наслідування і навчання. Вже у кінці XVIII ст. існували різні погляди на походження інстинкту. Так, абсолютно різні точки зору на це висловлювали Кондильяк (1755) і Леруа (1781). Кондильяк сформулював гіпотезу про "генезис інстинктів", в якій інстинкт розглядається як результат редукції розумних

здібностей. Згідно з його думкою, індивідуальний досвід, що виник в результаті вдалого рішення екстрено виниклої задачі, може трансформуватися в автоматичні форми поведінки, що зберігається і передавані у спадок. Леруа, навпаки, вважав, що інстинкт є елементарною здатністю, яка перетворюється на вищу психічну властивість в результаті тривалих ускладнень. Він писав: "Тварини представляють (хоча в нижчій мірі, ніж ми) усі ознаки розуму; вони відчують, демонструють очевидні знаки болю і задоволення; згадують, уникають того, що їм пошкодило б і шукають те, що їм сподобалося; порівнюють і судять, коливаються і вибирають; роздумують про свої дії, тому що досвід навчає їх, а повторний досвід змінює їх первинне судження". Таким чином, Леруа був одним з перших дослідників розвитку розумових здібностей тварин.

3.1.3. Вивчення поведінки тварин у XIX і на початку XX ст..

З початку XIX ст. наука про поведінку тварин міцно перейшла в ранг природних і стала все більше віддалятися від філософії. Основна заслуга в цьому належала французькому дослідникові природи Ж.-Б. Ламарку. Ламарк був першим, хто виявив зв'язок психічних реакцій організму на зовнішнє середовище з еволюцією тваринного світу. Він визнав залежність психіки від нервової системи, створив першу класифікацію психічних актів. Найпростішим психічним актом, згідно з уявленнями Ламарка, являється та, що драгує, складнішим - чутливість і найдосконалішим - свідомість. Відповідно до цих психічних властивостей він ділив усіх представників тваринного світу на три групи. При цьому Ламарк не виділяв людину в якусь особливу категорію. Він вважав, що людина є частиною тваринного світу і відрізняється від інших тварин тільки мірою свідомості або розумності. У кожній групі тварин Ламарк припускав наявність інстинктів. На його думку, інстинкт є стимулом до діяльності без участі розумових актів і "не може мати мір або вести до помилок, оскільки не вибирає і не судить". Крім того, Ламарк припускав можливість існування деякого "колективного розуму", здатного до еволюційного розвитку.

З середини XIX ст. починається систематичне експериментальне вивчення поведінки тварин. Автором одного з перших експериментальних досліджень був директор Паризького зоопарку Ф. Кювье. У своїй роботі він прагнув зіставляти систематичні спостереження за тваринами в звичному для них місці існування, з їх поведінкою в зоопарку. Особливу популярність здобули його досліди з бобрами, штучно вигодованими і вихованими в неволі в ізоляції від родичів. Кювье виявив, що бобер-сирота успішно будував хату, незважаючи на зміст в невідповідних для цього умовах і за відсутності можливості навчитися таким діям у дорослих бобрів. Ці досліди зіграли істотну роль в розумінні природи інстинкту. В той же час Ф. Кювье вдалося зафіксувати і немало інших, не менш важливих, але таких, що не отримали такої ж широкої популярності фактів. Ф. Кювье зібрав численні факти, що свідчили про "розум" тварин. При цьому його особливо цікавили відмінності між "розумом" і інстинктом, а також між розумом людини і "розумом" тварин.

Величезне значення для розвитку науки про поведінку зіграли роботи англійського ученого Е. Торндайка.

Торндайк сформулював свою концепцію у ряді законів:

- закон вправи - сила зв'язку між реакцією на ситуацію з самою ситуацією пропорційна частоті повторення таких збігів;
- закон готовності - повторення таких збігів змінює готовність організму до проведення нервових імпульсів;
- закон асоціативного зрушення - якщо при одночасній дії стимулів один з них викликає реакцію, то і інші придбавають здатність викликати ту ж саму реакцію (закони 1-3 були відомі в психології і раніше, але Торндайк переніс смисловий акцент з того, що постулювало формування асоціацій усередині нервової системи на встановлення зв'язків між рухами і зовнішніми подіями);
- закон ефекту - будь-який акт, що приводить в цій ситуації до позитивного ефекту, далі асоціюється з нею, так що якщо ситуація повторюється знову, то виконання цього акту стає вірогіднішим, ніж раніше; навпаки, будь-який акт, що чинить в цій ситуації негативну дію на тварину, при її повторенні з'являється з меншою вірогідністю.

Перевір свої знання

1. Назвіть форми поведінки, які виділяли вчені.
2. Опишіть у чому полягає вчення Же. Бюффон
3. Охарактеризуйте відмінності у поглядах Кондільяка і Леруа.
4. У чому полягає заслуга Ж-Б. Ламарка?
5. Назвіть закони, які сформулював Е. Торндайк у своїй концепції.

Лекція 3.2.

Основні напрямки вивчення поведінки тварин.

План лекції:

- 3.2.1. Етологія
- 3.2.2. Експериментальна зоопсихологія
- 3.2.3. Порівняльна психологія і зоопсихологія в Росії.

Література:

1. Дарвин Ч. О выражении чувств у человека и животных / Ч. Дарвин. СПб.: Питер, 2001 – 384 с.
2. Дембовский Я. Психология животных. / Я. Дембовский. - М.:Изд-во иностр. Лит-ры, 1959. – 234 с.
3. Зорина З.А. Основы этологии и генетики поведения. / З.А. Зорина, И.И. Полетаева, Ж.И. Резникова. - М.: Изд-во МГУ. 1999 – 320 с.
4. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. М.: Вид-во МГУ, 1986. – 270 с.
5. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии / К.Э. Фабри. - М.: Российское психологическое общество, 1999. –464 с

3.2.1. Етологія.

Етологія (від греч. *ethos* - устої, характер) - біологічна наука, що вивчає поведінку тварин в природних умовах; приділяє переважну увагу аналізу генетично обумовлених (спадкових, інстинктивних) компонентів поведінки, а також проблемам еволюції поведінки. Термін "етологія" був введений у біологію в 1859 р. І. Жоффруа Сент Ілером. Спочатку етологія виникла як одно з напрямів зоологічних досліджень, яке систематизувало фактичний матеріал про поведінку тварин в природних умовах. Поступово з чисто описової науки, пов'язаної з вивченням інстинктів, етологія перетворилася на цілісну концепцію, що включає аналіз поведінки в онто- і філогенезі, вивчення його механізмів і пристосованого значення.

Етологія послужила основою для виникнення ряду самостійних напрямів, таких як: когнітивна етологія, нейроетологія, соціобіологія, етологія людини. Вона і до цього дня продовжує складати базу для широкого діапазону робіт, у тому числі, наприклад, для дослідження складних комунікативних процесів у тварин. Етологія розвивалася спочатку як альтернатива строго лабораторній науці - порівняльній психології. Спочатку, аж до 60-х рр. ХХ століття, між прибічниками цих наук існувала досить активна конфронтація, проте з часом були зроблені цілком вдалі спроби синтезу цих напрямів з метою створення загальної науки про поведінку тварин. Однією з якнайповніших і досі не застарілих книг з поведінки тварин є монографія Р. Хайнда (1975), метою якої був саме несуперечливий виклад величезної кількості даних, накопичених ученими різних напрямів.

Етологи вважають, що поведінка тварини - це не завжди реакція на зовнішні подразники. У багатьох випадках, досягнувши стану специфічної готовності до якогось виду діяльності (наприклад, готовності до розмноження), воно активно шукає стимули - ключові подразники, при дії яких ця діяльність могла б здійснитися. Так, на початку сезону розмноження самці територіальних видів птахів вибирають місце для гнізда і охороняють зайняту ділянку, чекаючи появи самиці. У ряду видів, що утворюють пари лише на один сезон, самець на початку весни повинен розшукувати самицю. Пошукова поведінка є мінливим комплексом реакцій і характеризується "спонтанністю" (проявляється головним чином під впливом внутрішніх стимулів) і пластичністю виконуваних під час його рухів. Пошукова фаза закінчується, коли тварина досягне ситуації, в якій може здійснитися наступна ланка цього ланцюга реакцій. Наприклад, вибір гніздової території птахом іноді обмежується перельотом у визначене, раніше вже використане місце; у інших випадках потрібно і тривалі пошуки, боротьбу з іншими самцями, а при поразці - вибір нової ділянки. Пошукова фаза, як і завершуючий акт, будується на природженій основі. В ході онтогенезу ця основа доповнюється придбаними реакціями. Саме пошукова поведінка є засобом індивідуального пристосування тварин до довкілля, причому це пристосування нескінченно різноманітно по своїх формах. Основу формування пошукової поведінки в онтогенезі складають такі процеси, як звикання і навчання в усіх його різноманітних формах. Саме до пошукової фази поведінкового акту відносяться і прояви елементарної розсудливої діяльності, коли для досягнення мети тварина в новій для нього ситуації оперує поняттями,

що раніше сформувалися, і уловленими ним емпіричними законами, що зв'язують предмети і явища зовнішнього світу.

3.2.2. Експериментальна зоопсихологія

До числа експериментальних методів, що виникли в період кризи психології в перші роки ХХ століття, відноситься і біхевіоризм. Науковий пошук біхевіористів в основному і був спрямований на з'ясування відповідних зв'язків, щоб на їх основі пояснити поведінку як реакції на стимули. Основні положення біхевіоризму Дж. Уотсон чітко сформулював в програмній статті "Психологія очима біхевіориста" в 1913 р.

Він стверджував:

- поведінка побудована з секреторних і м'язових реакцій організму, які у свою чергу детерміновані діючими на тварину зовнішніми стимулами;
- аналіз поведінки слід проводити строго об'єктивно, обмежуючись реєстрацією феноменів, що зовні проявляються;
- основним змістом експериментальної психології є реєстрація реакцій у відповідь на строго дозоване і контрольоване роздратування.

В процесі розвитку біхевіоризму з'явилися експериментальні факти, виводи з яких вступили в протиріччя з основними догмами цього вчення. Тому досить скоро ортодоксальні погляди основоположника біхевіористського вчення були пом'якшені його послідовниками. Це було зроблено в 30-і рр. ХХ століття американським дослідником Е. Толменом (1886-1959). Цей учений сформулював нову концепцію, засновану на визнанні цілеспрямованості в поведінці тварини і що допускала існування фізіологічних процесів, які опосередкують прояв реакції на стимул. Вона послужила основою для подальшого вивчення когнітивних процесів. Ця наукова гіпотеза була названа необіхевіоризмом. Нині переконаних прибічників "чистого" біхевіоризму практично не залишилося. Проте цей напрям продовжує залучати до себе увагу, у зв'язку з цікавими дослідженнями на людині, в першу чергу завдяки саме роботам Б.Ф.Скиннера.

2.2.3. Порівняльна психологія і зоопсихологія.

Зародження наукової зоопсихології і порівняльної психології відноситься до кінця ХVІІІ -начатку ХІХ ст., моменту появи праць видатних біологів того часу - ж. Бюффона і Ж.Б. Ламарка.

Зоопсихологія - це наука про прояви, закономірності і еволюцію психічного віддзеркалення на рівні тварини, про походження і розвиток в онто- і філогенезі психічних процесів у тварин і про передумови і передісторію людської свідомості. Як відмічає Е.Н. Панів (1970), термін "зоопсихологія" нерідко використовується в різних значеннях. Зокрема, заснований в 1937 р. До. Лоренцем і О. Келером журнал, де публікувалися основні роботи етологів, також називався зоопсихологическим ("Zeitschrift fur Tierpsychologie") - і лише пізніше був перейменований в "Ethologie". У кінці ХІХ ст., на противагу методу інтроспективної, що панував в психології, заснованому на самоспостереженні, став впроваджуватися експериментальний підхід до вивчення психіки людини.

Цей підхід був запропонований німецьким ученим В. Вундтом (1832-1920). Тоді ж почав свої дослідження на тваринах і англійський психолог Е. Торндайк. Своїми експериментами цей учений істотно розширив арсенал методів об'єктивного вивчення поведінки. Введені їм в практику лабораторного дослідження методи, у тому числі і метод "проблемних ящиків", дозволяли кількісно оцінювати хід процесу навчання (див. тему 1.3.1). Окрім самого експерименту, що став дуже популярним серед експериментаторів, Торндайк розробив графічне зображення ходу вироблення навички - "криву навчання", яка знаходить своє застосування і в наші дні. Робота Торндайка стала поворотним моментом в розвитку зоопсихології. Найбільш важливими її моментами стали показана роль підкріплення ("закон ефекту") і можливість строгої кількісної оцінки поведінки тварин в експерименті. Таким чином, Е.Торндайк став визнаним основоположником порівняльної психології і зоопсихології. Зародження цього напрямку послужило стимулом для подальших робіт в цьому напрямі і організації в Америці ряду лабораторій. Так, на межі ХІХ - ХХ вв. У. Смолл в університеті Кларка почав досліджувати навчання в лабіринтах у білих щурів. Роберт Йеркс в цей же час став займатися порівняльною психологією в Гарварді. У Чикаго дисертацію про неврологічне і психологічне дозрівання у щурів написав Дж. Уотсона. До 1910 р. в США існувало вже вісім зоопсихологічних лабораторій, а в декількох інших учбових закладах читалися лекції з цього предмета. На ранніх етапах розвитку зоопсихології учені працювали з тваринами багатьох видів. Так, наприклад, Р. Йеркс вивчав медуз, дощових черв'яків, мишей і приматів. Були опубліковані роботи, присвячені інфузоріям, ракам, папугам, крячкам і іншим "не традиційним" тваринам. Роботи Торндайка уперше дозволили експериментально віддиференціювати різні форми індивідуальної пристосовної поведінки, показавши, що в основі дій тварини, які часто сприймаються як прояв розуму, можуть лежати простіші процеси, і передусім навчання методом проб і помилок. Поступово діапазон видів, що вивчаються зоопсихологами, різко звузився. Серед експериментальних досліджень стали в основному переважати роботи по різних формах навчання у білих щурів. Однією з причин такої ситуації був висновок Е. Торндайка про те, що закони, що управляють навчанням, по суті однакові для усіх видів. До такого висновку він прийшов після проведення порівняльного вивчення в експерименті здатності тварин до навчання і зіставлення його швидкості у представників різних видів. Результати цих експериментів показали, що мавпи навчаються дещо швидше за інших тварин, але в цілому швидкість навчання простим навичкам у усіх ссавців приблизно однакова. Подібні ж дані були отримані цілим рядом інших учених, у тому числі, дещо пізніше, Л.Г. Ворониним і його співробітниками. Цей факт зробив важливий вплив на майбутні дослідження, оскільки з'ясувалося, що усі хребетні навчаються приблизно однаково і вивчати закономірності і механізми цього процесу представлялося доцільним на доступніших лабораторних тваринах - щурах і голубах. Багато десятиліть вони були основними об'єктами зоопсихологічних експериментів, що вважалися "порівняльними", хоча насправді такими не були. Основна увага при аналізі поведінки відводилася

проблемам навчання. Такий вузький вибір експериментальних об'єктів зоопсихологів викликав різку критику з боку учених інших поведінкових профілів. Так, наприклад, в середині 40-х рр. американський психолог Ф. Бич опублікував карикатуру, на якій був зображений білий щур, що грає на дудочке, бадьоро веде за собою в "прірву помилки" вузьких фахівців-психологів.

Перевір свої знання

1. Дайте визначення поняттю етологія.
2. Опишіть концепцію Е. Толмена
3. Визначте поняття зоопсихологія.

Лекція 3.3.

Інстинктивна та інші біологічні форми поведінки.

План лекції:

- 3.3.1. Історія вивчення інстинктів
- 3.3.2. Розвиток концепції Д. Лоренца в роботах Тінбергена
- 3.3.3. Комфортна поведінка
- 3.3.4. Будівельна поведінка

Література:

1. Бадридзе Я.К. Пищевое поведение волка. / Я.К. Бадридзе. – Тбилиси: "Мецниереба", 1987. – 167 с.
2. Баскин Л.М. Этология стадных животных. / Л.М. Баскин. - М.: Наука, 1986. – 193 с.
3. Бибииков Д.И. Волк: происхождение, систематика, морфология, экология. / Д.И. Бибииков. - М., Наука, 1985. — 606 с
4. Дембовский Я. Психология животных. / Я. Дембовский. - М.:Изд-во иностр. Лит-ры, 1959. – 234 с.
5. Зорина З.А. Основы этологии и генетики поведения. / З.А. Зорина, И.И. Полетаева, Ж.И. Резникова. - М.: Изд-во МГУ. 1999 – 320 с.
6. Крушинский Л.В. Биологические основы рассудочной деятельности. М.: Вид-во МГУ, 1986. – 270 с.
7. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии / К.Э. Фабри. - М.: Российское психологическое общество, 1999. –464 с

3.3.1. Історія вивчення інстинктів

Поняття "інстинкт" з'явилося в працях філософів ще в III ст. до нашої ери. Древні філософи давали цьому поняттю наступне визначення: інстинкт - це несвідоме, внутрішнє спонукання, доцільність якого обумовлена божеством (від латинського *instinctus* - спонукання). Пізніше поняття інстинкту стало предметом запеклої суперечки між матеріалістами і ідеалістами. Філософи-ідеалісти продовжували дотримуватися погляду древніх мислителів. В той же час багато філософів-матеріалістів XVIII ст., узявши за основу матеріалістичну сторону вчення Декарта про рефлекторний принцип дії нервової системи, пояснювали інстинктивні потяги як результат певних змін, що відбуваються в тій або іншій системі організму.

Опис і наукова характеристика інстинктивних актів поведінки у тварин дається в XVIII ст. в роботах Бюффона, Реомюра, Леруа, Альбрехта, Галлера, Реймаруса. Останній дає дуже чітке для свого часу визначення: усі акти поведінки, яка передує індивідуальному досвіду і виконується тваринами однаковою чиною, має бути розглядана як інстинкт. Цілком матеріалістичне пояснення залежності походження інстинкту від умов життя тварини на початку XIX ст. було дане Ламарком. Важливим етапом в дослідженні інстинктів стало вчення Дарвіна. Він дав досить чітке визначення інстинкту : "Такий акт, який може бути виконаний нами лише після деякого досвіду або однаково багатьма особинами без знання з їх боку мети, з якою він робиться, звичайно називають інстинктом". Так само як і для морфологічних ознак, головною причиною формування інстинкту Дарвін бачив в природному (чи штучному) відборі спадкової мінливості природжених актів поведінки. Таким чином, його Вчення внесло принципово нову ідею в питання про походження інстинктів. Дарвін вказував, що інстинкт тварин віднині " ...інстинкти, що не навмисно дарували або створені, а тільки наслідок одного загального закону, що обумовлює розвиток усіх органічних істот, саме розмноження, зміни, переживання найбільш сильних і загибелі слабких".

Подальше вивчення інстинкту пішло по двох основних напрямках.

З одного боку, по лінії детального вивчення різноманіття і адаптивного значення інстинкту у різних тварин. Представником цього напрямку робіт за кордоном був ллойд Морган, у нас - В. Вагнер. Вагнер зібрав і узагальнив велику кількість спостережень за інстинктивною поведінкою тварин і вивчив мінливість і адаптивне значення ряду інстинктів. Пізніше розробку цього напрямку дуже плідно продовжили етологи. Інший напрям в розвитку вчення про інстинкт в Росії пов'язаний з фізіологією. З перших кроків об'єктивного вивчення вищої нервової діяльності І.П. Павлов поділив усі рефлекси, що лежать в основі поведінки тварин, на умовні і безумовні. Складні безумовні рефлекси він ототожнював з інстинктами. Складність самого поняття інстинкту як спадково детермінованого акту поведінки, межі мінливості цього акту, значення, трактування його в природі і т. д. - усе це змусило багатьох натуралістів неодноразово повертатися до перегляду і уточнення самого терміну. Очевидно, послідовність рухових актів, їх залежність від впливу середовища, фізіологічного стану, пристосованість до умов життя цього виду є незмінними супутниками інстинктів. В процесі розвитку організму інстинкти формуються і зникають, замінюючись один іншим. Характерною рисою більшості інстинктів є приуроченість їх до певних вікових або сезонних періодів. При цьому прояв багатьох інстинктів докорінно змінює увесь стереотип життя тварини. Міграційні, пищедобувательні інстинкти, а також інстинкти розмноження займають певні тривалі періоди в житті тварин. У основі цієї стаціонарної інстинктивної поведінки, поза сумнівом, лежить поява в центральній нервовій системі стійких вогнищ підвищеної збудливості - доміанти.

Уперше на виникнення домінантних стосунків звернув увагу і описав їх як один з найбільш загальних принципів роботи нервових центрів відомий

російський фізіолог О.О. Ухтомський (1945). Під цим терміном розуміють тимчасове існування в центральній нервовій системі вогнищ підвищеної збудливості, які можуть посилюватися під впливом різних подразників, що падають на організм ззовні або що виникають в нім самому, тоді як багато інших центрів виявляються загальмованими. Ухтомський підкреслював, що тривала стаціонарна активність центрів нервової системи, що накопичується, зумовила зниження порогів збудливості одних реакцій і гальмування інших, є механізмом, що забезпечує стабільність поведінки тварин відповідно до основних біологічних фаз його життя. являються, згідно з положенням павловської школи, тією природженою основою, на якій будується уся подальша поведінка. Це чітке виділення групи природжених рефлексів абсолютно потрібне і виправдане при вивченні рефлекторної діяльності. Проте, коли ми переходимо від вивчення закономірностей рефлекторної діяльності нервової системи до вивчення закономірностей поведінки, то проводити чіткий розподіл актів поведінки на умовні і безумовні виявляється неможливим.

Таким чином, інстинкти можуть бути визначені як складні безумовні рефлекси, що "обростають" умовнорефлекторними компонентами в результаті пристосування тварин до конкретних для кожної особини умов мешкання. Стаціонарні зміни збудливості (домінанта) нервових центрів безумовнорефлекторних компонентів інстинкту визначають напрям біологічної адаптації організму в різні періоди його життя. Основним критерієм, що відрізняє інстинктивну поведінку від не-інстинктивної, є, таким чином, більша питома вага безумовнорефлекторних компонентів в порівнянні з умовнорефлекторними у формуванні цього типу поведінки.

Уявлення про фізіологічну природу інстинктів, витікає з сучасних даних, головним чином вітчизняних дослідників, пояснює ряд сторін інстинктивної діяльності тварин. Передусім, стає зрозумілою "доцільність" інстинктивних актів поведінки, що вражає на перший погляд, оскільки вона визначається не лише результатом природного відбору природжених компонентів інстинкту в попередніх поколіннях, але і результатом індивідуального досвіду кожної особини, що пристосовує свій природжений шаблон поведінки до конкретних умов життя.

Колосальний вклад у вивчення інстинктивної поведінки внесли етологи, оскільки ця наука із самого початку була орієнтована на вивчення поведінки тварин в природному місці їх існування, причому переважно на його інстинктивну сторону. Їх безперечним досягненням є те, що від загальних міркувань вони перейшли до послідовного і об'єктивного вивчення реакцій тварини з якісною і кількісною їх реєстрацією. Одночасно з цим ретельному аналізу піддається і його місце існування, що робить активуючий або, навпаки, гальмівний вплив на відповідні рухові акти. Провідна роль в створенні сучасного вчення про інстинкти в етології належить класикам цієї науки Д. Лоренцу і М. Тінбергену

3.3.2. Розвиток концепції Д. Лоренца в роботах Тінбергена

Уявлення Лоренца, що заклав основи етології, розвинув голландський учений М. Тінберген. Велика частина його досліджень була проведена в 50-і рр. ХХ століття в Оксфордському університеті. Там під керівництвом Тінбергена було утворено особливий напрям, що здобув популярність як англійська школи етології. Тінбергену належить розробка ієрархічної моделі поведінки, яка більшою мірою враховувала фізіологічні дані, чим початкова модель Лоренца. На базі цієї моделі він виділив деякі форми конфліктної поведінки і висловив гіпотезу про їх механізми.

Тінберген і його учні впродовж багатьох років систематично досліджували в природних умовах поведінку ряду видів комах і птахів. Згідно Тінбергену, інстинкт є завершеною ієрархічною організацією поведінкових актів, що реагує на певний подразник чітко координованим комплексом дій. Згідно з уявленнями Тінбергена, зміна збудливості центрів під впливом зовнішніх і внутрішніх дій відбувається в певній послідовності. Спочатку підвищується збудливість "центру" пошукової фази поведінки, і голодна тварина починає пошук їжі. Коли їжа буде знайдена, станеться "розрядка" центру, що стоїть на нижчому рівні ієрархії і контролюючого здійснення завершального акту (поїдання їжі).

Схему ієрархії центрів, що управляють поведінкою самця колюшки в період розмноження, Тінберген представляє таким чином. Вищий центр репродуктивної поведінки самця активізується збільшеною довжиною дня, гормональними і іншими чинниками. Імпульси з цього центру знімають блок з центру пошукової поведінки. Розрядка цього центру виражається у пошуках умов для спорудження гнізда. Коли такі умови (відповідна територія, температура, необхідний ґрунт, мілководдя, рослинність) знайдені, відбувається розрядка центрів наступного рівня ієрархії і завдяки цьому стає можливим спорудження гнізда. Якщо на територію цього самця проникає суперник, то збудливість центру агресивної поведінки підвищується. Результат цього центру агресивної поведінки - переслідування і бійки з самцем-суперником. Нарешті, при появі самиці підвищується збудливість центру статевої поведінки і починається залицяння за самицею, що є комплексом фіксованих дій.

Таким чином, ієрархічна теорія інстинктів Тінбергена може пояснити вищеперелічені явища - і поведінку в ситуації конфлікту, і заміщаючі дії, і переадресовану активність. Роботи, розпочаті Тінбергенем і його співробітниками, згодом, були продовжені і розширені. Накопичений величезний фактичний матеріал (див., наприклад: Хайнд, 1975) показав плідність такого підходу і дозволив проаналізувати багато видів демонстративної поведінки. Результати цих досліджень частково відповідали основним положенням схеми Тінбергена, частково вимагали її удосконалення. Вони ніби продемонстрували межі її застосовності і намітили напрями її подальшого розвитку.

3.3.3. Комфортна поведінка

Типи комфортної поведінки

Потягування. Багато фізіологів вважають, що акт потягування після сну або періоду спокою представляє особливу форму руху; він добре відомий усім із спостережень повсякденного життя і свойственен не лише млекопитаючим, птахам, рептиліям і риbam, але і деяким безхребетним. Походження і фізіологічне значення акту потягування не зовсім ясно. Багато дослідників надають значення зміненому кровообігу під час сну або більш менш тривалого спокою.

Рухи потягування можна спостерігати вже у риб. Зокрема колюшки, періодично розпрямляють плавники, передусім спинні колючки, і одночасно з цим відкривають рот. Це "позіхання" не має нічого спільного з тим, що ми розуміємо під цим словом, її призначення - розпрямити щелепи і потягнутися.

Рух, який можна позначити як потягування, можна спостерігати в шлюбний період у саламандр: готові до спаровування самиці обнюхують маркіровані місця, і їх збудження проявляється в русі потягування.

Миша, прокидаючись, витягає вперед одну передню лапу, а іншу, протилежну до неї задню, - назад, згинає спину і позіхає або випрямляється, витягаючи вгору передні лапи по стіні. Подібний спосіб потягування характерний саме для гризунів і відрізняється від аналогічних способів, наприклад, у хижаків або копитних.

Обтрушування. Усім добре відомо, як обтрушується собака, що вийшов з води. Фактично так само обтрушуються усі ссавці. Ця форма комфортної поведінки має місце і у представників інших класів хребетних. Дуже енергійно обтрушуються після купання у воді або піску птаха. Відмічені подібні рухи і у риб. Так, за допомогою обтрушування чистяться риби-голки. Роблячи енергійні рухи, що обтрушують, тобто швидко обертаючись навколо подовжньої осі, вони звільняються від небажаних членистоногих або від чужорідних тел. Крім того, вони миються за допомогою хвоста, що дістає до спини. Риба-голка згинає свій хвіст, роблячи на кінці петлю, і швидко ковзає нею уздовж тулуба по усій його довжині, проводячи його чищення. У морських ковзанів передня частина тулуба нерухома і вони захищаються від паразитів за допомогою хвоста, який дуже вправно використовують для очищення тулуба.

Грумінг. Нагадаємо, що грумінгом називається увесь комплекс догляду за поверхнею зовнішніх покривів, включаючи також і дотики різних особин один до одного при спілкуванні. Дуже ретельно доглядають за своїм хутром і приділяють велику увагу догляду за хутром родичів соні - полчики. Вони облизують черевце і хвіст, чешуть задніми ногами голову, груди і потилицю, миють голову передніми лапами, змоченими слиною. Як і собаки, полчики витирають губи після їди об підстилку. Промокнувши, вони віджимають об ґрунт вологу з живота і боків, просуваючись вперед звивистими рухами.

Шиншили чистять своє хутро подібно до птахів, купаючись в піску. Косулі облизують і обкушують себе самих дуже багато, почухують себе задніми ногами, а самці - і рогами. Взаємне облизування часто спостерігається між матір'ю і дитинчам, а також між самцем і самицею в період тічки. Вони навіть викликають один одного на це, штовхаючи партнера мордою вгору.

Валяння і чесання. Багато ссавців часто і із задоволенням валяються на землі, траві, снігу, в пилі, при цьому вони згинаються усім тілом в прагненні почухати хребет, видаючи при цьому іноді особливі звуки різноманітних модуляцій. Деякі собаки люблять чесати спину і боки об кущі, спинки диванів і навіть ноги хазяїв.

У ссавців часто спостерігається не цілком зрозуміле прагнення наносити на своє тіло *різноманітні запахи*. Так, собаки з усією пристрасстю валяються на падалі, випорожненнях тваринних інших видів і інших "запашних" предметах. С. А. Коритін (1979) називає таку поведінку торгововою реакцією і приводить цілий ряд аргументів, що його пояснюють, серед яких: маскування запаху хижака, передача інформації іншим особинам про наявність їжі і так далі. Проте нам представляється, що аргументи, які приводить С. А. Коритін для пояснення цього феномену, все ж малопереконливі.

Вовки приходять в стан збудження і починають тертися усім тілом об джерела різких парфюмерних запахів, наприклад об голову або руки людини, від яких пахне шампунем або духами. Усім добре відома пристрассть домашніх кішок до запаху валеріани. Деякі кішки подібним же чином реагують і на інші запахи, наприклад, запах кропу або анісу.

3.3.4. Будівельна поведінка

Багато дослідників не схильні розглядати будівельну діяльність тварин в якості окремої біологічної форми поведінки, рахуючи її чисто допоміжною. Ми виділяємо її в окремий розділ для того, щоб притягнути увагу читачів до цієї сторони поведінки тварин, оскільки вона, великою мірою, є два види діяльності: гарматна і маніпуляційна, що привертають пильну увагу зоопсихологів.

Велика кількість тварин будує житла і інші споруди, що забезпечують їх нормальне життя. Зачатки будівельної діяльності можна спостерігати вже у багатьох нижчих безхребетних, а у членистоногих і хребетних вона досягає надзвичайно високого рівня. Багато будівель захоплюють людей своєю оригінальністю і несподіваними технічними рішеннями. У своїй будівельній і конструкторській практиці людина почерпнула (і реалізував) багато ідей у будівельників зі світу тварин. Тому усіх тварин можна дуже умовно розділити на тих, які будують постійні житла і проводять в них усе своє життя, і що будують тимчасові притулки на певний період: для зимового сну або вирощування потомства.

Будівельні інстинкти у тварин не залежать від їх зовнішнього вигляду, розмірів і систематичного положення. Грубі гнізда людиноподібних мавп зроблені з суччя і гілок, їх не можна порівнювати із складними підземними лабіринтами мишоподібних гризунів, із затишним гніздом крота. А гнізда і притулки гризунів не можуть бути порівняні із складним житлом термітів : з подвійною стіною, незліченною безліччю поверхів, з ретельно підтримуваною постійною температурою і вологістю. По економії матеріалу, міцності і доцільності конструкцій будови, тварин часто виявляються на рівні сучасної техніки будівництва. Багато представників тваринного світу, керуючись своїми

інстинктами, будують житла надзвичайної конструкції. Ці споруди дивують своєю доцільністю, затишком і красою.

Перевір свої знання

1. Дайте визначення інстинкту.
2. Опишіть у яких руслах йшло вивчення інстинктів.
3. У чому полягає концепція Н. Тинбергена.
4. Дайте визначення грумінгу
5. У чому полягає будівельна діяльність тварин
6. Назвіть та опишіть типи комфортної поведінки.

Лекція 3.4.

Захисна та агресивна поведінка.

План лекції:

- 3.4.1. Формування оборонної поведінки
- 3.4.2. Агресія.

Література:

1. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло") / К. Лоренц. - М.: Республика, 1998. – 94 с.
2. Мак-Фарленд Д. Поведение животных. / Д. Мак-фарфленд. - М.: Мир, 1988. – 520 с
3. Панов Е.Н. Поведение животных и этологическая структура популяций. / Е.Н. Панов. – М.: Либроком, 2010. – 436 с.
4. Шмальгаузен И.И. Факторы эволюции (теория стабилизирующего отбора). / И.И. Шмальгаузен. – М.-Л. АН СССР. 1946. -396 с..

3.4.1. Формування оборонної поведінки

З точки зору фізіології ВНД у тварин існує дві основні форми оборонних реакцій : активно-оборонна і пасивно-оборонна. Їх наявність і міра прояву у тварин залежить як від генотипічних чинників, так і від умов довкілля.

Пасивно-оборонна реакція проявляється у вигляді боязні нових подразників, людей, тварин. Тварина намагається втекти або сховатися. Якщо це не вдається, то воно може завмерти в нерухомій позі, притиснутися до землі. Іноді при цьому у нього виникає мимовільне спорожнення біля анальних залоз, сечовиділення. Міри прояву пасивно-оборонної реакції можуть бути різні.

Активно-оборонна реакція виражається у вигляді агресії, спрямованої на представників свого або іншого виду, людини або на інші подразники. Вона полягає в демонстрації загроз або безпосередньому нападі. Мір прояву активно-оборонної реакції також може бути досить багато.

Однією з перших робіт, присвячених вивченню особливостей формування оборонних реакцій в онтогенезі, було дослідження, зроблене Виржиковским і Майоровим в 1933 р. в Колтушах. Два посліди безпородних цуценят були розділені на дві рівні групи кожен і вирощені в різних умовах. Одна група виховувалася в ізоляції, інша - в умовах повної свободи. Собаки першої групи, що в результаті виростили, мали різко виражену пасивно-оборонну реакцію - боягузтво, собаки другої групи її не мали. И.П. Павлов давав цьому факту

наступне пояснення. Цуценята мають рефлекс природної обережності по відношенню до усіх нових подразників; цей рефлекс поступово загальмовується у міру знайомства з усім різноманіттям зовнішнього світу. Якщо цуценя не зустрічається з достатньою кількістю всіляких подразників, він залишається на все життя боязким

Подальші дослідження по вивченню впливу генотипу на прояв і вираження боягузтва у собак залежно від умов утримання, проведені Л.В. Крушинским в 1939-1940 рр., показали взаємодію генотипічних і зовнішніх чинників у формуванні оборонної поведінки. Матеріалом для цього дослідження послужили німецькі вівчарки і ердельтер'єри. Собаки обох порід виховувалися в різних умовах: одна група - у приватних осіб, де була можливість стикатися з усім різноманіттям зовнішнього світу, інша - в розплідниках, де собаки знаходилися в значній ізоляції від зовнішніх умов.

Результати цього дослідження показали, що собаки обох порід, виховані в розплідниках, проявляли велику пасивно-оборонну реакцію, ніж собаки, вирощені приватними особами. Проте як в першому, так і в другому випадку, пасивно-оборонна реакція була більше виражена у німецьких вівчарок, чим у ердельтер'єрів. Німецькі вівчарки початково виявилися боязкішими, ніж ердельтер'єри, а ізольовані умови утримання ще більше посилити цю ознаку.

Активно і пасивно оборонні реакції мають різноманітні картини мінливості, вони діаметрально протилежні. У той час як умови ізольованого змісту посилюють вираження пасивно – оборонної реакції, ті ж умови послаблюють активно-оборонну реакцію. Ці реакції являють собою автономні, незалежні процеси, які тільки об'єднуються під спільною назвою оборонних.

Оборонні реакції мають колосальне значення в житті тварини. Своєчасно виявлена обережність або боязнь небезпеки сприяє збереженню життя тварини. Агресія має багатогранні прояви і грає дуже велику роль як для окремої тварини, так і для виду в цілому. Знання закономірностей формування оборонних реакцій дуже важливе для правильного виховання цуценят

3.4.2. Агресія

Складність аналізу агресії в тому, що обслуговуючі її рефлексорні поведінкові акти можуть входити в інші біологічні форми поведінки. Так, наприклад, укус як рефлексорний поведінковий акт може бути частиною: іжедобувної, ігрової або оборонної поведінки.

Агресію можна розглядати як неспецифічну, у ряді випадків допоміжну, мотивацію, обслуговуючу потреби організму у поєднанні із специфічними мотиваціями, що задовольняють конкретну потребу. Агресія задовольняє потреби організму за допомогою фізичного або психічного пригнічення інших особин або фізичного усунення перешкод; життєвий досвід може зробити її основною інструментальною мотивацією.

При аналізі спектру можливих агресивних мотивацій видно, що вони можуть бути об'єднані в декілька груп, принципово відмінних по сфері прояву і об'єктам дії. Можна виділити різні типи агресії, наприклад: внутривидова, територіальна, міжвидова.

Внутривидова агресія. Ця група об'єднує статеву, материнську, а також ієрархічну агресію, тобто проявляється в контексті соціо - статевої поведінки. Об'єктами цієї агресії є інші члени зграї. Цей тип агресії завжди спрямований на соціального партнера, носить в сильній мірі ритуалізований характер і часто припиняється після того, як один з них приймає позу підпорядкування або йде. Пози домінування і підпорядкування відпрацьовуються при спілкуванні з іншими собаками в процесі онтогенезу. Собаки, що виростили в ізоляції, часто виявляються нездібними адекватно реагувати на ритуальні рухи інших і проявляють зайву агресію.

Територіальна агресія. Агресія цього типу спрямована зовні, об'єктом такої агресії можуть бути не лише особини того ж виду, але і представники інших видів, а також в певній ситуації будь-які об'єкти, що рухаються, порушують межі високоцінних зон території. Так, при наближенні до місця днівки або лігву можуть бути атаковані не лише чужий собака або людина, але і корова, і трактор. Розміри цієї зони залежать від багатьох чинників. Один собака вважає особистою зоною свою будку, інша - відгороджена ділянка, на якій ця будка розташована, а третя - усю вулицю, на якій знаходиться ділянка. Деякі собаки при охороні своєї території активно нападають, наносячи укуси, інші тільки облаюють стороннього, треті просто проганяють чужака, четверті не проявляють при цьому явної агресії, а тільки насторожено спостерігають за його діями. Характерною властивістю територіальної агресії є те, що найсильніше вона проявляється в центрі особистої території тварини і слабшає у міру наближення до її меж. Досить часто ця агресія носить міжгруповий характер, коли одна зграя собак охороняє свою територію від посягань на неї інший.

Міжвидова агресія. Міжвидова агресія може проявлятися по відношенню до тварин інших видів в самих різних ситуаціях. Це, передусім, агресія на вторгнення чужака на особисту територію цієї особини. В даному випадку цей фактично прояв територіальної агресії, про яку ми писали вище.

Перевір свої знання

1. Опишіть яку роль в житті тварин грає пасивно оборонна реакція.
2. Опишіть яку роль в житті тварин грає активно оборонна реакція.
3. Дайте визначення терміну агресія.
4. Назвіть які типи агресії вам відомі.
5. Опишіть територіальну агресію.
6. Охарактеризуйте внутривидову агресію.
7. У чому полягає сенс міжвидової агресії.

Лекція 3.5.

Турбота про потомство.

План лекції:

- 3.5.1. Способи народження.
- 3.5.2. Турбота про потомство.

3.5.3. Турбота про потомство у різних таксономічних групах.

Література:

1. Вагнер В. А. Психология размножения и эволюция. / В.А. Вагнер // Сравнительная психология и зоопсихология : Хрестоматия / [Сост. Г. В. Калягина]. - Спб.: Питер, 2001. - С. 156-202.
2. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора. / Ч.Дарвин. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://charles-darwin.narod.ru/origin-content.html>
3. Зорина З.А. Основы этологии и генетики поведения. / З.А. Зорина, И.И. Полетаева, Ж.И. Резникова. - М.: Изд-во МГУ. 1999 – 320 с.

3.5.1. Способи народження.

Як вже говорилося, тварини демонструють найрізноманітніші форми статевої поведінки і різні способи запліднення. Залежно від способу запліднення, у тваринному світі можна побачити народження потомства самої різної зрілості. Відкладання незапліднених яєць. Найпримітивнішим способом розмноження є виявлення тих, що мало відрізняються один від одного за зовнішнім виглядом статевих клітин безпосередньо у водне середовище. Злиття і подальший розвиток їх відбувається тут же. Подібна картина спостерігається, наприклад, у коралів і інших колоніальних кишковопорожнинні. Наступним кроком на шляху ускладнення процесу є відкладання ікри, що має досить складну будову, і її зовнішнє запліднення сім'яною рідиною, що міститься в чоловічих статевих залозах - молочках. Таке явище має місце у риб і амфібій. Через деякий час з ікри вилуплюються личинки, що перший час живляться за рахунок жовткового пухиря і лише поступово переходять до самостійного живлення і руху.

Відкладання запліднених яєць. Яйцеродних тварини з внутрішнім заплідненням відкладають в зовнішнє середовище цілком сформовані яйця, що потребують специфічних умов інкубації в зовнішньому середовищі. Подібні яйця відкладають деякі безхребетні, плазуни і птахи. Птахи відкладають яйця двох типів, з яких можуть вилуплюватися як цілком сформовані, здатні до самостійного переміщення, так і беспорядні, сліпі і позбавлені самостійній терморегуляції пташенята.

Яйцеживородіння. В деяких випадках розвиток яєць може відбуватися безпосередньо в тілі матері. Процес пологів при яйцеживородженні полягає у відкладанні самицею яйця, оболонка якого розривається безпосередньо у момент проходження через родові шляхи матері, і виході назовні живого досить розвиненого дитинчати. Подібний спосіб розмноження спостерігається у цілого ряду видів амфібій і риб. Початкуючі акваріумісти зазвичай розпочинають свою діяльність з розведення живородних рибок : групі, мечоносців, пецілій та ін. Яйцеживородження є надійною адаптацією до мешкання в суворих кліматичних умовах, де знаходити місця із стійкою температурою і вологістю, необхідних для інкубації яєць рептилій, досить складно.

Живонародження. У ссавців спостерігається різна міра зрілості новонароджених дитинчат. Сумчасті народжують ембріоноподібних дитинчат,

які впродовж досить тривалого періоду дозрівають в сумці. Дитинчат ссавців плацентарних за типом народження можна розділити на дві групи: зріло- і незрілонароджені. Велика частина таких ссавців, як хижі, гризуни, комахоїдні, рукокрилі, примати та ін., народжують безпорадних дитинчат. Копитні, мозолоногі, слони, носороги, китоподібні народжують досить зрілих дитинчат, які проте впродовж досить тривалого періоду потребують материнської опіки і годування молоком. Відповідно до типу народження у тварин відзначаються і різні способи турботи про потомство.

3.5.2. Турбота про потомство.

Турбота про потомство у багатьох тварин розпочинається з підготовки до появи його на світ. Часто сезонні міграції тварин пов'язані з переміщенням в місця розмноження, іноді за багато тисяч кілометрів від житла. Тварини, що не здійснюють таких далеких подорожей, теж заздалегідь вибирають свою гніздову територію, а багато хто з них ретельно охороняє її і готує укриття - гнізда, нори, барлоги, пристосовані для майбутнього потомства.

Типи турботи про потомство. У тваринному світі зустрічаються самі різні форми турботи про потомство: від повної відсутності до складних і тривалих взаємин між дітьми і батьками. У простому виді турбота про потомство є у усіх організмів і виражається в тому, що розмноження відбувається тільки в умовах, сприятливих для потомства, - за наявності їжі, відповідної температури і так далі.

1. *Повна відсутність турботи про потомство.* Більшість безхребетних і риб не проявляють турботи про потомство. Успішність існування подібних видів забезпечує масовість їх розмноження. Єдиним порятунком для подібних видів є колосальна плодючість, що дозволяє все ж вижити і дожити до статевозрілого стану мінімальному і необхідному для існування популяції кількості нащадків.

2. *Виношування відкладених яєць на тілі одного з батьків.* Самиці багатьох морських тварин прикріплюють відкладені яйця безпосередньо до свого тіла і виношують їх, а також памолодь, що вивелася, до надбання ними самостійності. Подібна поведінка спостерігається у багатьох водних тварин: морських зірок, креветок і інших ракоподібних. Така поведінка є наступним ступенем ускладнення турботи про потомство, але в цілому воно не відрізняється особливою винахідливістю.

3. *Відкладання яєць в заздалегідь підшукану або спеціально підготовленою самицею середовище.* Наступним етапом ускладнення батьківської поведінки є відкладання яєць у відповідне середовище. Подібного ж роду турботу про потомство проявляють і більшість рептилій. Їх основним завданням є підшукування для інкубації своїх яєць місця з відповідним рівнем вологості і температури. Найчастіше для цього їм доводиться викопати яму або нору.

4. *Будівництво гнізд і їх охорона до народження потомства.* Досконалішим типом турботи про потомство можна рахувати будівництво гнізда, відкладання туди яєць або ікри і його охорону до того моменту, доки

підростаюча памолодь його не покине. Така поведінка характерна для ряду видів риб, павуків, восьминогів, деяких багатоніжок і так далі.

5. *Турбота про потомство до набуття ними самостійності.* Тривала турбота про потомство відзначається у деяких видів безхребетних і риб. Великої досконалості досягає турбота про потомство у громадських комах.

3.5.3. Турбота про потомство у різних таксономічних групах.

Риби.

1. Підготовка до розмноження. Риби є постійними мешканцями водного середовища. Інстинкт розмноження у риб починає проявлятися при дозріванні статевих продуктів, що у свою чергу відбувається під впливом специфічних змін умов місця існування. Ключовими подразниками для початку нересту можуть служити зміна освітленості, солоності, температури, каламутності, рівня води і безліч інших фізичних чинників.

2. Нерест риб. У місцях розмноження самиці відкладають ікру, а самці виливають на неї рідину із сперматозоїдами. Після запліднення в ікринках розвивається багатоклітинний зародок. Що розвинулася і звільнилася від оболонок ікринки личинка спочатку живе за рахунок залишків поживних речовин ікринки. Коли вони витратилися, личинка починає живитися мікроскопічними водоростями, інфузоріями, а потім дафніями і циклопами. Незабаром вона стає схожою на дорослу особину.

3. Батьківська поведінка риб. Як показує статистика, яка-небудь турбота про потомство характерна для дуже невеликого числа видів риб. Причому найчастіше ця турбота падає на плечі самців, самиці піклуються про ікру і мальків значно рідше, а участь в цьому процесі обох батьків є великою рідкістю. Охорона самцями деяких видів риб відкладеної ікри і памолоді пов'язана з територіальністю, яку вони проявляють в період сезону розмноження. Відвойована у боротьбі з суперниками ділянка і усе, що на ній знаходиться, самець розглядає в якості своєї безперечної власності.

Земноводні.

1. Причини різноманітності батьківської поведінки. Дивовижну різноманітність батьківської поведінки демонструють амфібії. У цієї прадавньої групи тварин, що мешкає як у воді, так і на суші описані практично усі можливі способи розмноження від зовнішнього запліднення і відкладання величезної кількості яєць просто у водойми до внутрішнього запліднення і живонародження, що супроводжується утворенням аналога материнської плаценти. Причому цікаво, що в різних сімействах земноводних можуть спостерігатися усі способи розмноження і батьківської поведінки, незалежно від умов мешкання видів. Подібне різноманіття демонструють, наприклад, прадавні безногі амфібії-черв'яги. Єдино, чого не відмічено у земноводних, це вирощування потомства в складних сімейних групах. Учені-еволюціоністи жартوما стверджують, що амфібії є деяким полігоном, на якому експериментувала природа, створюючи способи розмноження вищих хребетних. Необхідно відмітити також і те, що турботу про потомство у цієї феноменальної групи за рідкісним виключенням здійснюють самці.

2. Типи турботи про потомство у амфібій. Велика частина амфібій, що відкладає яйця, не проявляє ніякої поведінки, пов'язаної з турботою про потомство, і після відкладання ікри покидає водойми, залишаючи своє потомство напризволяще.

Ссавці.

Підготовка до пологів. До моменту дітородіння у самиць починають проявлятися батьківські інстинкти, що виражаються, передусім, в облаштуванні лігв, нір і інших притулків для майбутнього потомства. Самиці копитних, що народжують дитинчат до часу пологів йдуть в малодоступні або густо зарослі рослинністю місця.

Материнський інстинкт не завжди проявляється відразу в повну силу. Молоді самиці зазвичай менше піклуються про свій виводок, чим старі. Самиця бурого ведмеда, що має новонароджених ведмедиків, у разі небезпеки легко покидає їх, але дещо пізніше, коли ведмедики починають йти за нею, самовіддано захищає їх від ворога. Доля участі обох батьків в турботах про потомство неоднакова. Самці більшості моногамних видів в тій чи іншій мірі беруть участь у вихованні дитинчат, вигодовуванні їх, охороні гнізда і гніздової ділянки. У полігамів, як правило, піклується про виводок тільки самиця. Самці деяких видів, наприклад тигрів, соболів, не лише не піклуються про своїх дитинчат, але навіть пожирають їх, якщо самиця не встигне вчасно укрити виводок або відігнати самця. Рідкісне явище представляють самиці, які не проявляють турботи про потомство, якщо не рахувати лактації, легко покидають дитинчат у разі небезпеки і не завжди до них повертаються. Навпаки, часто молоді самиці проявляють зайву турботу, затаюючи дитинчат до смерті.

Перевір свої знання

1. Охарактеризуйте відомі вам способи народження тварин.
2. Охарактеризуйте типи турботи про потомство.
3. Розкажіть про способи турботи про потомство у риб.
4. Розкажіть про способи турботи про потомство у амфібій.
5. Розкажіть про способи турботи про потомство у ссавців.

Лекція 3.6. Розвиток психіки в філогенезі.

План лекції:

- 3.6.1. Розвиток психіки в філогенезі.
- 3.6.2. Зміна форм поведінки тварин на різних рівнях розвитку психіки.

Література:

1. Маклаков А.Г. Общая психология. / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2017. - 582 с.
2. Психология. Підручник для студентів ВНЗ./ [За ред. Ю.Л. Трофімова]. – К.: Либідь, 2000 – С. 30-43.
3. Столяренко Л.Д. Основы психологии. / Л.Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.

3.6.1. Розвиток психіки в філогенезі.

Психіка – це властивість високоорганізованої живої матерії, яка полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, у побудові суб'єктом невідчужуваною від нього картини цього світу і регуляції на цій основі поведінки і діяльності.

Згідно А. Н. Леонтьєву, критерієм появи зачатків психіки у живих організмів є наявність чутливості. Під **чутливістю** розуміють здатність реагувати на життєво незначущі подразники середовища (звук, запах тощо), які є сигналами для життєво важливих подразників (їжа, небезпека), завдяки їх об'єктивно стійкого зв'язку. Критерієм чутливості виступає здатність утворювати **умовні рефлекс**и - закономірну зв'язок зовнішнього або внутрішнього подразника за посередництвом нервової системи з тією чи іншою діяльністю. Психіка виникає і розвивається у тварин саме тому, що інакше вони не могли б орієнтуватися в середовищі і, отже, існувати.

Виділяють три основні **стадії розвитку психіки у тварин** у філогенезі:

1. Стадія елементарної чутливості. На даній стадії тварина (від амеб до комах, риб, земноводних) реагує тільки на окремі властивості предметів зовнішнього світу, і його поведінка визначається вродженими інстинктами (харчування, самозбереження, розмноження тощо). Інстинктивне поведінка специфічна для кожного даного виду; структура і цілі кожної його форми закріплені генетично. Інстинкт - це вроджені, невідмінювані форми поведінки, однакові у особин певного виду; вроджена послідовність, алгоритм реакцій у відповідь на строго певні подразники.

2. Перцептивна стадія психіки. На даній стадії у тварин (птахів, ссавців) відображення дійсності здійснюється у вигляді цілісних образів предметів (предметне сприйняття); тварина здатна навчатися, у нього з'являються індивідуально набуті навички поведінки.

3. Стадія інтелектуальної психіки характеризується здатністю тваринного відображати міжпредметні зв'язки, ситуацію в цілому, прогнозувати розвиток ситуації в найближчому майбутньому. В результаті тварина здатна обходити перешкоди, "винаходити" нові способи вирішення двофазних завдань, що вимагають попередніх підготовчих дій для свого вирішення. Інтелектуальний характер носять дії багатьох тварин-хижаків, але особливо людиноподібних мавп та дельфінів.

Інтелектуальна поведінка тварин не виходить за рамки біологічної потреби і діє тільки в межах наочної ситуації

3.6.2. Зміна форм поведінки тварин на різних рівнях розвитку психіки.

Поведінка – це складний комплекс реакцій живого організму на вплив зовнішньої середовища.

Живі істоти, в залежності від рівня психічного розвитку, володіє поведінкою різноманітної складності.

Чим вищий рівень розвитку істоти, тим складніша в нього поведінка. Наприклад, у собак ми спостерігаємо прояв випереджаючого відображення. Так собака уникає зустріч з об'єктом, який несе в собі певну загрозу. Однак, найскладніша поведінка спостерігається у людини, яка на відміну від тварин володіє не лише здатністю реагувати на раптові зміни умов зовнішнього середовища, але й здатністю формувати мотивовану (свідому) і цілеспрямовану поведінку. Можливість здійснення настільки складної поведінки обумовлено наявністю у людини свідомості.

Свідомість – це вищий рівень психічного відображення і регуляції, який притаманний лише людині як суспільно – історичній істоті.

Таким чином, виділяється чотири основних рівня розвитку психіки живих організмів: **подразливість, чутливість** (відчуття), **поведінка вищих тварин** (зовнішньо обумовлена поведінка), **свідомість людини** (самодетермінована поведінка). Кожний із цих рівнів має свої стадії розвитку.

Людину відрізняє від тварини не сама діяльність, а механізми її протікання, які зародились у процесі соціального розвитку людини. Ці механізми і особливості оперування ними обумовлюють наявність у людини такого феномену, як свідомість.

У результаті діяльності цих механізмів людини виділяє себе з оточуючого середовища і усвідомлює свою індивідуальність, формує свою «Я – концепцію», яка полягає у сукупності уявлень людини про саму себе, про оточуючу дійсність та про своє місце у суспільстві. Завдяки свідомості людина володіє здібністю самостійно регулювати свою поведінку.

Вищим рівнем розвитку психіки володіє лише людина. Але людина не народжується із розвинутою свідомістю. Формування і еволюція свідомості проходить у процесі фізіологічного і соціального розвитку конкретного індивіда. Тому процес формування свідомості суто індивідуальний, обумовлений як особливостями соціального розвитку, так і генетичною схильністю.

Перевір свої знання

1. Дайте визначення терміну психіка.
2. Назвіть критерії психіки за А.Н. Леонтьєвим.
3. Охарактеризуйте стадії розвитку психіки у філогенезі.
4. У чому полягає відмінність психіки тварин від психіки людини?
5. Дайте визначення свідомості.

Лекція 3.7

Свідомість

План лекції:

- 3.7.1. Суть відмінностей психіки тварин і людини.
- 3.7.2. Основні підходи до проблеми свідомості.
- 3.7.3. Свідомість як вища ступінь розвитку психіки.

Література:

1. Маклаков А.Г. Общая психология. / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2017. - 582 с.
2. Психология. Учебник для гуманитарных вузов / Под общ. ред. В. Н. Дружинина. — СПб.: Питер, 2001. — 656 с..
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 572 с.
4. Столяренко Л.Д. Основы психологии. / Л.Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.

3.7.1. Суть відмінностей психіки тварин і людини.

Перша відміна всякої діяльності тварин від діяльності людини полягає у тому, що вона є діяльністю безпосередньо біологічною. Інакше кажучи, діяльність тварини можлива лише по відношенню до предмета, життєвої біологічної потреби, завжди залишається у межах інстинктивного, біологічного відношенню до природи. Тому у тварин у протилежності людині не існує стійкого об'єктивного предметного відображення дійсності.

Друга риса, яка відрізняє психіку тварин від людської свідомості, полягає в наступному: відношення тварин до себе подібних не відрізняється від їх відношення до інших зовнішніх об'єктів.

Виникнення і психологічна характеристика свідомості людини являє собою початок нового, вищого етапу розвитку психіки. Свідоме відображення, на відміну від психічного відображення, властиве тваринам, - це відображення предметної діяльності.

Свідомість являє собою якісну форму психіки. Відмінності свідомої діяльності людини зводиться до трьох основних рисам. Перша з них полягає у тому, що свідома діяльність людини не обов'язково пов'язана з біологічними мотивами.

Друга відмінна риса свідомої діяльності людини полягає у тому, що на відміну від поведінки тварин вона необов'язково визначається наочними уявленнями від середи. Відомо, що людина може відображати умови середи глибше, ніж тварини.

Третя особливість, яка відрізняє свідому діяльність людини від поведінки тварин, полягає у тому, що переважна більшість знань та умінь людини формується шляхом накопичення загальнолюдського досвіду, накопиченого у суспільній історії і передається в навчанні.

3.7.2. Основні підходи до проблеми свідомості.

Структуралісти. В. Вундт і структуралісти шукали природу свідомості в самій свідомості: вони намагались розкласти його на елементи і побудувати « хімію души».

Функціоналісти. Свідомість за Джеймсом – це життєво важна функція людини, яка живе у складному середовищі. Вони виводили природу свідомості із біологічних потреб організму: свідомість необхідна, тому що вона корисна, тому що вона вирішує біологічно важливі задачі.

Гештальтпсихологія. Свідомість – це результат складних перетворень за законами гештальту. Складний момент: незрозуміло, як людина може, за

виразом К. Левіна, «вставати над полем» і іноді діяти навіть всупереч ситуації, у якій вона знаходиться. Якщо зміст свідомості є однозначним результатом перетворень фізичних подразників, то будь-яка самотійна активність свідомості неможлива.

Діяльнісний підхід. Принцип єдності свідомості і діяльності. Свідомість не керує діяльністю із зовні, а складає з ним єдність, будучи як передпосилкою (мотиви, цілі), так і результатом (образи, стани, навички) діяльності.

Психоаналіз. Свідомість – це простір, який породжується несвідомим з якого витісняються елементи, конфліктує з чільним в свідомості змістом.

Гуманістична психологія. До свідомості відносились серйозно, як до наукового поняття, але описували його суперечливо.

Когнітивна психологія. Свідомість пояснюється логікою процесу пізнання. Свідомість включається самотійно у процесі переробки інформації.

3.7.3. Свідомість як вища ступінь розвитку психіки.

Свідомість – це вища, властива людині форма узагальненого відображення об'єктивних стійких властивостей і закономірностей оточуючого світу, формування у людини внутрішньої моделі зовнішнього світу, у результаті чого досягається пізнання і перетворення оточуючої дійсності.

Свідомість завжди активна і інтенціональна. Активність сама по собі є властивістю усіх живих істот. Активність свідомості проявляється у тому, що психічне відображення об'єктивного світу людиною носить не пасивний характер, у результаті чого усі предмети, які відображає психіка, мають однакову значимість, а навпаки проходить диференціація за ступенем значущості для суб'єкта психічних образів. Внаслідок цього свідомість людини завжди направлена на якийсь предмет, об'єкт чи образ, тобто воно інтенціонально (направлено).

Ю.В. Щербатих пропонує таку **структуру свідомості:**

1. пізнавальні процеси (відчуття, сприймання, мислення, пам'ять). На їх основі формується сукупність знань про оточуючий світ;

2. відмінності суб'єкта і об'єкта (протиставлення себе оточуючому світу). Сюди входить самосвідомість, самопізнання і самооцінка;

3. відношення людини до себе і оточуючого світу (його почуття, емоції, переживання);

4. креативна (творча) складова (свідомість формує нові образи і поняття, яких раніше не було у ньому за допомогою уявлення, мислення та інтуїції);

5. формування тимчасової картини світу (пам'ять зберігає образи минулого, уявлення формує моделі майбутнього);

Формування цілей діяльності (виходячи із потреб людини, свідомість формує цілі діяльності і направляє людину на їх досягнення).

Перевір свої знання

1. У чому полягає відмінність психіки тварин від людини?
2. Охарактеризуйте основні підходи до проблеми свідомості.

3. Дайте визначення свідомості.
4. У чому полягає активність свідомості?
5. У чому полягає інтенціональність свідомості?
6. Опишіть структуру свідомості за Ю.В.

Лекція 3.8

Свідомість і несвідоме

План лекції:

- 3.8.1. Свідомість та її властивості.
- 3.8.2. Несвідоме та його класи.

Література:

1. Маклаков А.Г. Общая психология. / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2017. - 582 с.
2. Психология. Учебник для гуманитарных вузов / Под общ. ред. В. Н. Дружинина. — СПб.: Питер, 2001. — 656 с..
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 572 с.
4. Столяренко Л.Д. Основы психологии. / Л.Д Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.

3.8.1. Свідомість та її властивості.

Свідомість – найвища властива лише людині і пов'язана з мовою та мовленням форма узагальненого, цілеспрямованого і оціночного відображення дійсності. Вона полягає в розумовій побудові дій і передбачення їх результатів в регулюванні та самоконтролю поведінки.

Передумови виникнення свідомості:

Біологічні

- Розвиток кори головного мозку
- Прямоходіння
- Диференціація функцій кінцівок і набуття рукою основної функції – праці.

Соціальні:

- Виготовлення, використання і збереження знарядь праці
- Колективне життя яке приводить до розподілу праці
- Спілкування
- Розвиток мислення
- Розвиток всіх психічних функцій

Головною передумовою виникнення людської свідомості було утруднення умов існування людиноподібних істот - антропоїдів. Під впливом умов життя їх центральна нервова система стала набагато складнішою за будовою та функціями. У зоні великих півкуль головного мозку поступово розвивалися тім'яні, скроневі та особливо лобні долі, які здійснювали вищі пристосувальні функції.

Досить помітно розвинулися вони в людини під впливом праці. Про це свідчить те, що у мавпи лобові долі становлять 0,4 відсотка об'єму великих півкуль, в орангутанга та шимпанзе - 3, 4 відсотка, а в людини - 10 відсотків.

На біологічному етапі розвитку психіки виникли передумови для появи вищих, суто людських, форм психіки - свідомості. Знання біологічного етапу розвитку психіки як передісторії людської свідомості дає можливість науково пояснити її виникнення.

Протягом усього розвитку в різних видах діяльності в людини поступово формувалися специфічно людська, свідомо спрямована пізнавальна діяльність, уява, людські почуття та якості волі, різноманітні психічні властивості, які істотно відрізняються від інстинктивної психічної діяльності тварин.

Праця, суспільний спосіб життя — це головні чинники історичного розвитку людської свідомості як вищої форми психіки, яка виявляє ставлення людини до свого середовища, здатність змінювати природу, пристосовувати її до своїх потреб.

Ці особливості в психіці тварин відсутні. Вони не виокремлюють себе з навколишнього середовища, пасивно пристосовуються до його змін.

Знання умов виникнення та розвитку свідомості в людини має велике значення для її формування.

Свідомість є специфічною людською формою освоєння світу, яка передбачає освоєння об'єктів спочатку без фізичної дії на них. У вигляді образів, схем, конструкцій вони ніби «пересаджуються» в голову людини, трансформуючись у ній: позбуваючись будь-яких предметних властивостей і набуваючи форми ідеального. Основними **ознаками (властивостями) свідомості є:**

Ідеальність. Це — найзагальніша форма існування свідомості як суб'єктивної реальності. За своїм змістом свідомість — це екстракт буття, яке репрезентоване в ній в ідеальних формах. Поза ідеальністю свідомості не існує. Вона тільки там і починається, де і коли людина змушена об'єктивувати свій внутрішній світ у загальнозначущих цінностях, починає дивитися на себе збоку, очима інших людей, співвідносити свою поведінку із загальновизнаними нормами, «ідеальними за своєю суттю». Наявність ідеального дає змогу людині стати об'єктом і суб'єктом культури. Людина не лише пасивно засвоює культуру, а й активно творить її. Тому існують два носії ідеального: розум людини і об'єктивовані форми культури та історії: мова, наука, мистецтво, релігія, мораль тощо.

Опосередкованість мовою. Як ідеальна, свідомість існує тільки в матеріальній формі свого вираження — мові. Наші знання, проекти майбутньої діяльності, різноманітна творчість неодмінно пройняті мовою. Свідомість і мова діалектично поєднані. Не існує мови без мислення, як і мислення без мови. Водночас структура мислення і структура мови є різними. Свідченням цього є те, що закони і форми мислення єдині для всіх людей, а мова в кожного етносу своя — національна, а отже, специфічна. Завдяки мові ідеальність має і матеріальну оболонку, оскільки об'єктивується в книгах, художніх полотнах, архітектурних будівлях, скульптурі, знаряддях праці та інших різновидах

матеріальної та духовної культури, які щодо існування є матеріальними, а за суттю, походженням — ідеальними.

Інтенціональність (лат. *intento* — прагнення). Свідомість завжди є усвідомленням чогось. Вона спрямована на певну предметність. У свідомості наявне те, що є її предметом. Тобто відображається не світ узагалі в його різноманітності, а лише те, що є предметом конкретної діяльності чи уваги людини. Цю властивість свідомості Е. Гуссерль назвав інтенціональністю. Вона означає, що самосвідомість розпадається на те, що в ній, і на те, як у ній. Те, на що розпадається свідомість, є предметом, а те, як вона розпадається, є формою. Ця предметність («що») є горизонтом світу для свідомості. Форма ж свідомості засвідчує рівень, якість його буття. Свідомість має три форми: життєвий досвід, оцінка і сенс. Виокремлюють два невіддільні типи інтенції свідомості: первинну — спрямовану на світ явищ, і вторинну — спрямовану на духовний, божественний світ. Основоположною є вторинна інтенція, оскільки вона дає змогу людині реалізувати своє фундаментальне онтологічне переконання: реально існує цей світ речей навколо мене і надочевидне буття надособистого, імперсонального духовного світу. Первинна інтенція підтримує тільки суб'єктивний бік справи — умонастрій «Я сам». Але й без нього неможливо, оскільки пізнання вищого світу відбувається через самопізнання людини.

Здатність творити і відтворювати ідеї. Передусім свідомість виробляє осмислений план поведінки людини як у світі природи, так і в суспільстві. Орієнтація тварини у певному середовищі детермінована інстинктами. За таких обставин свідомість не допомагала б, а заважала поведінці тварин. Ідейні стосунки між індивідами виникають у співтоваристві, але за певної індивідуалізації суб'єкта від нього. З одного боку, людина є істотою соціальною, а з іншого — вона неповторна, незалежна у певних параметрах від соціуму. Тільки за таких умов і з'являється можливість продукувати ідеї. Тварина не має творчого змісту в своєму мозку.

Буттєвість свідомості започатковується з виникненням внутрішнього світу ідей. Людина має образи речей у своїй свідомості навіть тоді, коли ці речі безпосередньо не дані в чуттєвому сприйманні. Такі образи і є творчим змістом свідомості. На основі творчості ідей вперше стало можливим вироблення елементів мови, а володіння словом, у свою чергу, створює умови для різноманітних маніпуляцій думки. Свідомість людини вільно відтворює різні образи та уявлення і не обмежена чуттєвістю конкретного моменту. У своїй творчій уяві людина вільно переміщається в різноманітних параметрах простору і часу. Світ доступний їй не лише «тут і тепер», а й «там і тоді». Тому й поведінка людини визначається не лише конкретною сенсорною ситуацією, а й уявною, мислимою. Творчий зміст людської свідомості відрізняє її від психіки тварини. Творчість і відтворення ідей є неодмінною умовою зростання і збагачення свідомості. Тільки завдяки їй людська психіка набуває свого унікального внутрішнього світу думок, ідей, уявлень, що звільняють людину від сліпої залежності конкретного моменту.

Отже, основними властивостями (ознаками) свідомості є: її ідеальність, опосередкованість мовою, інтенціональність (цілеспрямована предметність), здатність творити і відтворювати ідеї.

Свідомість є складним системним утворенням, а тому існують різні підходи щодо вияву її **структури**: самосвідомість та несвідоме.

3.8.2. Несвідоме та його класи.

Людина, наділена свідомістю, в змозі здійснювати мотивовані дії, домагатися поставленої мети або виконувати певну роботу, він усвідомлює і контролює свою поведінку або стан. Однак для людини характерна наявність двох великих груп психічних процесів, які різняться ступенем їх усвідомлення самим суб'єктом. Частина психічних процесів і явищ людиною усвідомлюються, але існує велика кількість психічних процесів і явищ, плин або прояв яких «відбивається у свідомості людини». Ці процеси відносяться до групи так званих неусвідомлюваних процесів, або до несвідомого.

Несвідоме - це сукупність психічних процесів, актів і станів, обумовлених впливами, у впливі яких людина не дає собі відліку.

Неусвідомлювані психічні процеси особливо активно стали вивчатися на початку ХХ ст. Цією проблемою займалися різні вчені, але вже результати перших досліджень показали, що проблема несвідомого настільки велика, що вся усвідомлювана людиною інформація - це лише верхівка айсберга, більша частина якого не видно оку спостерігача.

Всі неусвідомлювані процеси можна розділити на три класи:

1) Неусвідомлювані механізми свідомих дій - неусвідомлювані автоматизми (первинні (безумовні рефлексії) і вторинні (умовні рефлексії)) - явища неусвідомлюваної установки - неусвідомлюване супровід свідомих дій

2) Неусвідомлювані збудники свідомих дій (явища, описані Фрейдом) – сновидіння - помилкові дії - невротичні симптоми

3) Надсвідомі процеси - змінні стани свідомості - циркадні ритми (біоритми) - циклічні коливання інтенсивності різних біологічних процесів, пов'язані зі зміною дня і ночі, «внутрішній годинник» організму. Період циркадних ритмів зазвичай близький до 24 години.

Перевір свої знання

1. Дайте визначення свідомості.
2. Назвіть передумови виникнення свідомості.
3. Охарактеризуйте ознаки свідомості.
4. Дайте визначення несвідомому.
5. Назвіть та опишіть класи несвідомого.

МОДУЛЬ 4. ДІЛЬНІСТЬ ТА МОТИВАЦІЯ

Лекції 4.1. Діяльність

План лекції:

- 4.1.1. Діяльнісний підхід в психології.
- 4.1.2. Структура діяльності.
- 4.1.3. Основні види діяльності.

Література:

1. Максименко С.Д. Загальна психологія. / С.Д. Максименко, В.Н. Соловієнко. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
2. Маклаков А.Г. Общая психология. / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2017. - 582 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 572 с.
4. Столяренко Л.Д. Основы психологии. / Л.Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.

4.1.1. Діяльнісний підхід в психології.

Діяльнісний підхід є основним підходом до вивчення закономірностей розвитку свідомості і особистості людини у вітчизняній психології. Традиції у вивченні проблеми діяльності закладені у працях С.Л. Рубінштейна та О.М. Леонтьєва.

Пріоритет переносу філософської категорії «діяльність» на психологічний ґрунт належить С.Л. Рубінштейну. Саме він вперше виділив предметну діяльність як предмет психологічної науки. Він звернув увагу на той аспект, що формування ідеального плану може здійснюватися у самодіяльності людини.

О.М. Леонтьєв звернувся до проблематики діяльності значно пізніше С.Л. Рубінштейна. Але саме йому належить розгорнута загально психологічна теорія діяльності. Ключовими моментами його теорії є:

1. принцип предметності. Уже у самому зародженні діяльності і психічного відображення, згідно О.М. Леонтьєву, виявляється їх предметна природа. Предмет при цьому необхідно розуміти не як стимул чи об'єкт, який існує сам по собі і впливає на суб'єкта, а як дещо до чого відносить жива істота, як предмет діяльності – байдуже, діяльності зовнішній чи внутрішній;

2. принцип активності. Активність психічного відображення опосередковує діяльність суб'єкта. Упередженість, «суб'єктивність на рівні чуттєвого відображення слід розуміти не як його суб'єктивізм, а скоріш як її «суб'єктність», тобто його належність діяльному суб'єкту»;

3. принцип інтеріоризації та екстеріоризації. Внутрішня діяльність, згідно О.М. Леонтьєва, вторинна: вона формується у процесі інтеріоризації зовнішньої предметної діяльності. Інтеріоризації полягає не у простому переміщенні зовнішньої діяльності у існуючий внутрішній план свідомості. Друга грань

інтеріоризації – екстеріоризація – відображає перехід від «я» до «ми» і являє собою необхідні умови виникнення новоутворень. Завдяки їй внутрішні форми дій становляться видимими суб'єкту, допустимими спостереженню, управлінню та контролю;

4. принцип опосередкованості включає в себе декілька ключових положень: а) опосередкованість психічного відображення тим змістовим процесом, який пов'язує суб'єкта з предметним світом; б) опосередкованість міжособових відносин сумісної предметної діяльності;

5. психологічна будова діяльності. Однією з центральних ідей загально психологічної теорії діяльності є аналіз структури діяльності;

6. принцип залежності психічного відображення від місця відображає мого об'єкту у структурі діяльності. Характер психічної діяльності змінюється в залежності від того, з якими компонентами діяльності – мотивами, цілями чи умовами виконання дії – пов'язаний об'єкт.

4.1.2. Структура діяльності.

Предметний зміст діяльності у діяльності суб'єкта утворюють:

1) *Мотив* – предмет, на який направлена діяльність, чи предмет потреби;

2) *Ціль* – уявлення про результат діяльності (що повинно бути досягнуто);

3) *Умови* виконання діяльності, серед яких найважливішими є способи досягнення цілей;

4) Ціль, дана в певних умовах, являє собою *задачу* діяльності.

Структурні одиниці діяльності складають:

1) *Окрема (особлива) діяльність*, яка може бути виділена за критерієм спонукаючи мотивів;

2) *Дії* – процеси, які підкорюються свідомо поставленим цілям; можуть бути відносно самостійними і входить у різні види діяльності.

3) *Операції* - способи здійснення дій, безпосередньо залежать від умов досягнення конкретних цілей.

4) Виконання задач здійснюється за допомогою *дій і операцій*.

Види діяльності залежно від мети, змісту та форм розрізняють три основні різновиди діяльності: гру, навчання та працю. Людині незалежно від віку властиві всі три різновиди діяльності, проте в різні періоди життя вони виявляються по-різному за метою, змістом, формою та значенням. У дошкільному віці провідним різновидом діяльності є гра, у шкільному – навчання, а в зрілому – праця. Гра та навчання властиві і людям, і тваринам. Проте у тварин підґрунтям цих різновидів діяльності є інстинкти, а в людини вони зумовлені соціальними умовами життя, різняться якісно, значно складніші та багатші за змістом і формою. Праця за природою та змістом – суспільно-історичне явище. У процесі праці виникла й розвинулася людина як свідомо соціальна істота. Характерна особливість усіх різновидів людської діяльності в тому, що найчастіше вони пов'язані з мовною діяльністю. Остання сприяє

розвиткові змісту та форм усіх різновидів діяльності, їхній цілеспрямованості та мотивації.

4.1.3. Основні види діяльності.

Ігрова діяльність – це такий вид діяльності, продуктом якої є сам її процес і позитивні емоції. Основна форма вияву активності дитини дошкільного віку – ігрова діяльність – є водночас основним засобом пізнання нею зовнішнього світу, відображення його у формі відчуттів, сприймань, уявлень тощо. В ігровій діяльності відбувається не лише психічний, а й фізичний розвиток дітей, розвиваються фізична сила, спритність, швидкість і точність рухів. В іграх формуються всі якості особистості, зокрема такі, як моральні риси (дружба, правдивість, чесність тощо). Ігри дошкільників відіграють важливу роль у підготовці до шкільного навчання. У шкільному віці гра має складніший характер. У школярів переважають дидактичні ігри, у яких яскраво виявляється мета: успішно провести гру, перемогти партнера, розвинути в собі відповідні фізичні та розумові властивості. У підлітковому та юнацькому віці можуть виникнути шкідливі звички, наприклад, до азартних чи комп'ютерних ігор. Залучення дітей до занять спортом, до цікавих справ стане важливим засобом запобігання захоплення шкідливими іграми.

Навчальна діяльність – це такий вид діяльності, продуктом якої є знання, навички і вміння. Навчання – основний різновид діяльності дітей шкільного, підліткового та раннього юнацького віку. Це активна, свідома й цілеспрямована діяльність, яка полягає у засвоєнні знань, вироблених людством, з метою підготовки підростаюче покоління до майбутньої самостійної трудової діяльності. Навчання не обмежується віком. Людина навчається все життя. До цього її спонукають розвиток науки, техніки, суспільного життя. Науково-технічний і соціальний прогрес, що властивий в наш час, потребує значного поповнення та перебудови систем загальноосвітніх і спеціальних професійних знань, здобутих у середній школі та професійно-технічних навчальних закладах. Розрізняють три категорії навчально-виховних дій: - вплив, спрямований на підвищення навчальної активності людей, стимулювання відповідального, зацікавленого ставлення до виконання навчальних завдань, а також орієнтація навчальної роботи на досягнення конкретних цілей (постановка навчальних завдань); - передавання, повідомлення інформації (розповідь, роз'яснення, показ, демонстрація); - контроль та оцінка результатів діяльності – знань, навичок і вмінь. Навчальна діяльність є одним з аспектів педагогічної взаємодії, своєрідним показником доцільності педагогічних прийомів. Навчальна діяльність має той самий предмет, що й діяльність педагогічна, особистість, яка навчається, ту саму мету – надбання знань, навичок, умінь та досягнення інших корисних результатів. Навчальна діяльність складається з навчальних дій, кожна з яких становить собою визначену форму пізнавально-практичної активності, розв'язання певної частини навчального завдання.

Праця – свідома діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ. Вона є необхідною умовою існування та

розвитку людини. Приводячи в рух наявні в людини природні органи і сили, людина виготовляє знаряддя праці та за їх допомогою видозмінює матеріал природи, надає йому форму, придатну для власного життя, задоволення своїх різноманітних потреб. Праця – це жива єдність фізичного й психічного. У процесі праці активізуються й виявляються різні фізичні та психічні властивості людини. Залежно від змісту праці її психічні компоненти набувають певних особливостей. Діяльність слюсаря, тракториста, вчителя або композитора потребує специфічних психічних якостей. Але є психічні якості особистості, спільні для всіх різновидів трудової діяльності, хоча вони й виявляються в кожному її різновиді по-різному. Перша й необхідна умова будь-якої праці – наявність мети: створити певний продукт. Характерна особливість праці в тому, що людина передбачає її результати, уявляє собі матеріал, який при цьому буде використано, окреслює способи та послідовність своїх дій. Цим її трудові дії відрізняються від працеподібних дій тварин. Перш ніж щось будувати, людина створює у своїй уяві образ того, що робитиме.

Перевір свої знання

1. Охарактеризуйте концепцію О.М. Леонтєва.
2. Назвіть, що утворює предметний зміст діяльності.
3. Назвіть, що складає структурні одиниці діяльності.
4. Опишіть ігрову діяльність.
5. Охарактеризуйте навчальну діяльність.
6. Опишіть такий вид діяльності, як праця.

Лекції 4.2 Мотивація

План лекції:

- 4.2.1. Мотиви та мотивація, функції мотивації.
- 4.2.2. Мотиви та цілі діяльності. Класифікація мотивів
- 4.2.3. Мотивація й особистість

Література:

1. Максименко С.Д. Загальна психологія. / С.Д. Максименко, В.Н. Соловієнко. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
2. Маклаков А.Г. Общая психология. / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2017. - 582 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 572 с.
4. Столяренко Л.Д. Основы психологии. / Л.Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.

4.2.1. Мотиви та мотивація, функції мотивації.

Мотив (рухати, штовхати) – це побудження до дії, причина дій і вчинків людей.

Мотивація – сукупність рушійних факторів які визначають активність особистості.

$$AM = (Mo_1 + Mo_2 + Mo_3 + Mo_n) + C, \text{ де}$$

AM – актуальна мотивація;

Mo – мотив;

C – ситуаційні фактори (зовнішні чи внутрішні).

Функції мотивації:

- Спонукальна (побуджує людину);
- Стимулююча (підтримка активності);
- Спрямовуюча (направлення енергії);
- Регулятивна (контроль за діяльністю);
- Смыслоутворююча (надання особистого сенсу);
- Пояснювальна (формулювання деяких мотивів).

Мотивування – це раціональне пояснення суб'єктом своїх дій через вказівку на соціальне одобрення для нього та його референтної групи обставин, що спонукали для вибору даної дії.

Мотиваційна сфера – це система потенційних особистісних мотивів, які при певних умовах стають актуальними.

На думку С.Л. Рубінштейна *компонентами мотиваційної сфери є:*

- 1) Потреби.
- 2) Інтереси.
- 3) Установки.
- 4) Ідеали.
- 5) Переконавання.
- 6) Світобачення.

Потреби – це необхідність людини у чомусь. Типи потреб: а) матеріальні; б) духовні; в) соціальні; г) системні (комплексні).

Інтерес – зосередженість на певному предметі думок особистості, які викликають бажання ближче познайомитися з предметом, глибше проникнуть у його зміст.

Установка – це зайнята особистістю позиція, яка полягає у певному відношенні до цілей, що стоять перед нею і виражається у вибірковій мобілізованості і готовності до діяльності. Типи установок: а) моторні – готовність діяти певним чином; б) сенсорні – готовність сприймати ситуацію певним чином; в) соціальні – відношення людини до діяльності в цілому, до її окремих сторін, предметів, засобам і умовам труда.

Ідеал виступає у формі ідеальної чи анти ідеальної Я-концепції: до першої людина прагне, а схожості з іншою прагне уникнути.

Переконавання – уявлення, знання, ідеї, які стали мотивами поведінки людини і визначають його відношення до різних сфер дійсності, компоненти світобачення особистості.

4.2.2. Мотиви та цілі діяльності. Класифікація мотивів.

Ціль – образ майбутнього результату дії, цей образ усвідомлений і запланований.

Мотиви і цілі співвідносяться ієрархічно, цілі формуються з мотивів. Ціль стає стимулюючим фактором. Ціль і мотив співпадають, але не є ідентичними.

Класифікація мотивів:

- ✓ Від походження:
 - Природні;
 - Соціальні.
- ✓ Від дослідження:
 - Не усвідомлювальні;
 - Цілеспрямовані.
- ✓ Від місця знаходження:
 - Зовнішні;
 - Внутрішні.
- ✓ Від структури мотиватора:
 - Однозначні;
 - Багатозначні.
- ✓ Від виду активності:
 - Ігрові;
 - Учбові;
 - Спортивні;
 - Професійні.

4.2.3. Мотивація й особистість

Мотиваційні явища, неодноразово повторюючись, згодом стають рисами особистості людини. До таких рис передусім можна віднести вже розглянутий вище мотив досягнення успіхів і мотив уникнення невдач, а також певний локус контролю, самооцінку, рівень домагань.

Мотив досягнення успіху – прагнення людини домагатися успіхів в різних видах діяльності і спілкування.

Мотив уникнення невдач – відносно стійке прагнення людини уникати невдач у життєвих ситуаціях, пов'язаних з оцінкою іншими людьми результатів її діяльності і спілкування.

Локус контролю – характеристика локалізації причин, виходячи з якої людина пояснює свою поведінку і відповідальність, як і поведінку і відповідальність інших людей, що спостерігаються нею. Інтернальний (внутрішній) локус контролю – пошук причин поведінки і відповідальності в самій людині, в собі; екстернальний (зовнішній) локус контролю – локалізація цих причин і відповідальності поза людиною, в оточуючому її середовищі, долі.

Самооцінка – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей, достоїнств і недоліків, свого місця серед інших людей.

Рівень домагань (в нашому випадку) – бажаний рівень самооцінки особистості (рівень Я), максимальний успіх у тому або іншому виді діяльності (спілкування), якого розраховує добитися людина.

Особистість характеризують і такі мотиваційні утворення, як потреба в спілкуванні (**афіліація**), **мотив влади**, мотив надання допомоги людям

(*альтруїзм*) і *агресивність*. Це – мотиви, що мають велике соціальне значення, оскільки вони визначають відношення особистості до людей.

Афіліація – прагнення людини бути в суспільстві інших людей, налагодити з ними емоційно-позитивні добрі взаємовідносини. Антиподом мотиву афіліації виступає *мотив відкидання*, який виявляється в боязні бути знехтуваним, не прийнятим особисто знайомими людьми.

Мотив влади – прагнення людини мати владу над іншими людьми, панувати, управляти і розпоряджатися ними.

Альтруїзм – прагнення людини безкорисливо надавати допомогу людям, антипод – егоїзм як прагнення задовольняти особисті потреби й інтереси безвідносно до потреб і інтересів інших людей і соціальних груп.

Агресивність – прагнення людини завдати фізичної, моральної або майнової шкоди іншим людям, заподіяти їм прикрість. Нарівні з тенденцією агресивності у людини є і тенденція її гальмування, мотив гальмування агресивних дій, пов'язаний з оцінкою власних дій як небажаних і неприємних, що спричиняють жаль і розкаяння совісті.

У значній частині випадків агресія виникає як реакція суб'єкта на *фрустрацію* – психічний стан людини, що викликається об'єктивно непереборними труднощами, які виникають на шляху до мети або до вирішення завдання (переживання невдачі).

Перевір свої знання

1. Дайте визначення термінам «мотив» і «мотивація» .
2. Назвіть та опишіть основні компоненти мотиваційної сфери.
3. Назвіть основні групи мотивів.
4. Поясніть мотив досягнення успіху та мотив уникнення невдач.
5. Обґрунтуйте яким чином характеризують особистість наступні мотиваційні утворення: афіліація, мотив влади, альтруїзм, агресивність

Лекції 4.3 Потреби

План лекції:

- 4.3.1. Потреби та їх властивості
- 4.3.2. Теорії потреб
- 4.3.3 Класифікація потреб

Література:

1. Козаков В. А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент. / В.А. Козаков. — Ч. 1 — К.: навч. Книга, 1999. — С. 154—162.
2. Немов Р. С. Психологія: В 3 кн.: - Кн.1. — М.: Педагогіка, 1998. — Кн. 1. — С. 389—431.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2 т. - т.1. - М.: Изд-во МГУ, 1989. — Т. 2. — С. 107—121.

4.3.1. Потреби та їх властивості

Потреба – динамічно – активний стан особистості, який виражає її залежність від конкретних умов існування і породжує діяльність спрямовану на зняття залежності.

Потреба – стан індивіда який створюється необхідним для його існування і певних об'єктів, що виступає джерелом активності.

Властивості потреб:

- Пасивно – активний характер. З одного боку потреби характеризуються, як дефіцит будь – чого, з іншого саме цей дефіцит породжує активність.

- Об'єктивно – суб'єктивна. Об'єктивно(потреба спрямована на об'єкт; об'єктивні шляхи задоволення потреб; об'єктивна цінність – значущість задоволення потреби для суспільства). Суб'єктивно (потреба виникає у конкретної людини; суб'єктивне середовище – стан мотиваційно – потребісної сфери людини в даний момент часу. Суб'єктивні засоби задоволення потреб. Суб'єктивна цінність – зусилля необхідні для її задоволення.

- Предметність – необхідність задоволення даної потреби.
- Періодичність виникнення.

4.3.2. Теорії потреб

Теорія Фрейда розглядає потреби, як основу будь-яких дій людини.

Теорія гомеостазу визначає смисл та суттєві ознаки людської поведінки через прагнення до рівноваги. Виникнення потреб та їх задоволення регулює поведінку людини, стимулюючи чи послаблюючи її. Однак ця теорія може пояснити далеко не всі прояви людської поведінки.

Цікава концепція ієрархії розвитку потреб представлена у працях А. Маслоу, який розглядає поведінку не з позиції "гомеостазу", а з позиції постійного процесу знаходження та підтвердження свого потенційного та дійсного призначення в житті. Він вважав, що кожна людина прагне до свого максимального розквіту, діючи в щонайбільшій відповідності зі своїми можливостями та домаганнями. Автор виділив основні потреби людини:

- фізіологічні спонуки;
- потреби у безпеці та захисті;
- потреба у любові;
- потреба у повазі та самоактуалізації чи самореалізації.

Незадоволення базальних потреб породжує, згідно з автором, хвороби, втрати - неврози та психози. Над рівнем основних спонук надбудовуються потреби в істині, добрі, красі, справедливості. Всі вони пов'язані із структурою людського організму і спираються на певне генетичне підґрунтя; їх задоволення необхідне навіть для біологічного існування індивіда. Самореалізація пояснюється А. Маслоу лише як "ріст зсередини", незалежний від впливу оточуючого середовища.

Автор вважав, що потреба в самоактуалізації виникає у особистості тільки тоді, коли задоволені всі потреби. В більш пізніх роботах вчений доповнює це положення. Якщо колись у минулому, у дитинстві потреби

людини в безпеці, любові та повазі були повністю задоволені, то вона стає здатною стійко переносити втрати в цій сфері та актуалізувати себе.

А. Маслоу виділив психологічні характеристики самоактуалізованих людей. Такі люди відчувають як і всі люди почуття сорому, провини, тривоги, але хвилює їх не власна доля. Вони прагнуть не безпеки, не захисту для себе від оточуючих світу, а "повного використання та розвитку своїх талантів, здібностей, потенцій". Характерні риси таких людей - чітке, якісне сприйняття дійсності, здатність вірно розуміти людей, швидко орієнтуватися в між-особових стосунках.

Можливість чітко сприймати та розуміти дійсність пов'язана зі здатністю таких людей вірно розпізнавати шахрайство, нещирість, нечесність. У них виражена спрямованість на суспільство, на людство, а не на себе; власні бажання, страхи, емоції не викривляють розуміння дійсного руху речей. В одній із своїх останніх праць А. Маслоу припускає, що переваги самоактуалізуючих людей проявляються навіть на сенсорному рівні - вони, наприклад, більш тонко диференціюють кольори.

Самоактуалізовану особистість не лякає нове, невідоме, неструктуроване. Їм характерна творча спрямованість, усвідомлення власного "Я", своїх бажань. Для таких людей характерне почуття спільності з іншими людьми, симпатія до них. Вони вчаться у кожного, не зважаючи про престиж. Чітко розділяють добре та погане, вони послідовні у своїх вчинках. Їх емоційне життя насичене. Самоактуалізуючі люди здатні до глибоких, повних сексуальних переживань, які вони переживають як диво, як відкриття безкраїх просторів, як перетворення. Цей особливий вид переживань Фрейд називає океанічним почуттям.

На відміну від здорових, само-актуалізованих особистостей, невротична людина, згідно з Маслоу, викривляє реальність, висуваючи неадекватні вимоги до неї, розглядає її через призму своїх страхів, боїться невідомого та нового. Її характерні слабка само-організованість, відсутність власних твердих поглядів на світ, невпевненість у власних оцінках, яка походить від викривленого сприйняття дійсності. Вони шукають соціального схвалення, особисті невдачі сприймають дуже хворобливо.

Потреби, вроджені чи набуті, - це первісні умови виникнення активності, своєрідний пусковий психологічний механізм, що надає поведінці найбільш загальний напрямок. Потреби впливають на вибір мотивів, які задають конкретне спрямування поведінки особистості та орієнтують її на той чи інший вибір цілі, шляхів, засобів тощо у кожній конкретній ситуації

4.3.3 Класифікація потреб

За походженням:

- біологічні (необхідність в забезпеченні умов для збереження, підтримки, розвитку індивіда та роду);

- соціальні (необхідність в продуктах людської культури, незадоволеність цих потреб не приводить до загибелі, але втрачається «людське»).

За предметом:

- матеріальні (залежність людини від предметів матеріальної культури);
- духовні (залежність від продуктів суспільної свідомості).

Перевір свої знання

1. Дайте визначення терміну «потреба».
2. Назвіть основні властивості потреб.
3. Охарактеризуйте теорію гомеостазу.
4. Назвіть рівні потреб за А. Маслоу.
5. Охарактеризуйте рівень самоактуалізації за А. Маслоу
6. Опишіть які бувають потреби.

Лекції 4.4 Теорії мотивацій

План лекції:

4.4.1. Теорії мотивацій

Література:

1. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. / Е.П. Ильин. - СПб.: Питер, 2006. - 508 с.
2. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. Конспект лекций. / А.Н. Леонтьев. - М.: Наука, 1971. – 347 с.
3. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. - СПб.: Питер, 2006. - 352 с.
4. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. / Х Хекхаузен.- СПб.: Речь, 2001. - 240 с.

4.4.1. Теорії мотивацій

Погляди на сутність і походження мотивації людини протягом усього часу дослідження цієї проблеми неодноразово змінювалися, але незмінно розташовувалися між двома філософськими течіями: *раціоналізмом та ірраціоналізмом*. Відповідно до *раціоналістичної* позиції, а вона особливо чіткою була в роботах стародавніх філософів і теологів аж до середини XIX ст., людина являє собою унікальну істоту особливого роду, яка не має нічого спільного з тваринами. Вважається, що вона і тільки вона наділена розумом, мисленням і свідомістю, має волю і свободу вибору дій. Мотиваційне джерело людської поведінки убачається виключно в розумі, свідомості і волі людини.

Ірраціоналізм як вчення поширюється, в основному, на дослідження тварин. Він підтверджує, що поведінка тварини на відміну від людини, невільна, нерозумна, керується темними, неусвідомлюваними силами біологічного плану, що мають витоки в органічних потребах.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася рядом видатних відкриттів у різних науках, у тому числі в біології - появою еволюційної теорії Ч. Дарвіна.

Вона зробила значний вплив не тільки на природознавство, але й на медицину, психологію та інші гуманітарні науки. Своїм вченням Ч. Дарвін ніби перекинув місток над прірвою, що багато сторіч розділяв людину і тварин на два несумісних в анатомо-фізіологічному і психологічному відношеннях табори. Він же зробив перший рішучий крок вперед у поведінковому мотиваційному *зближенні цих живих істот*, показавши, що в людини і тварин є чимало спільних форм поведінки, зокрема емоційно-експресивних виражень, потреб та інстинктів.

Намагаючись зрозуміти соціальну поведінку людини за аналогією з поведінкою тварин, примирити це розуміння з цікавими для багатьох вчених у той час відкриттями в галузі порівняльних досліджень інтелекту людини і людиноподібних мавп, З. Фрейд і У. Макдауэлл зробили спроби зводити усі форми людської поведінки до *природжених інстинктів*. У теорії З. Фрейда таких інстинктів було три: інстинкти життя, інстинкт смерті й інстинкт агресивності. У. Макдауэлл запропонував набір з десятих інстинктів: інстинкт винахідництва, інстинкт будівництва, інстинкт цікавості, інстинкт утечі, інстинкт стадності, інстинкт забіякуватості, репродуктивний (батьківський) інстинкт, інстинкт відрази, інстинкт самоприниження, інстинкт самоствердження.

У 20-ті рр. ХХ ст. на зміну теорії інстинктів прийшла концепція, що спирається в поясненні поведінки людини на *біологічні потреби*. У цій концепції стверджувалося, що у людини і в тварин є спільні органічні потреби, що роблять однаково дію на їхню поведінку. Періодично виникаючі органічні потреби викликають стан збудження і напруження в організмі, а задоволення потреб - зниження (редукції) напруження.

Обидва поняття - "інстинкт" і "потреба" - мали один істотний недолік: їх використання не припускало наявності психологічних когнітивних чинників, пов'язаних із свідомістю, із суб'єктивними станами організму, що називаються психічними. У силу даної обставини ці два поняття були замінені поняттям *потягу - драйва*. Потяг - прагнення організму до якогось кінцевого результату, суб'єктивно подане у вигляді деякої мети, чекання, наміру, що супроводжується відповідними емоційними переживаннями.

Крім теорій біологічних потреб людини, інстинктів і потягів, у ці ж роки (початок ХХ в.) виникли ще два нових напрямки, стимульовані не тільки еволюційним вченням Ч. Дарвіна, але також відкриттями І.П. Павлова. Це *поведінкова (біхевіористська) теорія мотивації і теорія вищої нервової діяльності*. Поведінкова концепція мотивації розвивалася як логічне продовження ідей Д. Уотсона в теорії, що пояснює поведінку.

З 30-х рр. ХХ ст. з'являються і виділяються спеціальні концепції мотивації, що стосуються тільки людини. Однією з перших таких концепцій стала теорія мотивації, запропонована К. Левіном. Слідом за нею були опубліковані роботи представників гуманістичної психології, таких як А. Маслоу, Г. Оллпорт, К. Роджерс та ін.

У новітніх психологічних концепціях мотивації, що претендують на пояснення поведінки людини, переважним є когнітивний підхід до мотивації, у

руслі якого особливе значення надається феноменам, пов'язаним із свідомістю і знаннями людини. Найбільш часто вживаними у відповідних теоріях є поняття когнітивного дисонансу, очікування успіху, цінності (привабливості) успіху, побоювання можливої невдачі, рівня претензій.

Спонування до дії може виникати в людини не тільки під впливом емоцій, але також *під впливом знань (когніцій)*, зокрема їх узгодженості або суперечливості. Л. Фестингер одним з перших звернув увагу на даний чинник і досліджував його, розробивши відповідну теорію. Основним постулатом його теорії когнітивного дисонансу є твердження про те, що система знань людини про світ і про себе прагне до узгодження. При виникненні розладженості, або дисбалансу, індивід намагається зняти або зменшити його, і таке прагнення саме по собі може стати сильним мотивом його поведінки. Разом із спробами редукувати уже виниклий дисонанс суб'єкт активно уникає ситуацій, спроможних його породити. Зменшити виниклий дисонанс можна одним з трьох способів:

1. Змінити один з елементів системи знань таким чином, щоб він не суперечив іншому.
2. Додати нові елементи в суперечливу структуру знань, зробивши її менш суперечливою і більш узгодженою.
3. Зменшити значущість для людини знань, що не узгоджуються між собою.

Найбільш виражений мотиваційний вплив на людину когнітивний дисонанс справляє у таких життєвих ситуаціях: при прийнятті життєво важливих рішень, подоланні конфліктів, що їх супроводжують; при вимушеному вчиненні неприємних, морально неприйнятних учинків; при доборі інформації; при узгодженні думок індивіда з думкою членів значущої для нього соціальної групи; одержанні несподіваних результатів, суперечливості їхніх наслідків.

Було встановлено, що після прийняття рішення дисонанс, що супроводжував процес його прийняття, звичайно редукується.

Когнітивні теорії мотивацій. Американський вчений Д. Аткинсон перший запропонував загальну теорію мотивацій, яка пояснює поведінку людини, направлену на досягнення цілей. Сила прагнення людини до досягнення поставленої мети (М) за Аткинсоном, може бути встановлена за формулою:

$$M = P_{ду} * V_{дц} * Z_{дц}, \text{ де}$$

М – сила мотивації;

$P_{ду}$ – сила мотиву досягнення успіху як особистісної диспозиції;

$V_{дц}$ – суб'єктивно оцінювана вірогідність досягнення поставленої мети;

$Z_{дц}$ – особистісне значення досягнення даної мети для людини.

Перевір свої знання

1. Опишіть теорії раціоналізму та ірраціоналізму.
2. У чому полягає сенс теорії Ч. Дарвіна.
3. Охарактеризуйте концепцію біологічних потреб людини.
4. Назвіть основні положення теорії когнітивного дисонансу.
5. Опишіть формулу Д. Аткинсона

МОДУЛЬ 5. ОСОБИСТІТЬ

Лекції 1.1 -1.2

Загальна характеристика особистості

План лекції:

- 5.1.1. Поняття особистості в психології
- 5.1.2. Структура особистості
- 5.2.1. Активність і спрямованість особистості
- 5.2.2. Стійкість особистості. Самореалізація

Література:

1. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. / Ю.Б. Гиппенрейтер. – М.: «ЧеРо», при участии издательства «Юрайт», 2002. – 336 с.
2. Ждан А. Н. История психологии: от Античности до наших дней: учеб. для вузов / А.Н. Ждан.- М. : Трикста : Академ. проект, 2008. - 570 с.
3. Маклаков А.Г. Общая психология. / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2017. - 582 с.
4. Психология. Учебник для гуманитарных вузов / [Под общ. ред. В. Н. Дружинина]. — СПб.:Питер, 2001. — 656 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 572 с.
6. Столяренко Л.Д. Основы психологии. / Л.Д Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 672 с.

5.1.1. Поняття особистості в психології

Людина – це поняття, яке фіксує відношення до виду Homo Sapiens.

Індивід – конкретна людина, яка має притаманні всім людям якості, але відрізняється якимись властивостями від інших.

Особистість – індивід, який досяг певного рівня розвитку.

Ознаки особистості за Л. Божович:

- Переживання самого себе, як єдиного цілого, відмінного від інших людей;
- Наявність особистих поглядів, моральних вимог, відношень;
- Здатність активно і свідомо впливати на середовище, виходячи з власних цілей;
- Наявність ієрархії мотивів;
- Можливість змінюватись самому.

Особистість – це людина як суб'єкт соціальних відносин; організоване і організуюче ціле відносно постійних властивостей у взаємодії з життєвим середовищем.

Ключові ознаки особистості:

- Цілісність – взаємовплив, взаєморозвиток всіх компонентів структури;
- Унікальність – неповторність;

- Активність – фундаментальна риса;
- Здатність до вираження власного внутрішнього змісту - творча сутність.

Сфери вираження особистості:

- ✓ Комунікація;
- ✓ Виробнича;
- ✓ Художня (творча);
- ✓ Наукова;
- ✓ Саморозвиток.

Саморегуляція людини – це свідомо регуляція власної поведінки.

Механізм саморегуляції:

- 1) вольова;
- 2) боротьба мотивів;
- 3) переживання (народження нових життєвих змістів);
- 4) усвідомлення (доведення до свідомості).

Існує безліч *теорій особистості*, але деякі з них можна віднести до певних груп:

- Здатність пояснення поведінки особистості:
 - а) психодинамічні теорії (біологічного походження особистості - концепція Фрейда);
 - б) соціодинамічні (соціум, як джерело розвитку – т. Еріксона);
 - в) інтеракціоністські (взаємодія біологічного і соціального – концепція О.М. Леонтєва).
- За способом отримання даних:
 - а) експериментальна – концепція Кетелла;
 - б) не експериментальна – концепція Шелдона.
- За віковим діапазоном:
 - а) дитячі (т. Брейда);
 - б) всього життя (т. Еріксона).
- За поняттями:
 - а) типологічні (т. Шелдона, Айзенка);
 - б) факторні (т. Кеттелла);
 - в) рис особистості (т. Виготського).

5.1.2. Структура особистості

У структурі особистості за *З. Фрейдом* виділяють три компоненти:

- 1) *id* – воно (несвідоме - природжений: бажання, пристрасті) – базовий;
- 2) *ego* – я (повністю свідоме, що знаємо і усвідомлюємо про себе);
- 3) *super ego* – над я (норми, правила, вимоги, заборони).

К.К. Платонов «підструктури» – об'єднання всіх відомих рис особистості:

- 1) біологічна (статеві, вікові, морфологічні, особливості нервової системи);
- 2) форми відображення (всі особливості психічного стану людини);

- 3) соціального досвіду (знання, уміння, навички набуті протягом життя);
- 4) спрямованості (мотивація + відношення + моральні якості).

О.М. Леонт'єв:

- 1) інтраіндивідуальний (внутрішній) – системна організація індивідуальності, яка представлена у співвідношенні і взаємодії темпераменту, характеру, здібностей);
- 2) інтеріндивідуальний (між особистістю і суспільством);
- 3) метаіндивідуальний (надіндивідуальний).

5.2.1. Активність і спрямованість особистості

Активність – здатність до перетворення навколишнього світу і себе.

Мотиваційна сфера характеризується:

Інтерес – зосередженість на певному предметі думок особистості, які викликають бажання ближче познайомитися з предметом, глибше проникнуть у його зміст.

Установка – це зайнята особистістю позиція, яка полягає у певному відношенні до цілей, що стоять перед нею і виражається у вибірковій мобілізованості і готовності до діяльності. Типи установок: а) моторні – готовність діяти певним чином; б) сенсорні – готовність сприймати ситуацію певним чином; в) соціальні – відношення людини до діяльності в цілому, до її окремих сторін, предметів, засобам і умовам труда.

Ідеал виступає у формі ідеальної чи анти ідеальної Я-концепції: до першої людина прагне, а схожості з іншою прагне уникнути.

Переконання – уявлення, знання, ідеї, які стали мотивами поведінки людини і визначають його відношення до різних сфер дійсності, компоненти світобачення особистості.

Спрямованість особистості – система домінуючих мотивів і цілей її діяльності і визначають її самоцінність і суспільну значущість. Відносно незалежні від ситуації і орієнтують діяльність особистості.

5.2.2. Стійкість і самореалізація особистості

Психічна стійкість – це властивість особистості, окремими аспектами якої є стійкість, урівноваженість, опірність. Вона дає змогу особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тискові обставин, зберігати здоров'я і працездатність у різних випробуваннях.

Психічна стійкість *залежить* від урівноваженості як здатності зіставляти рівень напруження з ресурсами своєї психіки й організму. Рівень напруження завжди зумовлений не лише стресорами і зовнішніми обставинами, а й їхньою суб'єктивною інтерпретацією, оцінкою.

Урівноваженість як складова психічної стійкості виявляється в здатності мінімізувати негативний вплив суб'єктивної складової у виникненні напруження, у здатності утримувати напруження в прийнятних межах. Урівноваженість – це також здатність уникати крайностей у силі відгуку на події, що відбуваються. Тобто бути чуйним, чуттєвим до різних аспектів життя,

небайдужим, з одного боку, і не реагувати занадто сильно, з підвищеною збудливістю – з іншого.

У психічній стійкості важливий ще один аспект – *пропорційність приємних і неприємних почуттів*, які зливаються в почуттєвому тоні, пропорційність між відчуттями задоволеності, благополуччя і переживаннями радості, щастя, з одного боку, і відчуттями незадоволеності досягнутим, недосконалістю в справах, у собі, почуттями смутку і суму, стражданнями – з іншого. Без тих та інших навряд чи можливе відчуття повноти життя, його змістової наповненості.

Знижені стійкість і урівноваженість призводять до виникнення станів ризику (стресу, фрустрації, переднервових, субдепресивних станів).

Опірність – це здатність протистояти тому, що обмежує свободу поведінки, свободу вибору і щодо окремих рішень, і щодо вибору способу життя загалом. Найважливішою складовою опірності є індивідуальна й особистісна самодостатність в аспекті свободи від залежності (хімічної, інтеракційної, акцентованої односпрямованої поведінкової активності).

Нарешті, не можна не зазначити постійну міжособистісну взаємодію, залученість у багато соціальних зв'язків, відкритість впливові, з одного боку, а з іншого боку – опірність надмірній взаємодії. Останнє може порушити необхідну особистісну автономність, незалежність у виборі форми поведінки, цілей і стилю діяльності, способу життя, не ризикувати відчувати своє «Я», йти своїм шляхом, вибудовуючи свій життєвий шлях. Інакше кажучи, до психічної стійкості належить здатність знаходити баланс між комфортністю й автономністю та утримувати цю рівновагу. Для психічної стійкості необхідна здатність протистояти зовнішнім впливам, дотримуючись своїх намірів і цілей (Петровський).

Фактори психічної стійкості. Психологічну стійкість підтримують внутрішні (особистісні) ресурси і зовнішні (міжособистісна, соціальна підтримка). Ресурси особистості, які підтримують її психологічну стійкість та адаптованість і таким чином сприяють виникненню й збереженню гармонійного настрою. Це досить великий перелік факторів, які стосуються особистісних особливостей та соціального середовища.

Фактори соціального середовища:

- фактори, що підтримують самооцінку;
- умови, що сприяють самореалізації;
- умови, що сприяють адаптації;
- психологічна підтримка соціального оточення (емоційна підтримка близьких, друзів, співробітників, їхня конкретна допомога в справах і т. ін.).

Особистісні фактори. Ставлення особистості (зокрема й до себе):

- оптимістичне, активне ставлення до життєвої ситуації загалом;
- філософське (іноді – іронічне) ставлення до важких ситуацій;
- упевненість, незалежність у взаєминах з іншими людьми, відсутність ворожості, довіра до інших, відкрите спілкування;
- терплячість, прийняття інших такими, якими вони є;

- відчуття спільності (в адлерівському значенні), відчуття соціальної належності;
- статус у групі і соціумі, який задовільняє;
- досить висока самооцінка;
- узгодженість Я-сприйманого і Я-бажаного (Я-реального та Я-ідеального).

Свідомість особистості:

- віра (у різних її формах – віра в досяжність поставлених цілей, релігійна віра, віра в загальні цілі);
- екзистенціальна визначеність – розуміння, відчуття сенсу життя, свідомість діяльності та поведінка;
- установка на те, що можеш сам бути розпорядником свого життя;
- усвідомлення соціальної належності до певної групи.

Емоції і почуття:

- домінування стеничних позитивних емоцій;
- переживання успішності самореалізації;
- емоційне насичення від міжособистісної взаємодії, переживання відчуття згуртованості, єдності.

Пізнання і досвід: Гармонія особистості.

- розуміння життєвої ситуації та можливість її прогнозувати;
- раціональні судження в інтерпретації життєвої ситуації (відсутність ірраціональних суджень);
- адекватна оцінка обсягу навантаження і своїх ресурсів;
- структурований досвід подолання важких ситуацій.

Поведінка і діяльність:

- активність у поведінці й діяльності;
- використання ефективних способів подолання труднощів.

У цьому переліку наведено позитивні полюси властивостей і чинників, які впливають на психологічну стійкість. У разі наявності цих чинників (позитивних полюсів властивостей) зберігається сприятливий для успішної поведінки, діяльності й особистісного розвитку домінуючий психічний стан і підвищений настрій. Якщо вплив несприятливий, домінуючий стан стає негативним (апатія, зневіра, депресивність, тривога тощо), а настрої – зниженим, непостійним.

Питання **самореалізації (самоактуалізації)** особистості традиційно пов'язуються з гуманістичною психологією, у якій даний термін є центральним. Звернімо увагу на представленість ідеї самореалізації у вітчизняній психологічній науці. Аналіз дає змогу відкрити глибокі й змістовні філософсько-психологічні підвалини даного явища. Єдине, що слід враховувати при цьому, достатньо нечасте вживання терміна "самореалізація".

"В основі прагнення людини до самореалізації,- зазначає *Д. О. Леонтьєв*, - лежить не завжди усвідомлюване прагнення до безсмертя, яке може усвідомлюватися в різних формах як прагнення підвищити знання, покращити умови життя людей, передати іншим знання та досвід, відкрити людям сенс

тощо". Таким чином, ми маємо справу із сутнісним, вихідним компонентом життя особистості, причому таким, що не може існувати в межах буття людини.

Реалізувати вдалі прагнення можна лише вийшовши за ці межі, але "вихід за межі індивідуального буття для окремого індивіда - лише шляхом приєднання до чогось більшого, що не закінчить свого існування з фізичною смертю індивіду". Але що являє собою це "приєднання"? Ще О. Ф. Лосев зазначав: "Особистість, якщо вона є, взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою". Отже, "особистість є завжди виявленням". При цьому вираження не є просто функцією особистості, а її необхідним базисним атрибутом. Як бачимо, за О. Ф. Лосевим, особистість є, перш за все, виразною формою.

Виразне буття є завжди синтезом *двох класів*, одного - зовнішнього, очевидного і іншого — внутрішнього, осмислюючого, такого, що припускається. Вираження є завжди синтезом чогось внутрішнього і чогось зовнішнього. За думкою філософа, у вираженні особистості представлена тотожність її зовнішнього і внутрішнього.

Це виявляється, наприклад, у тому, що, сприймаючи особистість суто зовнішньо, ми ніби охоплюємо і внутрішнє, те, що виявляється в зовнішньому. "Сам термін вираження вказує на деяке активне самоперетворення внутрішнього в зовнішнє". Ця драматична єдність зовнішнього і внутрішнього становить, власне, життя особистості, її розвиток. Саме виражальна активність людини викликає життєвий рух особистості, у якому вона стикається із зовнішнім світом, насамперед соціальним.

Таким чином, перед нами ніби три буття особистості: "внутрішнє буття" - сутнісне, смислове ("первообраз" - за Лосевим), "зовнішнє буття" - вигляд, лик, поведінка, особливості і світ зовнішній - *простір буття*. Вона становить єдину рухливу цінність.

По-перше, вираження як наслідок особистісної активності - це й є ніщо інше, як реалізація її внутрішньої сутності (виражена - отже, така, що стала реальною). Тим самим самореалізація наділяється все-загальною і обов'язковою якістю життя особистості. Можна, звісно, говорити про її ступінь у житті конкретної особистості, але хибний пафос гуманістичної психології тут зникає.

По-друге, суттєвим є розуміння позиції особистості щодо доквілля. Для О. Ф. Лосева існує не просто чужий, суто об'єктивний зовнішній світ, а "зовнішній світ буття особистості". Людина не протистоїть світу, а ніби огортається ним, і це - вже її світ.

Такої думки дотримується і С. Л. Рубінштейн: людина не протистоїть світу, а перебуває всередині світу, і її життєдіяльність протікає в її світі. Саме вираження (реалізації внутрішнього) зумовлює це дуже важливе перетворення, що й робить зовсім унікальним процес існування особистості.

Вираження і його вища особистісна форма - втілення - породжує принципово нову форму співіснування людини і оточуючого її світу. Втілення (упредметнення в термінології діалектичного матеріалізму)- це закарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил у предметі, перетворення логіки дій суб'єкта у власне предметне зображення і

віднаходження суб'єктом своєї дійсності в об'єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння. Саме результатом процесу діяння є те, що як уже вказувалося, світ перестає бути перед і проти людини, перетворюється на її світ.

Умовою виникнення й існування свідомості, як стверджує Г. С. Батищев, є упредметнення - це процес самовтілення людини "як субстанціальної культурно-творчої сили, це є створення нею предметного світу власної культури, у якому вона стверджує свою суб'єктивність тим, що набуває об'єктивної дійсності самої себе як суб'єкта. Цей процес не являє собою просту зміну зовнішніх об'єктів, а є реалізацією тотальної сутнісної людської потреби - самореалізуватися, тобто - залишити після себе слід.

Перевір свої знання

1. Дайте визначення поняттям людина, індивід, особистість.
2. Назвіть ознаки особистості.
3. Опишіть механізми саморегуляції.
4. Назвіть основні концепції особистості.
5. Опишіть структуру особистості за З. Фрейдом.
6. Охарактеризуйте структуру особистості за К.К. Платоновим.
7. Опишіть структуру особистості за О.М. Леонтьєвим.
8. У чому полягає активність особистості?

Лекція 5.3 Теорії особистості.

План лекції:

- 5.3.1. Диспозиціональна теорія Г. Олпорта.
- 5.3.2. Структурна теорія рис особистості Р. Кеттел.
- 5.3.3. Теорія типів особистості Г.-Ю. Айзенка

Література:

1. Капрара Дж. Психология личности. / Дж. Капрара, Д. Сервон. - С-Птб.: Питер, 2003 – 640 с
2. Реан А.А. Психология личности. / А.А. Реан. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004 – 416 с.
3. Хьелл Л. Теории личности. / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2003. - 608 с.

5.3.1. Диспозиціональна теорія Г. Олпорта.

Гордон Олпорт дає таке визначення: **особистість** – це динамічна організація психофізичних систем всередині індивіда, які визначають характерні для нього поведінку та мислення.

- Динамічна організація – людина постійно змінюється;
- психофізичні системи це – елементи розуму і тіла, бо тіло дає імпульси вчинкам;
- характерна для певного індивіда поведінка – підкреслюється унікальність індивіда;
- поведінка і мислення – зовнішнє і внутрішнє в людській активності.

Риса особистості – це психофізична особливість, яка полягає в перетворенні багатьох стимулів і обумовлює багато реакцій. Це схильність до певної поведінки в схожих ситуаціях.

Формування рис відбувається на основі усвідомлення людиною схожості. Тобто, багато ситуацій сприймаються людиною як схожі або однакові. Це і дає поштовх до формування у людини власних реакцій.

Риси бувають:

1) загальні – це характеристики, які притаманні більшості людей в межах даної культури;

2) індивідуальні – це характеристики, які є унікальними – індивідуальні диспозиції.

Диспозиції бувають:

1) Кардинальні – це такі які пронизують усю особистість людини і все можна до них звести;

2) Центральні – найбільш яскраві характеристики, які складають індивідуальність людини;

3) Вторинні – менш помітні, яскраві.

Особистість – це набір рис, це структура і взаємопоєднання рис. В зв'язку з цим Олпортом вводиться поняття „пропріум” – організуюча та об'єднуюча сила, основним завданням якої є формування унікальності людського життя (по аналогії з "Самістю").

Він формується з дитинства і включає все нові пропріотичні функції, які є етапами формування особистості:

1. Усвідомлення власного тіла (1 р).

2. Відчуття самоідентичності(2 р)..

3. Почуття самоповаги (3 р).

4. Розширення Самості (4-5 р)..

5. Образ себе – формування у дитини ставлення до себе (5-6 р)..

6. Раціональне управління собою, період формування логіки уміння керувати собою за допомогою елементів (6-12 р)..

7. Пропріотивне прагнення – це формування цілісного „Я”, можливість перспективного планування (після 12 р).

Ще один аспект самості – пізнання себе, яке стоїть над іншими функціями та синтезує їх.

Як результат розвитку цих функцій формується зріла особистість, поведінка якої визначається не переживаннями дитинства (як у незрілої особистості), функціональними мотивами "тут і тепер", які усвідомлюються.

5.3.2. Структурна теорія рис особистості Р. Кеттел.

Реймонд Кеттел також вважав, що особистість складається з рис, але не визнавав їх виключно психофізіологічного походження.

Риса – це психологічне утворення, але риси формуються під впливом середовища культури, (1/3 з них є генетично обумовленими, 2/3 - які спадково наслідуються). Всі риси можна виявити за допомогою чітких методів статистичного аналізу – факторний аналіз.

Особистість – це те, що дозволяє передбачити поведінку людини.

$R = f(S, P)$ – рівняння специфікації

R – реакція людини.

f – функція.

S – ситуація в конкретний момент часу.

P – структура особистості

Структура особистості – це динамічна система рис.

Риси бувають:

1) поверхневі – це сукупність поведінкових характеристик, які визначаються ситуацією та

вихідні – базисні структури особистості, які існують на глибинному рівні.

Їх виділяють 16 – факторів.

2) Конституціональні - які визначаються спадковістю та сформовані в середовищі - засвоєні в процесі життя.

3) В залежності від модальності:

- здібності – риси які визначають уміння людини і ефективність діяльності у людини.

- темперамент – визначають емоційність.

- динамічні риси - ті які відображають мотивацію людини.

4) Загальні – які притаманні людині у межах даної культури. та унікальні – які проявляються у конкретній особистості.

Це дослідження особистості є одним з небагатьох експериментальних досліджень.

5.3.3. Теорія типів особистості Г.-Ю. Айзенка.

Ганс – Юрген Айзенк вважав, що риси у людини розташовані ієрархічно.

Ієрархічна модель структури особистості (за Айзенком)

Тип (суперриса)

Риси (складові риси)

Звичні реакції

Специфічні реакції

Типи особистості:

1) екстраверсія - інтроверсія;

2) нейротизм і стабільність;

3) психотизм - сила Супер еґо.

Великого значення надавав генетичним факторам і фізіологічній основі.

Був прихильником точних процедур і створив багато методик вивчення особистості.

Перевір свої знання:

1. Дайте визначення терміна «особистість».

2. Опишіть диспозиціональну теорію.

3. Дайте характеристику рис за теорією особистості Кеттела.

4. Опишіть модель структури особистості (за Айзенком).

Лекція 5.4

Темперамент

План лекції:

- 5.4.1. Поняття про темперамент. Його властивості.
- 5.4.2. Теорії темпераменту.
- 5.4.3. Характеристика типів темпераменту.
- 5.4.4. Темперамент та особистість. Індивідуальний стиль діяльності.

Література:

1. Белоус В.В. Темперамент и деятельность. Уч. пособие. / В.В. Белоус. – Пятигорск, 1990.
2. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента / В.С. Мерлин. – М: Просвещение. 1973 – 304 с.
3. Психология индивидуальных различий. Тексты. / [Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. - М.: Изд-во МГУ, 1982.
4. Русалов В.М. О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека// ВП, 1985 - №11 – С. 45-54.
5. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии / Я. Стреляу. – М: Прогресс.- 1982 – 232 с.

5.4.1. Поняття про темперамент. Його властивості.

Темперамент (лат. Temperamentum - належне співвідношення частин) - стійке об'єднання індивідуальних особливостей особистості, пов'язаних з динамічними, а не змістовними аспектами діяльності. Темперамент становить основу розвитку характеру; взагалі, з фізіологічної точки зору темперамент - тип вищої нервової діяльності людини.

Темперамент - це індивідуально-своєрідні властивості психіки, що відображають динаміку психічної діяльності людини, і проявляються незалежно від його цілей, мотивів і змісту. Темперамент слабо змінюється протягом життя, і, власне, змінюється навіть не темперамент, а психіка, а темперамент завжди стабільний.

З точки зору психологів, чотири темпераменти - лише одна з можливих систем для оцінки психологічних особливостей (існують і інші, наприклад, «інтроверсія - екстраверсія»). Описи темпераментів досить сильно розрізняються у різних психологів і, мабуть, включають в себе досить велику кількість факторів. Були спроби підвести науково-експериментальну базу під теорію темпераментів (І. П. Павлов, Г. Ю. Айзенк, Б. М. Теплов та інші), однак результати, отримані даними дослідниками, лише частково сумісні один з одним. Інтерес представляє дослідження Т. А. Блюміна (1996), в якому вона спробувала зіставити теорію темпераментів з усіма відомими на той момент (понад 100) психологічними типологіями, в тому числі з точки зору методів визначення даних типів. В цілому, класифікація за темпераментами не задовольняє сучасним вимогам до факторному аналізу особистості і зараз цікава швидше з історичної точки зору.

У кожного темпераменту можна знайти як позитивні, так і негативні властивості. Гарне виховання, контроль і самоконтроль дає можливість

проявитися: меланхолікові, як людині вразливого з глибокими переживаннями та емоціями; флегматику, як витриманому, без поспішних рішень людині; сангвініку, як високо чуйному для будь-якої роботи людині; холерикові, як пристрасного, шаленого і активному в роботі людині.

Людина, яка володіє будь-яким типом темпераменту, може бути здатною і не здатною; тип темпераменту не впливає на здібності людини, просто одні життєві завдання легше вирішуються людиною одного типу темпераменту, інші - іншого.

5.4.2. Теорії темпераменту.

Слово «*темперамент*» (від лат. Temperans, «помірний») в перекладі з латини означає «належне співвідношення частин», рівне йому за значенням грецьке слово «красис» (грец. Κράσις, «злиття, змішування») ввів давньогрецький лікар Гіппократ. Під темпераментом він розумів і анатомо-фізіологічні, і індивідуальні психологічні особливості людини. Гіппократ пояснював темперамент, як особливості поведінки, переважань в організмі одного з «життєвих соків» (чотирьох елементів):

- Переважання жовтої жовчі (грец. Χολή, холі, «жовч, отрута») робить людину імпульсивним, «гарячим» - **холериком**.
- Переважання лімфи (грец. Φλέγμα, флегма, «мокрота») робить людину спокійною і повільним - **флегматиком**.
- Перевага крові (лат. Sanguis, сангвіс, сангуа, «кров») робить людину рухомих і веселим - **сангвініком**.
- Переважання чорної жовчі (грец. Μέλαινα χολή, мелена холе, «чорна жовч») робить людину сумним і боязким - **меланхоліком**.

І.П. Павлов виділив 4 чітко окреслених типів нервової системи, тобто певних комплексів основних властивостей нервових процесів.

- Слабкий тип характеризується слабкістю як збудженого, так і гальмівного процесів - відповідає гіпократівського меланхолікові.
- Сильний неурівноважений тип характеризується сильним дратівливим процесом і відносно сильним процесом гальмування - відповідає холерику, «нестримного» типу.
- Сильний урівноважений рухливий тип - відповідає сангвініку, «живому» типу.
- Сильний урівноважений, але з інертними нервовими процесами - відповідає флегматику, «спокійного» типу.

Від темпераменту людини залежать:

- швидкість виникнення психічних процесів (наприклад, швидкість сприйняття, швидкість мислення, тривалість зосередження уваги і т. П.);
- пластичність і стійкість психічних явищ, легкість їх зміни і перемикавання;
- темп і ритм діяльності;
- інтенсивність психічних процесів (наприклад, сила емоцій, активність волі);
- спрямованість психічної діяльності на певні об'єкти (екстраверсія або інтроверсія).

Сучасна наука бачить у вченнях про темпераменти елементи ще античної класифікації чотирьох типів психічного реагування в поєднанні з інтуїтивно поміченими типами фізіологічних і біохімічних реакцій індивіда.

В даний час концепцію чотирьох темпераментів підкріплюють поняттями «гальмування» і «порушення» нервової системи. Співвідношення «високого» і «низького» рівнів, для кожного з цих двох незалежних параметрів, дає якусь індивідуальну характеристику людини, і, як результат - формальне визначення кожного з чотирьох темпераментів.

5.4.3. Характеристика типів темпераменту.

Флегматик. Повільний, спокійний, має стійкі прагнення і настрої, зовні скупий на прояв емоцій і почуттів. Він проявляє завзятість і наполегливість в роботі, залишаючись спокійним і врівноваженим. У роботі він продуктивний, компенсуючи свою неспішність старанністю.

Холерик. Швидкий, пристрасний, поривчастий, проте абсолютно неврівноважений, з різко мінливим настроєм з емоційними спалахами, швидко виснажується. У нього немає рівноваги нервових процесів, це його відрізняє від сангвініка. Холерик, захоплюючись, безладно витрачає свої сили і швидко виснажується.

Сангвінік. Живий, гарячий, рухлива людина, з частою зміною настрою, вражень, з швидкою реакцією на всі події, що відбуваються навколо нього, досить легко примиряється зі своїми невдачами і неприємностями. Зазвичай сангвініки володіють виразною мімікою. Він дуже продуктивний в роботі, коли йому цікаво, приходячи в сильне збудження від цього, якщо робота не цікава, він ставиться до неї байдуже, йому стає нудно.

Меланхолік. Людина легко ранима, схильний до постійного переживання різних подій, він гостро реагує на зовнішні фактори. Свої астенічні переживання він часто не може стримувати зусиллям волі, він підвищено вразливий, легко емоційно вразливий.

5.4.4. Темперамент та особистість. Індивідуальний стиль діяльності.

Оскільки формування особливостей темпераменту є процес, у величезній мірі залежить від розвитку вольових рис особистості, першорядне значення для виховання темпераменту має формування морально-вольових рис характеру. Оволодіння своєю поведінкою і означатиме формування позитивних якостей темпераменту.

Разом з тим вихователю слід мати на увазі, що темперамент треба строго відрізнити від характеру. Темперамент ні в якій мірі не характеризує змістовну сторону особистості (світогляд, погляди, переконання, інтереси і т. п.), не визначає цінність особистості або межі можливих для даної людини досягнень. Він має відношення лише до динамічної сторони діяльності. Характер ж нерозривно пов'язаний з змістовною стороною особистості.

Безперечно, що при будь-якому темпераменті можна розвинути всі суспільно цінні властивості особистості. Однак конкретні прийоми розвитку цих властивостей істотно залежать від темпераменту. Тому темперамент -

важлива умова, який треба враховувати при індивідуальному підході до виховання і навчання, до формування характеру, до всебічного розвитку розумових і фізичних здібностей.

Перевір свої знання:

1. Опишіть походження терміну "темперамент".
2. Охарактеризуйте теорії темпераменту.
3. Назвіть та охарактеризуйте всі чотири типи темпераменту.
4. Що залежить від темпераменту людини?
5. Чим відрізняється темперамент від характеру.

Лекція 5.5 Характер

План лекції:

- 5.5.1. Поняття про характер. Структура характеру.
- 5.5.2. Типології характеру.
- 5.5.3. Формування характеру

Література:

1. Бодалев А.А. Психология о личности. / А.А. Бодалев.- М: Издательство МГУ, 1988. – 192 с.
2. Левитов Н.Д. Психология характера. / Н.Д. Левитов. - М: Просвещение., 1969. – 424 с.
3. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е. Личко. - М: ИОИ, 1989. - 285 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – М: Педагогика. – 2001. – 672 с.

5.5.1. Поняття про характер. Структура характеру.

Загальна якість особистості і сукупність ряду її своєрідних рис - це і є характер. Людина при взаємодії з навколишнім середовищем в своїй діяльності формується і проявляє різні індивідуально-психологічні особливості.

Характер - це не просто підсумовування окремих особливостей особистості. Кожна людина має багато окремих характерологічних рис, і ще більше відтінків кожної з них. І щоб вивчити характер людини, потрібно відповісти на питання: що в ньому головне?

Виступаючи як інтегральний показник проявів особистості, характер включає в себе різні компоненти підструктур: спрямованість, переконання, розумові риси, волю, емоції, темперамент. Структурність характеру виявляється у закономірній залежності між згаданими компонентами.

Більшість дослідників виділяють в структурі характеру, що вже склався, *зміст* і *форму*. Зміст характеру складає *спрямованість* особистості: її матеріальні та духовні потреби, інтереси, ідеали та соціальні установки. Зміст характеру виявляється у вигляді певних *ставлень*, які вказують на вибірково активність людини. В різних формах характеру виявляються різні способи прояву ставлень, емоційно-вольових особливостей поведінки, темпераменту.

Вивчення і розуміння такого складного цілого, як характер, не є можливим без аналізу його окремих сторін або типових проявів - *рис характеру*. Під рисами характеру розуміють індивідуальні звичні форми поведінки людини, через які аналізується його ставлення до дійсності. В структурі характеру умовно виділяють дві групи рис. *Першу* групу складають риси, які входять до підструктури спрямованості особистості. Це сталі потреби, інтереси, нахили, цілі, ідеали, а також система ставлень особистості, які виступають підставою для класифікації основних рис характеру, а саме:

- *ставлення до інших людей*, яке виявляється через такі риси характеру як «товариськість - замкненість», «правдивість - облудність», «тактовність - брутальність»;

- *ставлення до справи*, яке виявляється через такі риси характеру як «відповідальність - несумлінність», «працьовитість - лінощі»;

- *ставлення до себе*, яке виявляється через такі риси характеру як «скромність - самозакоханість», «гордість - смиренність», «самокритичність - самовпевненість»;

- *ставлення до власності*, яке виявляється через такі риси характеру як «щедрість - жадібність», «акуратність - неохайність», «ощадливість - марнотратність».

До *другої* групи відносять інтелектуальні, вольові та емоційні риси характеру: кмітливість, рішучість, ніжність та ін.

Усі риси характеру можна також розподілити на *основні* (провідні), які задають загальну спрямованість розвитку всього комплексу його проявів, і *другорядні*, зумовлені основними. Знання провідних рис характеру дозволяє зрозуміти його суть, передбачити основні прояви. Наприклад, якщо провідною рисою студента є відповідальність, він прагне виконувати усі навчальні завдання, складати заліки та іспити у встановлений термін. Якщо ж провідна риса - лінощі, студент завжди знаходитиме виправдання невчасному виконанню графіка навчального процесу.

Аналізуючи риси характеру, слід враховувати, що характер як інтегральне утворення найбільш повно виявляє себе у таких основних властивостях:

- *Повноті* - вказує на гармонійний розвиток розумових, моральних, емоційно-вольових якостей особистості, різнобічність її прагнень і захоплень.

- *Цілісності* - це єдність психічного складу людини, незалежність проявів рис характеру від ситуацій, відсутність розбіжностей у поглядах, єдність слова та діла.

- *Визначеності* - виявляється у сталості поведінки, яка базується на переконаннях та моральних уявленнях, що складають смисл життя і діяльності людини.

- *Силі* - це енергія, з якою людина прагне досягти поставлених цілей, її здатність до концентрації зусиль при зустрічі з перешкодами і труднощами, вміння їх долати.

В характері кожної людини можна виділити типові (загальнолюдські, національні тощо) та індивідуальні риси, які взаємодоповнюють одні одних і утворюють цілісний психічний склад особистості.

Людина виявляє ті чи інші особливості поведінки залежно від того, які властивості переважають у її характері.

5.5.2. Типології характеру.

Сукупність відмінних істотних, типових рис утворює *тип характеру*, який відображає типові умови життя людини. Під впливом обставин життя, виховання, вимог суспільства та вимог самої людини тип характеру змінюється і розвивається.

Необхідна класифікація, для описання окремих типів характеру, їх закономірності та зв'язку між собою. І такі класифікації в психології існують. Одна з класифікацій поділяє характери по переважанню волі, розуму і емоцій, очевидно, що така класифікація дуже обмежена, тому вводилися проміжні типи характеру, але цього було мало.

Має місце і класифікація за ступенем самостійності особистості: конформний і самостійний тип. Конформний тип людей легко погоджуються з чужою думкою, підкоряються і виконують всі вимоги, але вони не можуть адаптуватися в умовах стресу. Самостійний тип людей завжди і на все має власну думку, самостійний у своїх рішеннях, які не гублячись у стресових ситуаціях.

Найбільшого поширення набула класифікація спрямованості особистості на внутрішній або зовнішній світ, її ще іноді називають класифікацією Юнга.

Швейцарський психолог і психіатр Карл Густав Юнг (1875-1961) розробив типологію характерів, в основі якої лежить виділення домінуючої психічної функції (мислення, почуття, інтуїція, відчуття) і класифікував всіх людей за переважаючою спрямованості на зовнішній або внутрішній світ (екстравертний і інтровертним типи).

Екстраверт - відкрита, пряма людина, всім зрозуміла, активна і надзвичайно товариська, має багато друзів і знайомих, він не любить самотності, любить подорожувати, мало цікавиться своїм здоров'ям, намагається взяти від життя все, що тільки можливо. Він, як правило, стає душею компанії, любить розповідати анекдоти, є ініціатором різних вечірок і зустрічей, в повсякденному житті орієнтується на обставини, а не на суб'єктивну думку.

Інтроверт - внутрішньо зосереджений, замкнутий мислитель, звернена усередину, в себе, відгороджена від навколишнього світу людина, ретельно аналізує події, при цьому підозрюючи в діях інших підтекст. У нього мало друзів, тому що складно встановлювати нові контакти, самотність йому ближче, він не звик міняти свої звички. Інтроверт - недовірлива людина з високим ступенем тривожності, він дорожить своїм здоров'ям, прислухаючись до відчуттів в собі.

Однак можна виділити і людей-амбівертов, у них є в рівній мірі риси характеру екстра - і інтроверта.

Сучасні класифікації характеру.

Що можна сказати про всі класифікації характерів? Всі вони односторонні, і дають можливість якимось наближено і умовно розмежувати людей за типами, темпераментами або інших особливостей.

При спробі більш дрібного поділу типів характеру, самі класифікатори плутаються в такій складній класифікації. Адже мало того, що число рис характеру дуже багато, так кожна з рис має різну кількісну ступінь вираженості. Кількісний розвиток будь-якої риси характеру може досягти своєї межі, кордони, яка ще є нормально прийнятною в суспільстві поведінкою.

В даний час немає загальноприйнятої класифікації типів характерів, очевидно, слід підходити до цього питання в якійсь мірі умовно, розмежовуючи людей за типами, темпераментами і інших особливостей.

5.5.3. Формування характеру

Формування характеру — це процес становлення стійких психологічних утворень особистості під впливом об'єктивних і спеціально створених для цього умов, коли її дії та вчинки в результаті їх багаторазових повторень стають звичними й визначають типову модель її поведінки.

Характер людини формується в процесі її індивідуального життя під провідним впливом суспільних умов. Особливо важливу роль у вихованні характеру відіграє активна діяльність особистості, і передусім праця як середовище її суспільного буття, спілкування, як необхідна умова її самопізнання та самореалізації. В процесі праці виявляються моральні, інтелектуальні, волевові та інші якості особистості, що, закріплюючись під впливом певних умов життя, набувають рис характеру.

Серед чинників, які мають для людини життєве значення і впливають на формування її характеру, особлива роль належить вихованню. Виховання організовує обставини життя і спрямовує в потрібному напрямі життєві впливи, підкріплює їх, створює відповідне ставлення до навколишньої дійсності особистості, що формується. Разом з тим воно гальмує негативні впливи, перешкоджає закріпленню небажаних звичок і рис її поведінки. На певному, достатньо високому етапі розвитку особистості починають діяти самовиховання і саморегулювання процесу становлення характеру.

Дослідженнями формування характеру доведено, що особливо дієвими чинниками є самостійність і самодіяльність у праці, навчанні. При цьому необхідно поставити юнака чи дівчину в такі умови, за яких вони могли б виявити колективізм, мужність, витримку, працьовитість. Але буде великою помилкою, якщо виховання в колективі нівелюватиме індивідуальні якості особистості. В колективі потрібно розкривати й зміцнювати кращі риси характеру кожного члена колективу, формувати яскраву індивідуальність. Успішне формування рис характеру потребує єдності виховних заходів сім'ї, школи та соціального середовища, громадськості.

Перевір свої знання:

1. Охарактеризуйте поняття «характер»

2. Опишіть структуру характеру.
3. Що таке риси характеру? Які вони бувають?
4. В чому різниця між інтровертом та екстравертом
5. Які є сучасні класифікації характеру.
6. Що впливає на формування характеру.

Лекція 5.6

Здібності

План лекції:

- 5.6.1. Кількісна та якісна характеристика здібностей.
- 5.6.2. Класифікації здібностей.
- 5.6.3. Рівні розвитку здібностей.
- 5.6.4. Природні передумови здібностей - задатки. Розвиток здібностей.

Література:

1. Бодалев А.А. Психология о личности. / А.А. Бодалев.- М: Издательство МГУ, 1988. – 192 с.
2. Венгер Л.А. Педагогика способностей. / Л.А. Венгер. - М: Педагогика, 1976. – 256 с.
3. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детские годы. / Н.С. Лейтес. - М.: «ЭКСМО – Пресс», 2000. - 208 с
4. Чудновский В.Э. Воспитание способностей и формирование личности. / В.Э. Чудновский. - М.: Издательство «Знание», 1986. — 80 с

5.6.1. Кількісна та якісна характеристика здібностей.

Термін "здібності", незважаючи на його давнє і широке застосування в психології, наявність у літературі багатьох його визначень, неоднозначний.

Підсумувавши його значення, Немов Р.С. представив їх в компактній класифікації:

1. **Здібності** - властивості душі людини, що розуміються як сукупність усіляких психічних процесів і станів. Це найбільш широке і найстаріше з наявних визначень здібностей. В даний час їм практично вже не користуються в психології.

2. **Здібності** є високий рівень розвитку загальних і спеціальних знань, умінь і навичок, що забезпечують успішне виконання людиною різних видів діяльності. Дане визначення з'явилося і було прийнято в психології XVIII-XIX ст., вживається і в даний час.

3. **Здібності** - це те, що не зводиться до знань, умінь і навичок, але пояснює (забезпечує) їх швидке придбання, закріплення і ефективне використання на практиці. Цей поділ прийнято зараз і найбільш поширене.

Ми будемо спиратися на третє визначення, запропоноване Тепловим Б.М. В понятті "здібності", вважає він, укладено три ідеї. "По-перше, під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої ... По-друге, здібностями називають не усякі взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, які мають відношення до успішності виконання будь-якої діяльності або багатьох діяльностей ... По-третє, поняття

"здібність" не зводиться до тих знань, навичок чи умінь, які вже вироблені в даної людини "

Здібності не можуть існувати інакше, як в постійному процесі розвитку. Здатність, яка не розвивається, якої на практиці людина перестає користуватися, з часом втрачається. Тільки завдяки постійним вправам, пов'язаним з систематичними заняттями такими складними видами людської діяльності, як музика, технічна і художня творчість, математика, спорт тощо, ми підтримуємо у себе і розвиваємо далі відповідні здібності.

5.6.2. Класифікації здібностей.

Розглянемо питання про класифікацію здібностей людини. Їх досить багато. В першу чергу необхідно розрізнити *природні* здібності і *специфічні* людські здібності, мають суспільно-історичне походження. Багато хто з природних здібностей є спільними в людини й у тварин, особливо вищих, наприклад - у мавп. Такими елементарними здібностями є сприйняття, пам'ять, мислення, здатність до елементарних комунікацій на рівні експресії. Ці здібності безпосередньо пов'язані з уродженими задатками, але не тотожні їм, а формуються на їх основі при наявності елементарного життєвого досвіду через механізми навчання типу умовно-рефлекторних зв'язків.

У людини, крім біологічно обумовлених, є здібності, які забезпечують її життя і розвиток в соціальному середовищі. Це *загальні і спеціальні* вищі інтелектуальні здібності, засновані на користуванні мовою і логікою, теоретичні та практичні, навчальні та творчі, предметні і міжособистісні.

Загальні здібності включають ті, якими визначаються успіхи людини в самих різних видах діяльності. До них, наприклад, відносяться розумові здібності, тонкість і точність ручних рухів, розвинена пам'ять, досконала мова і ряд інших. *Спеціальні* здібності визначають успіхи людини в специфічних видах діяльності, для здійснення яких необхідні задатки особливого роду та їх розвиток. До таких здібностей можна віднести музичні, математичні, лінгвістичні, технічні, літературні, художньо-творчі, спортивні і ряд інших. Наявність у людини загальних здібностей не виключає розвитку спеціальних і навпаки. Нерідко загальні і спеціальні здібності співіснують, взаємно доповнюючи і збагачуючи один одного.

Навчальні і творчі здібності відрізняються один від одного тим, що перші визначають успішність навчання і виховання, засвоєння людиною знань, умінь, навичок, формування якостей особистості, в той час як другі - створення предметів матеріальної і духовної культури, виробництво нових ідей, відкриттів і винаходів, словом - індивідуальне творчість в різних областях людської діяльності.

Здібності до спілкування, взаємодії з людьми, а також предметно-діяльні, або предметно-пізнавальні здібності - найбільшою мірою соціально обумовлені. Для прикладу здібностей першого виду можна навести мова людини як засіб спілкування (мова в її комунікативної функції), здібності міжособистісного сприйняття і оцінювання людей, здатності соціально-

психологічної адаптації до різних ситуацій, здатності входити в контакт з різними людьми, розташовувати їх до себе, надавати на них вплив і т.п.

5.6.3. Рівні розвитку здібностей

У психології найчастіше зустрічається така класифікація рівнів розвитку здібностей: *здібність, обдарованість, талант, геніальність*.

Всякі здібності в процесі свого розвитку проходять ряд етапів, але для того, щоб деяка здатність піднялася у своєму розвитку на більш високий рівень, необхідно, щоб вона була вже досить оформлена на попередньому рівні. Але для розвитку здібностей спочатку має бути певна підстава, яку складають *задатки*. Під задатками розуміються анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, що становлять природну основу розвитку здібностей.

Наприклад, в якості вроджених задатків можуть виступати особливості розвитку різних аналізаторів. Так, певні характеристики слухового сприйняття можуть виступати в якості основи для розвитку музичних здібностей. А задатки інтелектуальних здібностей проявляються перш за все у функціональній діяльності мозку - його більшій чи меншій збудливості, рухливості нервових процесів, швидкості утворення тимчасових зв'язків та ін., тобто в тому, що І. П. Павлов назвав *генотипом* - вродженими особливостями нервової системи. До числа таких властивостей відносяться:

1) сила нервової системи по відношенню до збудження, т. Е. Її здатність тривалий час витримувати, не виявляючи поза межного гальмування, інтенсивні і часто повторювані навантаження;

2) сила нервової системи по відношенню до гальмування, т. Е. Здатність витримувати тривалі і часто повторювані гальмівні впливи;

3) врівноваженість нервової системи по відношенню до збудження і гальмування, яка проявляється в однаковій реактивності нервової системи у відповідь на збудливі і гальмівні впливи;

4) лабільність нервової системи, що оцінюється за швидкістю виникнення і припинення нервового процесу збудження або гальмування.

Виділені Павловим типологічні групи припускають у представників тієї чи іншої групи присутність різних вроджених задатків. Так, основні відмінності художнього типу від розумового проявляються у сфері сприйняття, де для «художника» характерно цілісне сприйняття, а для «мислителя» - дроблення її на окремі частини; в сфері уяви і мислення у «художників» відзначається переважання образного мислення і уяви, в той час як для «мислителів» більш характерно абстрактне, теоретичне мислення; в емоційній сфері особи художнього типу відрізняються підвищеною емоційністю, а для представників розумового типу більш властиві розумове, інтелектуальні реакції на події.

5.6.4. Природні передумови здібностей - задатки. Розвиток здібностей.

Слід підкреслити, що наявність певних задатків у людини не означає, що у нього будуть розвиватися ті чи інші здібності. Наприклад, істотною передумовою для розвитку музичних здібностей є тонкий слух. Але будова

периферичного (слухового) і центрального нервового апарату є лише передумовою до розвитку музичних здібностей.

Розвиток задатків - це соціально обумовлений процес, який пов'язаний з умовами виховання та особливостями розвитку суспільства. Задатки розвиваються і трансформуються в здатності за умови, якщо в суспільстві виникла потреба в тих чи інших професіях, зокрема де потрібен саме тонкий музичний слух. Другим істотним фактором розвитку задатків є особливості виховання.

Задатки неспецифічні. Наявність у людини задатків певного виду не означає, що на їх базі в сприятливих умовах обов'язково повинна розвинути якась конкретна здатність. На основі одних і тих самих задатків можуть розвиватися різні здібності в залежності від характеру вимог, що пред'являються діяльності.

Визначають успішність виконання будь-якої діяльності не окремі здібності, а лише їх вдале поєднання, саме таке, яке для даної діяльності необхідно. Практично немає такої діяльності, успіх в якій визначався б лише однією здатністю. З іншого боку, відносна слабкість якої-небудь однієї здібності не виключає можливості успішного виконання тієї діяльності, з якою вона пов'язана, так як відсутня здатність може бути компенсована іншими, що входять в комплекс, що забезпечує дану діяльність. Наприклад, слабкий зір частково компенсується особливим розвитком слуху і шкірної чутливості.

Здібності не тільки спільно визначають успішність діяльності, а й *взаємодіють одна з одною*, впливаючи один на одного. Поєднання різних високорозвинених здібностей називають обдарованістю, і ця характеристика відноситься до людини, здатному до багатьох різних видів діяльності.

Слід також обговорити основні вимоги, які пред'являються до діяльності, що розвиває здібності людини. Ці вимоги такі: творчий характер діяльності, оптимальний рівень її труднощі для виконавця, належна мотивація і забезпечення позитивного емоційного настрою під час і після закінчення виконання діяльності.

Якщо діяльність дитини носить творчий характер, то вона постійно змушує його думати і сама по собі стає досить привабливою справою як засіб перевірки та розвитку здібностей. Така діяльність завжди пов'язана зі створенням чогось нового, відкриттям для себе нового знання, виявлення в самому собі нових можливостей. Це само по собі стає сильним і дієвим стимулом до занять нею, до додатку необхідних зусиль, спрямованих на подолання виникаючих труднощів. Така діяльність зміцнює позитивну самооцінку, підвищує рівень домагань, породжує впевненість у собі і почуття задоволеності від досягнутих успіхів.

Перевір свої знання:

1. Розрийте поняття «здібності»
2. Охарактеризуйте класифікацію здібностей
3. Що таке задатки? Їх розвиток.
4. Як можна розвивати здібності?

МОДУЛЬ 6. УВАГА. ВІДЧУТТЯ. СПРИЙМАННЯ.

Лекція 6.1

Поняття про увагу

План лекції:

6.1.1. Загальна характеристика уваги.

6.1.2. Природа уваги.

Література:

1. Гальперин П.Я., Кабыльницкая С.Л. Экспериментальное формирование внимания. - Москва: Издательство Московского университета, 1974. - 102 с.
2. Гоноболин Ф.Н. Внимание и его воспитание. – М.: Педагогика, 1972. – 243 с.
3. Дормашев Ю.Б., Романов В.Я. психология внимания. -- М.: Тривола, 1995. – 347 с.
4. Хрестоматия по вниманию/ Под ред. А.Н. Леонтьева, А.А. Пузыря, В.Я. Романова – М.: Издательство Московского университета, 1976. – 342 с.

6.1.1. Загальна характеристика уваги.

Найважливішою особливістю протікання усіх пізнавальних процесів є їхній вибірковий і направлений характер. Із безлічі об'єктів людина завжди вибирає щось одне, те, про що думає, що уявляє. Цю особливість свідомості пов'язують з такою його властивістю, як увага. При цьому свого особливого змісту як пізнавальний процес увага не має, вона є динамічною стороною усіх пізнавальних процесів.

Увага - це спрямованість і зосередженість свідомості, що забезпечує підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної або рухової активності індивіда.

Спрямованість виявляється у довільному або мимовільному виборі, вибірковості об'єктів, які відповідають потребам суб'єкту, меті і задачам його діяльності. *Концентрованість* виявляється в одночасному відволіканні від всього стороннього, у тимчасовому ігноруванні усіх інших об'єктів. При цьому відображення стає більш ясним і чітким, думки і інформація утримуються в свідомості доти, доки діяльність не буде завершена, доки не буде досягнута її мета. Таким чином, забезпечуються контроль і регулювання діяльності.

У своїх вищих формах увага пов'язана з регулюванням протікання психічних процесів і свідомої поведінки людини.

В залежності від об'єкту зосередження увага може виявлятися у сенсорних, мнемічних, розумових і рухових процесах. На цій основі виділяють такі форми прояву уваги: *сенсорна (перцептивна), інтелектуальна, моторна (рухова).*

Найбільш вивченою у нинішній час є сенсорна увага (зорова, слухова). Більшість даних, що характеризують увагу, отримані, фактично, при її дослідженнях. Сприяючи підвищенню ефективності сприймання, пам'яті, мислення, увага виявляється немов би всередині самих пізнавальних процесів. Саме з нею пов'язані повнота і точність сприймання. Ослаблення уваги може

привести до значних порушень перцептивних процесів і викривлення образу, що формується.

6.1.2. Природа уваги.

Явище уваги породжується об'єктивними причинами, які діють за суб'єктивних умов, наявних у самому організмі. Вони тісно пов'язані з природним пристосуванням організмів до умов існування й утворенням орієнтувальних рефлексів, які спочатку реагують на різкі зміни середовища, але внаслідок нагромадження досвіду, тренувань і розвитку збагачуються більш тонкими й досконалішими умовними рефlekсами. Орієнтувальні реакції виявляються в установках на чіткіше сприймання нових явищ або тих, що мають певне значення для суб'єкта.

Однак фізіологічний механізм уваги набагато складніший за описаний. Неабияке значення тут має і ретикулярна формація - сіткоподібне утворення яке посилює значущі сигнали, пропускаючи їх у кору мозку, і гальмує інші. Це сприяє відсіву стимулів, що досягають зони чіткого усвідомлення. Повніше уявлення про динаміку уваги дає можливість скласти відкриті І. П. Павловим явище, назване осередком оптимального збудження. Один значущий подразник або їх комплекс викликає за законом індукції нервових процесів гальмування в суміжних ділянках кори головного мозку. Об'єкти, імпульси яких доходять до зони оптимального збудження, відображаються у свідомості людини, а ті об'єкти збудження, які потрапляють у загальмовані ділянки кори, залишаються поза увагою.

Осередок оптимального збудження є динамічним утворенням взаємодії споріднених збуджень середньої інтенсивності, що найбільше сприяє створенню нормальних умов для певної діяльності. Зміна подразників, тривала їх дія на одні й ті самі центри головного мозку викликають переміщення осередку на інші ділянки кори та зміну обрисів його форми, що узгоджується з динамікою зміни змісту діяльності індивіда.

Ця ідея набула подальшого розвитку в працях О. О. Ухтомського, який назвав розглядуване явище домінантою, тобто панівним осередком збудження. Він довів, що цей осередок відносно стійкий, він не тільки гальмує, а й підпорядковує собі побічні імпульси, завдяки їм посилюючись і набуваючи більшої стійкості. Відоме явище, коли слабкі звуки музики, звичний шум у приміщенні іноді навіть підсилюють зосередження уваги на виконуваний роботі, а їхня відсутність часом відволікає увагу від роботи.

Виникнення панівної домінанти спонукається актуальними проблемами, мотивами, інтересами, а зміна домінант зумовлюється виникненням нових потреб, сильніших і значущих. Тривале виконання одних і тих самих дій призводить до втоми та затухання домінанти, послаблення уваги. Тоді потрібна зміна діяльності або відпочинок. У стані втоми організму увага послаблюється, легко відволікається. Тому стан уваги може слугувати показником втоми людини.

Проте поняття оптимального осередку збудження, або домінанти, до кінця не розкриває механізми уваги людини, зокрема її довільний характер.

Якщо фізіологічний механізм уваги полягає в концентрації збудження, викликаного об'єктивними зовнішніми чи внутрішніми подразниками, у певних ділянках кори головного мозку (але при цьому невідомо, який зміст за цим приховується), то психологічний механізм пояснює його через різноманітні взаємозв'язки людини з навколишнім середовищем, через здатність ставити перед собою мету, підпорядковуючи її досягненню всі свої можливості й дії, а це дає змогу регулювати увагу. Керуючись певними цілями й мотивами, людина спрямовує увагу переважно на необхідні їй об'єкти, зосереджується на них, незважаючи на перешкоди, абстрагується від того, що не пов'язане з метою діяльності, переборює відвертання, опановує свою увагу. Певною мірою вона сама організовує, регулює і контролює свою діяльність завдяки увазі, що стає властивістю особистості як свідомої істоти.

Перевір свої знання:

1. Розкрийте термін «увага».
2. Опишіть властивості та форми уваги.
3. Розкрийте природу уваги.

Лекція 6.2

Види уваги

План лекції:

- 6.2.1. Види уваги за об'єктами
- 6.2.2. Види уваги за формою
- 6.2.3. Види уваги за характером

Література:

1. Гальперин П.Я., Кабыльницкая С.Л. Экспериментальное формирование внимания. - Москва: Издательство Московского университета, 1974. - 102 с.
2. Гоноболин Ф.Н. Внимание и его воспитание. – М.: Педагогика, 1972. – 243 с.
3. Дормашев Ю.Б., Романов В.Я. психология внимания. -- М.: Тривола, 1995. – 347 с.
4. Матюгин И.Ю., Аскоченская Т.Ю., Бонк И.А. Как развивать внимание и память вашего ребенка - М.: Эйдос, 1994. – 267 с.

6.2.1. Види уваги за об'єктами

Види уваги класифікують, передусім, за особливостями об'єктів. Залежно від того, належать об'єкти уваги до зовнішнього світу (наприклад, різні предмети сприймання) чи ними є наші відчуття, уявлення пам'яті, думки, переживання тощо, вирізняють зовнішню (перцептивну, сенсорну) увагу і внутрішню.

На сьогодні більше вивчена *зовнішня увага*. Вона зумовлена структурою зовнішніх подразників, що впливають на людину, або "структурою зовнішнього поля". Ці подразники визначають напрям, обсяг та стійкість уваги суб'єкта за умови, що подразник відрізнятиметься від інших за силою, інтенсивністю дії. У разі, коли дія подразників у певний час урівноважена, жоден із них не домінує, виникає коливання уваги. Напрямок зовнішньої уваги змінюється під впливом

новизни об'єктів та їхньої структурної організації. Важко сприйняти велику кількість предметів, якщо вони розкидані, представлені без будь-якого порядку, і навпаки, ми легко це зробимо, якщо вони будуть організовані в певні структури.

Внутрішня увага суб'єкта пов'язана зі структурною організацією його діяльності. Увага індивіда може бути прикутою до потреб, що діють як мотиви, до мотивів, якщо вони усвідомлюються, якщо індивід намагається виробити мету, спланувати її виконання, прийняти рішення тощо. Під час діяльності увага може переноситись на уявлення пам'яті, думки, почуття, які індивід переживає, виявляючи певне ставлення до своєї діяльності. У процесі діяльності внутрішня увага може бути більш і менш напруженою. Це залежить від досвіду суб'єкта, від складності мети, яку він ставить перед собою, тощо.

У діяльності, природно, зовнішня і внутрішня увага чергуються. Вони гальмують одна одну, наприклад, важко зосереджено думати про щось суб'єктивно важливе й одночасно виконувати креслення складних рисунків. Внутрішня увага сприяє підвищенню ефективності сприймання, пам'яті, мислення, уяви. Моральний, розумовий та естетичний розвиток особистості неможливий без формування внутрішньої уваги.

6.2.2. Види уваги за формою

За формою організації вирізняють колективну, групову та індивідуальну увагу.

Колективна увага означає зосередження уваги певної групи індивідів на одному об'єкті. Наприклад, учні зосереджено слухають розповідь учителя. Коли більшість учнів класу уважно працюють, це позитивно впливає й на тих школярів, яким важко виявляти організовану увагу.

Групова увага - полягає у зосередженні уваги групи в умовах роботи в колективі. Прикладом групової уваги є увага школярів під час лабораторних робіт або розв'язування завдань, підібраних відповідно до можливостей окремих груп учнів. Організувати роботу групами важко, бо групи відволікають одна одну.

Індивідуальна увага полягає у зосередженні суб'єкта на своєму завданні.

Учитель має завжди чергувати, узгоджувати види уваги учнів, дбати про перехід від одного виду до іншого.

6.2.3. Види уваги за характером

За характером цільового спрямування та за рівнем вольових зусиль вирізняють мимовільну, довільну та після довільну увагу.

Мимовільна увага - виникає незалежно від наміру та мети людини. У дослідженнях російського психолога Е.М. Соколова був виявлений механізм формування такої уваги. На думку вченого, у центральній нервовій системі утворюється "нервова модель" стимулу або ситуації. Раптова зміна характеристик подразника призводить до виникнення невідповідності між

інформацією, що надходить, та уявленнями. Це викликає орієнтувальний рефлекс та на його основі - мимовільну увагу.

Мимовільна увага виникає внаслідок зовнішніх причин, тобто особливостей подразників, що діють на нас, а також внутрішніх спонукань, спрямованості особистості.

Оскільки орієнтувальний рефлекс є біологічною реакцією, то в процесі його виникнення спрацьовує "закон сили". Він полягає в тому, що відповідна реакція залежатиме від інтенсивних змін стимулу. До таких змін зовнішніх причин належать сила і раптовість дії подразника. Наприклад, виразне мовлення вчителя чи раптова зміна темпу мовлення, інтонації здатні викликати і підтримувати увагу.

Чинниками, що зумовлюють мимовільну увагу, є також новизна, незвичність та контрастність подразника. Так, мимовільну увагу викличуть у школярів поява серед них нового учня, нові види наочності на уроці.

Викликає увагу рухливість об'єкта, а також початок та припинення дії подразника (враховуючи це, роблять рекламу). Інколи корисно розпочати урок, не чекаючи абсолютної тиші в класі.

Крім зовнішніх причин, мимовільну увагу зумовлюють і внутрішні спонукання. Так, увага пов'язана з загальним станом людини, з її настроєм, переживаннями, потребами, інтересами. Особливо дійовий чинник активізації мимовільної уваги становить пізнавальна потреба, елементарними формами якої є зацікавленість, допитливість. Що сильніша пізнавальна потреба, то частіше зміни у стимулі (ситуації) викликатимуть мимовільну увагу. Загально психологічними умовами побудови уроку, на якому пробуджується і підтримується мимовільна увага на основі пізнавального інтересу, є змістовність матеріалу, своєрідність форми викладу, організаційних форм, методів роботи.

Довільна увага полягає у свідомому спрямованому і регульованому зосередженні уваги, яке зумовлене потребами діяльності. Таку увагу називають активною і вольовою. Психологічний зміст довольної уваги пов'язаний з виробленням мети діяльності та вольовим зусиллям.

Відомий психолог У. Джеймс писав, що головний подвиг волі полягає у спрямованості свідомості на непривабливий об'єкт. Виникнення такої здатності пов'язане з розвитком і вдосконаленням спеціальних фізіологічних механізмів. Саме лобні ділянки кори великих півкуль програмують і коригують поведінку людини відповідно до тих завдань, які ставлять перед нею життя та діяльність.

Довільна увага - це спрямованість людини на кінцевий результат діяльності. Людина, виробивши мету, передбачає кінцевий результат, планує способи його досягнення, здійснює контроль за процесом діяльності. Увага регулює напруження в реалізації того чи іншого етапу діяльності, але виявляє в кожному з них свою специфіку. Увага спрямована на активний пошук, на аналіз інформативних ознак та на ретельне планування діяльності.

Велику роль відіграє увага у прогнозуванні, або антиципації. На основі однієї інформативної ознаки досвідчений спеціаліст відшукає інші. Ступінь розвитку здатності до передбачення зумовлюється професійним досвідом.

Досвідчений педагог, готуючись до уроку, завжди передбачає труднощі, які можуть виникати у школярів, намагається їм запобігти.

За участю уваги відбуваються процеси оцінювання, порівнювання та корекції. Особливу роль виконує контрольна функція уваги.

Отже, довільна увага керує психічною сферою людини при розв'язуванні різноманітних практичних та теоретичних завдань. Підтримання стійкої довільної уваги залежить від багатьох умов, зокрема усвідомлення обов'язку у виконанні певної діяльності. Усвідомлення школярем свого обов'язку добре вчитися викликає у нього довільну увагу в навчальній діяльності тоді, коли щось відволікає від учіння.

Перевір свої знання

1. Назвіть та розкрийте види уваги за об'єктами
2. Назвіть та розкрийте види уваги за формою
3. Назвіть та розкрийте види уваги за характером

Лекція 6.3

Властивості уваги

План лекції:

- 4.3.1. Зосередженість уваги
- 4.3.2. Стійкість уваги
- 4.3.3. Коливання уваги
- 4.3.4. Обсяг уваги
- 4.3.5. Розподіл уваги

Література:

1. Варій М.Й. Загальна психологія: Навч. посібник /Для студ. психол. і педагог. спеціальностей. -Львів: Край, 2005. – С. 667-787.
2. Веккер Л.М. Психические процессы: В 3 т. - Т. 1. - П.: Изд-во Ленинг. ун-та, 1974. – 334 с.
3. Основи психології / Під заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. - К.: Либідь, 1996. 632 с.
4. Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред В.Н. Дружинина. - М.: ПЕРС, 2003. – С.113-121.

6.3.1. Зосередженість уваги

Увага - це динамічний перебіг пізнавальних процесів. Вона не має власного змісту, а також продукту, але має специфічні властивості. Дослідження властивостей уваги виконувалися під керівництвом М.Ф. Добриніна, І.В. Страхова, В.І. Страхова, Ф.М. Гоноболіна. Особливий інтерес становить розгляд уваги на основі діяльнісного (П.Я. Гальперін) та особистісного (І.В. Страхов, В.І. Страхов) підходів.

Зосередженість як властивість уваги означає не тільки відволікання від другорядного, а й гальмування побічних подразників, які не мають відношення до діяльності, що становить предмет уваги суб'єкта. Зосередженість уваги - це утримування уваги на одному об'єкті або на одній діяльності при абстрагуванні

від усього іншого. Наприклад, учень займається конструюванням. Він цілковито поринув у справи, не помічає, як плине час, не реагує на звертання до нього, навіть не чує їх. У цьому разі кажуть про велику силу зосередженості його уваги. Фізіологічною основою зосередженості уваги є сила осередку оптимального збудження і відповідна сила гальмування, що виникла внаслідок індукції та сприяє концентрації збудження в робочих ділянках мозку.

Із зосередженістю пов'язана інтенсивність або напруження, уваги. Вона оцінюється електроенцефалографічним методом. Що менший інтерес у людини до діяльності, то більше впливають на неї інші подразники. Загальмувати їхню дію людині важче, а тому увага її буде напруженішою.

Зосередженість та інтенсивність уваги об'єднують, називаючи таку властивість уваги концентрацією. Концентрація уваги є умовою успішного виконання діяльності в тому випадку, коли вона поєднується з іншими властивостями, наприклад, з обсягом, розподілом уваги.

6.3.2. Стійкість уваги

Стійкість уваги - це властивість, яка полягає у тривалому утриманні уваги на предметі чи якійсь діяльності. Вона визначається тривалістю зосередженої та інтенсивної уваги. Отже, стійка увага - це тривала, висококонцентрована увага. Ця особливість характеризується часом, впродовж якого діяльність людини зберігає свою цілеспрямованість. Особливо важливим є вміння зберігати стійкість уваги за несприятливих умов, коли діють різні подразники.

Стійкість уваги залежить від особливостей об'єктів, на які вона спрямована. Так, підвищують стійкість уваги цікаві об'єкти, і навпаки, одноманітні об'єкти не сприяють підтриманню уваги. Стійкість уваги підтримується поступовим ускладненням об'єкта сприймання, мислення або почуттів. Проте складний об'єкт, що не відповідає пізнавальним можливостям учнів, швидко викликає втому і знижує увагу до себе.

Стійкість уваги залежить також від активності особистості. Увага може бути стійкою, коли суб'єкт надає об'єктові чи діяльності важливого значення, коли ставиться до них з інтересом і виявляє практичну або відповідну пізнавальну активність, веде пошукову роботу в розв'язанні перцептивних та мисленнєвих завдань.

6.3.3. Коливання уваги

Коливання (флуктуації) уваги - це періодична короткочасна мимовільна зміна напруження уваги щодо певного об'єкта або діяльності. Це короткочасне та мимовільне підсилення або послаблення уваги, пов'язане зі зміною збудливості відповідних ділянок кори великих півкуль.

Стійка увага може зберігатися впродовж 10-15 хвилин, а короткочасні послаблення уваги не мають значення для діяльності, вони дають можливість зробити маленьку перерву в зосередженості. Отже, тимчасове зниження уваги є короткочасним і необхідним відпочинком, він непомітний і не руйнує стійкості уваги, дає змогу зберегти увагу до певної діяльності до 45 хвилин і більше.

Згідно з інженерно-психологічними дослідженнями, флуктуації уваги можна розглядати як процес самонастроювання сенсорних систем, що забезпечують регулювання їхньої "пропускної здатності". Вчені пов'язують виникнення коливань уваги зі стадіальністю її зосередженості (включення в роботу, досягнення зосередженості, а потім її коливання, що долаються шляхом вольових зусиль, зниження зосередженості та працездатності при підсиленні втоми).

Стан, протилежний стійкості уваги, називають нестійкістю уваги. Нестійкість уваги виявляється в її відвертанні, або відволіканні, іншими об'єктами, тобто в зміні під їхнім впливом спрямованості діяльності людини. Що менш стійка увага, то частіше і легше вона відволікається другорядними для певної роботи зовнішніми і внутрішніми чинниками, внаслідок чого така робота тимчасово або й зовсім припиняється. Відволікають увагу ті ж агенти, що її мимовільно привертають, а саме: раптові, сильні, різкі, динамічні зовнішні подразники, а також різкі зміни стану організму.

6.3.4. Обсяг уваги

Обсяг уваги - це кількість об'єктів, які сприймаються одночасно з достатньою чіткістю. Обсяг уваги визначається низкою чинників, насамперед особливостями об'єктів сприймання. Не пов'язані між собою предмети сприймаються у кількості від 12 до 14.

С.Л. Рубінштейн підкреслював, що в навчальній діяльності потрібно зважати на особливості обсягу уваги школярів і не переобтяжувати їхню свідомість другорядною інформацією. Вчитель, пояснюючи певне питання, має показати учням внутрішні зв'язки між викладеними думками, що сприятиме розширенню обсягу уваги учнів.

Обсяг уваги залежить від досвіду та практичної діяльності людини. Обсяг уваги в учня, що починає читати, дуже малий, але під час опанування техніки читання, набуття досвіду читання художньої літератури збільшується й обсяг уваги, необхідний для цієї діяльності.

На обсяг уваги впливає суть поставленого завдання. Якщо перед учнем поставити завдання перевірити свою самостійно виконану роботу і знайти помилки у правописі слів, то учень намагатиметься розширити обсяг уваги. Якщо ж звзунити завдання, наприклад, сказати, щоб учень відшукав помилки у словах з ненаголошеними "е" та "и", то він обмежить свою увагу лише словами з такими орфограмами.

Обсяг сенсорної уваги вивчається за допомогою приладу Є.О. Мілеряна, який називається тахістоскопом (від гр. "тахісто" - швидко, "скопео" - дивитись). Це екран з віконечком, у якому досліджуваному на короткий час демонструють літери або цифри, фігури, слова тощо. Кількість поданих на екран елементів матеріалу, яку запам'ятав досліджуваний, є показником обсягу його уваги.

Відволікання уваги треба відрізнити від її переключення, під яким прийнято розуміти довільну зміну людиною спрямованості своєї уваги з одного об'єкта на інший. Тут людина свідомо переходить від одного завдання до

іншого, сама спрямовує свою увагу на нові об'єкти відповідно до змінених умов її роботи. Потреба переключати увагу виникає в багатьох випадках діяльності людини, наприклад, у роботі водія машини, педагога, який проводить урок у класі, шахіста, що грає з кількома партнерами. В основі зміни спрямованості уваги лежить переміщення в корі головного мозку осередку оптимального збудження.

Переключити увагу легше, якщо між попередньою і наступною діяльністю є зв'язок, якщо попереднє завдання виконане, а об'єкт наступної діяльності цікавить людину. Важче переключити зосереджену увагу з одного об'єкта на інший, якщо до наступного об'єкта або діяльності людина не має інтересу.

6.3.5. Розподіл уваги

Розподіл уваги виявляється як одночасна увага до двох або кількох об'єктів та одночасне виконання дій з ними чи спостереження за ними.

Розподіляти увагу можливо й необхідно, у житті це потрібно повсякчас, а деякі професії вимагають неодмінного розподілу уваги (водій, пілот, учитель). Учитель одночасно стежить за класом і дає пояснення. Розподіл уваги необхідний і школяреві під час навчальної діяльності. Наприклад, він слухає пояснення вчителя і стежить за тим, що він показує (карта, картина), або слухає й одночасно робить записи.

Уміння розподіляти увагу виробляється в практичній діяльності. Дві роботи тільки тоді можна успішно виконувати, якщо одна з них настільки засвоєна або легка, що не потребує зосередженої уваги, людина виконує її вільно, лише трохи контролює і регулює. Часто буває так, що в центрі уваги людини - лише одна основна діяльність, а друга займає порівняно малу частину уваги, вона перебуває не в центрі уваги, а на периферії. Отже, при розподілі уваги вона концентрується здебільшого на одній діяльності, основою якої є певний осередок збудження в корі великих півкуль, а друга діяльність забезпечується менш збудженими в цей момент ділянками кори. З огляду на це неможливо розподілити увагу між такими діяльностями, які потребують участі одних і тих самих аналізаторів.

Наприклад, неможливо бути однаково уважним водночас до двох музичних творів. Важко бути уважним до двох видів розумової діяльності.

Важко розподіляти увагу, коли об'єкти уваги дуже складні. Успішніше відбувається розподіл уваги, коли поєднуються розумова та моторна діяльності. Основною умовою успішного розподілу уваги є високий рівень засвоєння принаймні одного виду суміжних діяльностей.

Розподіл уваги залежить від ступеня її зосередженості. Якщо один з об'єктів викликає глибоко зосереджену увагу, її важко розподіляти на інші об'єкти.

Вміння розподіляти увагу можна розвивати, виконуючи методично правильно відповідні вправи. Здатність людини до розподілу уваги залежить від її віку, рівня розвитку особистості та індивідуальних особливостей.

Властивості уваги слід розглядати як складну ієрархічну систему. Так, усі властивості уваги вважають проявами зосередженості уваги або поділяють на три види: інтенсивність, широту (обсяг та розподіл) і переключення (єдність стійкості та динаміки).

Перевір свої знання

1. Згадайте та розкрийте поняття «увага»
2. Дайте визначення зосередженості уваги.
3. На скільки важлива стійкість уваги?
4. Від чого залежить обсяг уваги?
5. Розкажіть про переключення уваги.
6. Як розподіляється увага на багато предметів та на один?

Лекція 6.4

Теорії уваги

План лекції:

- 6.4.1. Нейрофізіологічний напрям.
- 6.4.2. Когнітивні теорії.
- 6.4.3. Увага у вітчизняній психології.

Література:

1. Дормашев Ю.Б Психология внимания. / Ю.Б. Дормашев, В.Я. Романов - М.: Тривола, 1995. – 347 с.
2. Вопросы психологии внимания. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та., 2002.
3. Немов Р.С. Психология: Учебн. В 3-х кН. – Кн. 1. - М.: Гуманит.. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 201-217
4. Психология внимания. / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.Я. Романова.-М.: Изд-во Моск. псих.-соц. ин-та «ЧеРо», 2001. - 858 с.

6.4.1. Нейрофізіологічний напрям

Представники нейрофізіологічного напрямку досліджень традиційно пов'язують увагу з поняттями домінанти, активації та орієнтовної реакції. Поняття "домінанта" було введено російським фізіологом А. А. Ухтомським (1875-1942). Згідно з його уявленням збудження розподіляється по нервовій системі нерівномірно. Кожна діяльність може створювати в нервовій системі осередки оптимального збудження, які набувають домінуючий характер. Вони не тільки панують і гальмують інші осередки нервового збудження, але навіть посилюються під впливом дії сторонніх збуджень. Саме ця характеристика домінанти дозволила Ухтомському розцінити її як фізіологічний механізм уваги.

Вибірчий характер протікання психічних процесів можливий лише в стані неспання, яке забезпечує особлива структура мозку - *ретикулярна формація*. Відділення ретикулярної формації від кори головного мозку призводить до зниження тонусу і викликає сон. Вибірча активація забезпечується спадними впливами ретикулярної формації, волокна якої починаються в корі головного мозку і направляються до рухових

ядер спинного мозку. Порушення функціонування ретикулярної формації призводять до порушень уваги.

Поняття "*орієнтувальний рефлекс*" введено І. П. Павловим і пов'язане з активною реакцією тварини на кожну зміну обстановки, яка проявляється через загальне пожвавлення і ряд виборчих реакцій. Павлов образно називав цю реакцію рефлексом "що таке?". Орієнтовні реакції мають цілком зрозумілий біологічний сенс і виражаються в ряді виразних електрофізіологічних, судинних і рухових реакцій: поворот очей і голови в бік нового об'єкта, зміна шкірно-гальванічної реакції, зміна судинних реакцій, зміна дихання, виникнення явищ десинхронізації в біоелектричних реакціях мозку. При неодноразовому повторенні одного і того ж подразника орієнтовна реакція згасає. Організм звикає до цього подразника. Таке звикання є дуже важливим механізмом у розвитку когнітивної активності дитини. При цьому достатньо лише незначної зміни стимулу, щоб орієнтовна реакція з'явилася знову.

6.4.2. Когнітивний напрям

Інший погляд на механізми уваги склався в рамках когнітивної психології. У 1958 р Д. Бродбент в книзі "Сприйняття і комунікація" порівняв функціонування уваги з роботою електромеханічного фільтра, що здійснює відбір (селекцію) інформації і оберігає канал передачі інформації від перевантаження. Термін прижився в когнітивної психології і породив значну число моделей уваги. Всі моделі такого роду можна умовно розділити на моделі ранньої та пізньої селекції. Моделі ранньої селекції (до них насамперед належить рання модель Бродбента) припускають, що інформація відбирається на основі сенсорних ознак фільтром, які працюють за принципом "все або нічого", який розташований біля входу в систему переробки інформації та обмежує її потік, щоб уникнути перевантаження системи.

Моделі пізньої селекції (найбільш відомі моделі Д. і Е. Дойче і Д. Нормана) припускають, що вся надходить інформація паралельно обробляється і розпізнається, після чого відібрана інформація зберігається в пам'яті, а не відібрана забувається. Основна відмінність між моделями ранньої та пізньої селекції полягає в тому, що, по-перше, відбір відбувається на основі фізичних ознак і на вході в систему переробки інформації, а по-друге, на основі значущості й доречності для суб'єкта і посилення адекватного його очікуванням каналу на виході з системи. Як доказ правоти моделей пізньої селекції пред'являлися факти, які доводили, що тільки невелика частина інформації переробляється на свідомому рівні. Величезний потік інформації приймається і обробляється несвідомо, проте результати цієї минула свідомість переробки ми можемо бачити в діяльності людини. Були запропоновані і різні компромісні варіанти примирення моделей ранньої та пізньої селекції, наприклад теорія гнучкою і множинної селекції А. Трейсман, модель Р. Шіффіна, що включає автоматичні і контрольовані процеси переробки інформації.

У. Найссер піддав критиці підходи, в яких увага розглядається як фільтр, він підкреслював значення активності суб'єкта в акті уваги. Згідно Найссером,

увага - це акт активного вибору, який передбачається пізнавальними схемами, що роблять суб'єкта готовим до сприйняття даної інформації.

6.4.3. Увага у вітчизняній психології

У вітчизняній психології також особливо підкреслювався факт активності суб'єкта уваги. *С. Л. Рубінштейн*, розвиваючи свою концепцію психічної діяльності, вважав, що увага не має власного змісту. На думку Рубінштейна, в увазі виявляється ставлення особистості до світу, суб'єкта до об'єкта, свідомості до предмета. Він писав, що "за увагою завжди стоять інтереси й потреби, установки і спрямованість особистості".

Погляди, близькі до цих, висловлював *Н. Ф. Добринін*. Він присвятив своє життя дослідженню уваги, яку вважав формою прояву активності особистості. Добринін думав, що, описуючи увагу, потрібно говорити про спрямованість свідомості не так на предмет, а на діяльність з предметом. У його концепції увагу визначалося як спрямованість і зосередженість психічної діяльності. Під спрямованістю він розумів вибір діяльності та підтримання цього вибору, а під зосередженістю - поглиблення в дану діяльність і відсторонення, відволікання від всякої іншої діяльності.

У теорії *П. Я. Гальперіна* (1902-1988) увагу розглядається як функція розумового контролю. У реальному житті ми постійно виконуємо кілька одночасних дій: йдемо, дивимося, думаємо і т.д. Такий досвід самостереження, здавалося б, не узгоджується з даними експериментів, в яких показується, наскільки складною є задача поєднання двох дій. Однак більшість суміщень стає можливим завдяки автоматизації або зміни рівня контролю. Гальперін розглядав увагу як результат інтеріоризації дії контролю, спочатку існував у зовнішній формі. "Не всякий контроль є увагу (воно має бути інтеріоризований, загально і стисло), але всяке увагу є контроль", - писав *П. Я. Гальперін*. Схожі погляди набувають все більшої популярності в сучасних західних концепціях уваги.

Перевір свої знання

1. Розкрийте нейрофізіологічні та когнітивні погляди на увагу.
2. Опишіть увагу з точки зору С.Л. Рубінштейна.
3. Назвіть основні положення теорії уваги Добриніна.
4. Розкрийте теорію уваги П.Я. Гальперіна.

Лекція 6.5

Відчуття як психофізіологічний процес

План лекції:

- 6.5.1. Поняття про відчуття та його властивості.
- 6.5.2. Фізіологічна основа відчуттів.
- 6.5.3. Види відчуттів.

Література:

1. Загальна психологія: Підручник / О.В.Скрипченко, Л.В. Волинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 101 –118. 3.
2. Маклаков А. Г. Общая психология — СПб: Питер, 2001. – С. 164 – 198.
3. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. - Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. – С. 141 – 153.
4. Немов Р.С. Психология. В 3 кн. Кн.1 – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 165 - 180. 4.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – С. 140 – 166, 172 – 179.

6.5.1. Поняття про відчуття та його властивості.

Протягом всього свого життя ми набуваємо досвіду, пізнаємо навколишній світ. Першу інформацію про властивості предметів і явищ довкілля отримуємо за допомогою відчуттів. Відчуття – це первинний етап пізнання людиною світу. Наші уявлення суб'єктивні, оскільки кожен з нас унікальний. Отже у нас різні смаки, оцінки, відчуття. Якісні характеристики відчуттів залежить від багатьох факторів: набутого досвіду, емоційного стану та самопочуття, діяльності аналізаторів кожної особистості тощо.

Відчуття – це суб'єктивне відображення окремих властивостей предметів і явищ навколишнього світу в корі головного мозку внаслідок їх безпосереднього впливу на наші органи чуття.

Пізнавальний процес починається з чуттєвого пізнання, яке є його першим, вихідним етапом: Геракліт (бл. 544-484 рр. до н. е.) вважав, що «очі більш точні свідки, аніж вуха», тому й основну роль відводив зору, хоча наголошував, що споглядаючи, іноді помиляються. Це пояснюється тим, що є назовні, на поверхні, і аж ніяк не проникає в сутність існуючого. Хоча, на думку Гете, «хто не довіряє відчуттям, той дурень і неминуче перетвориться на споглядача, відчуття не одурюють, одурюють судження».

Французький філософ П. Гасенді (1592-1655 рр.) зазначав, що відчуття – це єдине джерело пізнання. Як же відбувається цей процес? Відповідь знаходимо у давньогрецьких філософів Емпедокла (бл. 490-430 рр. до н. е.) та Анаксагора (бл. 500-бл. 428 рр. до н. е.). Відчуття виникають внаслідок прямого контакту органів чуття з об'єктом зовнішнього світу. До речі. Саме це визначення й лягло в основу трактування феномена, яким ми користуємося й сьогодні в певній модифікації. У своєму вченні Анаксагор і Емпедокл намагалися охарактеризувати властивості відчуттів. Анаксагор стверджував, що подібне пізнається через подібне, а Емпедокл, що протилежне пізнається через протилежне, різне-через різне. На нашу думку, це поняття «асоціації» та «контраст відчуттів» у сучасному тлумаченні.

Різні види відчуттів є не тільки специфічними, а й мають загальні для всіх *властивості*.

Якість – особливість певного відчуття, яка відрізняє його від інших відчуттів. Якісно відрізняються між собою відчуття різних видів, а також різні відчуття в межах одного виду. Наприклад, слухові відчуття відрізняються за

висотою, тембром, гучністю. Якість відчуттів дає змогу відображати світ у всій різноманітності його властивостей.

Інтенсивність – кількісна характеристика відчуття. Визначається силою подразника, що діє, і функціональним станом рецептора, який залежить від стану організму, значущості подразника і просторово- часових умовсприймання. Вона виявляється у яскравості й виразності властивостей предметів і явищ, які відображає людина. Вивчає інтенсивність відчуттів психофізика, яка зшосереджується на кількісному описі та аналітичному вираженні (у формулах) закономірностей їх розвитку і функціонування.

Тривалість – часова характеристика відчуттів. Вона залежить від часу дії подразника, його інтенсивності і функціонального стану організму. При дії подразника відчуття виникає не відразу, а через деякий проміжок часу, який називають латентним (прихованим) періодом відчуття. Він визначається спеціалізацією аналізатора і для різних аналізаторів є неоднаковим: для смакових відчуттів становить 50 мілісекунд, слухових – 150, больових – 370 мілісекунд. Очевидно, його величина залежить від швидкості збудження рецептора і швидкості проходження нервових імпульсів аферентними і еферентними шляхами.

Результати досліджень показали, що тривалість дії подразника і тривалість відчуття неоднакові. Свідченням цього є явище післядії в аналізаторі. І. Павлов вважав, що причиною сенсорної післядії є інертність нервових процесів. Так, зорове відчуття не зникає відразу після припинення дії світлового подразника. слід від подразника залишається у вигляді послідовного образу, який може бути позитивним і негативним.

6.5.2. Фізіологічна основа відчуттів.

Фізіологічною основою відчуттів є нервовий процес, який виникає при дії подразника на адекватний йому аналізатор.

За І.П. Павловим, аналізатор складається з трьох частин: 1) периферичної (рецептора), який є спеціальним трансформатором зовнішньої енергії в нервовий процес; 2) провідникової; 3) центральної, або мозкової.

Орган чуття - це анатомо-фізіологічний апарат, розташований на периферії тіла або на внутрішніх органах, який приймає дію певних подразників із зовнішнього і внутрішнього середовища. Головною частиною кожного органу чуття є закінчення чутливого нерву, які називаються рецепторами. Такі органи чуття, як око, вухо, об'єднують десятки рецепторних закінчень. Периферичний відділ аналізатора реагує на певний вид фізичної енергії і переробляє її в нервові збудження. Око реагує на коливання електромагнітних хвиль, вухо - на коливання повітряних хвиль тощо.

Дія подразника на рецептор викликає нервовий імпульс, який по доцентрових (аферентних) нервових шляхах передається до коркових клітин аналізатора. Відповідна ж реакція передається по еферентному (руховому) нерву. Мозкова частина - вищий відділ аналізатора. Саме тут і виникають відчуття. Мозковий кінець аналізатора складається з ядерної частини, клітини якої мають чітку локалізацію, і розсіяних клітин, локалізованих у різноманітних

місцях кори. Пав-лов зазначає, що ядро мозкового кінця аналізатора виконує функцію тонкого аналізу та синтезу, наприклад, диференціює звуки за висотою. Розсіяна ж його частина пов'язана з функцією грубого аналізу, наприклад, розрізненням музичних звуків і шумів.

Чутливість, тобто здатність мати відчуття, в елементарному вияві вроджена і є безумовно-рефлекторною. Дитина, яка тільки з'явилася на світ, вже реагує на зорові, звукові та деякі інші подразники. Але все багатство людських відчуттів є результатом розвитку і виховання. Фізіологічні механізми високої чутливості до звуків рідної мови, до гамми різнокольорових і музичних тонів формуються і розвиваються при житті, шляхом утворення нових нервових зв'язків. Таким чином, діяльність аналізатора є умовно-рефлекторною.

Сучасне розуміння рефлексу як кільцевого механізму розкриває надзвичайну складність нервових процесів, які викликають відчуття. Подразник зумовлює в аналізаторі, який знаходиться в стані збудження, умовно-рефлекторну перебудову чутливості, пристосування її до сигналу. Це пристосування досягається шляхом таких рефлексів, які встановлюють певний рівень чутливості організму до подразнення.

Відчуття завжди пов'язане з відповідною реакцією: або ж з рухом, або з перебудовою негативних процесів. Рухові імпульси, що здійснюють відповідну реакцію, своєю чергою, викликають потік чутливих нервових імпульсів, які сигналізують про ефект пристосувальної реакції. В аналізатор поступає нова низка імпульсів. Описане явище називають зворотною аферентацією.

Необхідно наголосити на ролі слова у функціонуванні аналізаторних механізмів і розвитку відчуттів. Відображаючи ту чи іншу особливість конкретного предмета або явища об'єктивної дійсності, людина називає її словом, що надає відчуттю певної визначеності і чіткості. Називання особливостей об'єктів допомагає їх виділяти, диференціювати різні властивості навколишніх предметів і явищ.

Роль другосигнальних зв'язків неоднакова у різних видах відчуттів залежно від ступеня їхньої розчленованості. Це виявляється і в кількості назв, що є в мові для позначення різних особливостей тих чи інших відчуттів.

Отже, фізіологічний механізм відчуттів може бути охарактеризований як механізм умовно-рефлекторної діяльності аналізаторів, що виникає на базі обмеженої кількості безумовних рефлексів. У першосигнальні механізми відчуттів людини включається діяльність другої сигнальної системи.

6.5.3. Види відчуттів.

Класифікація відчуттів може здійснюватися по-різному. Головними ознаками для виділення класів (видів) відчуттів виступають розміщення рецептора, характер рецептора та модальність відчуття.

За ознакою розміщення рецептора фізіолог Ч. Шерінгтон виділив три основних класи відчуттів:

- екстроцептивні, що виникають при впливі зовнішніх подразників на рецептори, розташовані на поверхні тіла;

- проприоцептивні (кінестетичні), що відображають рух і відносне положення частин тіла завдяки роботі рецепторів, розташованих в м'язах, сухожиллях і суглобних торбах;

- інтероцептивні (органічні), що відображають подразнення рецепторів, розташованих в внутрішніх органах і тканинах тіла, і протікання обмінних процесів в внутрішньому середовищі організму.

За ознакою характеру рецептора також виділяють:

- фоторецепцію - чутливість до світла (зорові відчуття);
- хеморецепцію - чутливість до певних речовин (нюхові, смакові відчуття);

- аудіорецепцію - чутливість до звукових коливань (слухові відчуття);
- механорецепцію - чутливість до механічної взаємодії (відчуття дотику, болю, рівноваги);

- терморецепцію - чутливість до температури (температурні відчуття).

За ознакою модальності(цей розподіл відчуттів є найбільш широко розповсюдженим), виділяють такі види відчуттів, як зорові, органічні, вібраційні, вестибулярні, слухові, нюхові, смакові, відчуття дотику; ці види розгалужуються на підвиди.

Перевір свої знання

1. Розкрийте поняття «відчуття» та опишіть його походження.
2. Назвіть, які властивості мають відчуття
3. Охарактеризуйте фізіологічну основу відчуттів.
4. Опишіть види відчуттів.

Лекція 6.6

Закономірності відчуттів

План лекції:

6.6.1. Пороги відчуттів

6.6.2. Адаптація

6.6.3. Взаємодія відчуттів: сенсibiliзація, компенсація, синестезія.

Література:

1. Бардин К.В. Проблема порогов чувствительности и психофизические методы – М.: Наука, 1976. – 394 с.
2. Загальна психологія: Підручник / О.В.Скрипченко, Л.В. Волинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – С. 101 –118. 3.
3. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. - Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. – С. 141 – 153.

6.6.1. Пороги відчуттів

Пороги відчуття поділяються на абсолютні та відносні (диференціальні, різнісні); абсолютні пороги бувають верхніми і нижніми. Всі види відчуттів виникають при впливі відповідних подразників. Однак щоб викликати відчуття, необхідно, щоб інтенсивність подразника була достатньою. Перехід від невідчутних стимулів до відчутних відбувається не поступово, а

стрибками. Мінімальна чинність подразника, що викликає ледве помітне відчуття, називається нижнім абсолютним порогом відчуттів. Подальше збільшення чинності подразників, що діють на рецептори, викликає або зникнення відчуття, або болюче відчуття (наприклад, гучний звук, яскравість, що засліплює очі). Верхнім абсолютним порогом називається максимальна чинність подразника, при якій ще зберігається адекватне діючому подразнику відчуття.

За величину абсолютного порогу приймається значення стимулу, приблизно відповідне 50% випадків виникнення і відсутності відчуттів. Нижній поріг дає кількісний вираз для відчуттів, що висловлюється зворотною залежністю: чим менше величина порогу, тим вище чуттєвість даного аналізатору.

Величина абсолютних порогів змінюється в залежності від різноманітних умов: характеру діяльності і віку людини, функціонального стану аналізатору, чинності і тривалості подразнення тощо.

Окрім величини абсолютних порогів, відчуття характеризуються також відносним (диференційним або різнісним) порогом. Це величина, на яку повинен бути змінений висхідний стимул, який вже викликає відчуття, щоб людина помітила, що він дійсно змінився. Для подразників середньої інтенсивності ця величина є постійною. Так, у відчутті тиску величина додатку, необхідного для одержання ледве помітної різниці, повинна завжди дорівнювати приблизно $1/30$ вихідної ваги, для дії звуку $1/10$, для дії світла $1/100$.

6.6.2. Адаптація.

Адаптація, або пристосування органу до тривалого впливу подразнику виражається в зміні чуттєвості - зниженні або підвищенні її. Розрізняють три різновиди цього явища:

- Повне зникнення відчуттів в процесі тривалого впливу подразника. Наприклад, чітке зникнення нюху, пов'язане з будь-яким тривало діючим запахом, в той час як чуттєвість до інших запахів зберігається

- Притуплення відчуття під впливом чинності сильного подразника. Наприклад, світлова адаптація, зв'язана з зниженням чутливості ока при інтенсивному світловому подразненні, коли з напівтемної кімнати попадаєш в яскраво освітлений простір

- Підвищення чуттєвості під впливом чинності слабкого подразника. Наприклад, для зорового аналізатора - це адаптація до темряви, а для слухового аналізатора - адаптація до тиші.

З адаптацією тісно пов'язане і явище *контрасту*, що відбивається в зміні чуттєвості під впливом, що передує подразнику (або супроводжує його). Так, дія контрасту загострює відчуття кислого після відчуття солодкого, відчуття холодного після гарячого та ін. Слід відзначити також властивість рецепторів затримувати відчуття, що висловлюється в більш-менш тривалій після дії подразнень. Завдяки цьому відбувається злиття окремих відчуттів в єдине ціле, як, наприклад, при сприйманні мелодії, кінокартини та інш.

6.6.3. Взаємодія відчуттів: сенсibiliзація, компенсація, синестезія

Сенсibiliзацією називають стійке підвищення чутливості певних органів чуття шляхом їх тренування. Сенсibiliзація у її генезисі звично є пов'язаною із взаємодією відчуттів.

Взаємодією відчуттів називається зміна чуттєвості аналізатора під впливом подразнення інших аналізаторів. Ця взаємодія аналізаторів виявляється в таких явищах:

Подразнення одного аналізатора впливає на пороги чуттєвості іншого. Наприклад, чуттєвість зорового аналізатора підвищується при слабких звукових подразниках і знижується при гучних шумах; слухові відчуття посилюються при слабких світлових подразненнях і послаблюються при чинності інтенсивних світлових подразників; під впливом слабких болючих подразнень підвищуються тактильні, нюхові, слухові, зорові відчуття. Нюхові відчуття впливають на пороги зорових і т. ін. Загальна закономірність в тому, що *слабкі подразники підвищують, а сильні знижують чутливість аналізаторів при їх взаємодії*. Підвищення чутливості в результаті взаємодії аналізаторів також інколи називають сенсibiliзацією (інше розуміння цього терміну).

Взаємозв'язок відчуттів виявляється і в *синестезії* - злитті якостей різноманітних сфер чуттєвості, коли будь-який подразник, діючи на відповідний орган відчуття, викликає не тільки відчуття специфічне для даного органу почуттів, але водночас ще і додаткове відчуття або подання, характерне для іншого органу почуттів. Відомо, що М.А. Римський-Корсаков, А.Н. Скрибін володіли колірним слухом. В мові зустрічаються вирази, що відображають синестезію різноманітних виглядів відчуттів: «яскравий колір», «підвищений смак», «теплий або холодний колорит», «мелодійний голос» тощо. Теоретична природа цього явища не цілком з'ясована.

Компенсацією називається явище, коли один аналізатор бере на себе функції іншого. В умовах повного випадіння або часткового зниження чутливості до якоїсь модальності подразників зростає чутливість до подразників іншої модальності. Так у сліпих людей зростає чутливість слухового аналізатора.

Компенсаційний взаємозв'язок відчуттів наочно спостерігається у випадках сенсорної депривації. *Сенсорна депривація* - тривале, більш-менш повне позбавлення людини сенсорних вражень. В стані сенсорної депривації у людини може зрости нав'язуваність, порушиться концентрація уваги і нормальна течія думок, виникнути депресивний стан і галюцинації. Інформаційний нестаток організм намагається *компенсувати* за рахунок аналізаторних систем, що залишилися, шляхом підвищення їхньої чутливості.

Різнманітні види відчуттів характеризуються не тільки особливостями, але і загальними для них характеристиками. До них відносяться:

- модальність (якісна характеристика);
- інтенсивність, або сила (кількісна характеристика);
- тривалість (часова характеристика);

- локалізація (просторова характеристика).

Модальність як якісна характеристика відчуття, є головною у визначенні специфіки відчуттів. Вона залежить від особливостей і призначення рецептора та від специфічних особливостей подразника.

Інтенсивність відчуття є його кількісною характеристикою і визначається силою діючого подразника і функціональним станом рецептора.

Тривалість відчуттів є їхньою часовою характеристикою, вона залежить від тривалості дії подразника та від інерції відчуття (відчуття виникає пізніше зустрічі рецептора з подразником і тримається довше).

У *локалізації* подразника в просторі велику роль відіграє взаємодія відчуттів. Просторовий аналіз, що здійснюється *дистантними* рецепторами (зоровий, слуховий, нюховий), дозволяє судити про розташування подразника в просторі як такому. *Контактні* відчуття (тактильні, болючі, смакові) співвідносяться з тією частиною тіла, на яку впливає подразник.

Часова і просторова характеристики виступають передумовою для формування спроможності оцінки просторово-часових характеристик предметів і явищ у сприйманні.

Перевір свої знання

1. Охарактеризуйте пороги відчуттів
2. Опишіть види адаптації
3. Назвіть на розкрийте явища які виникають при зміні чуттєвості аналізатору під впливом подразнення інших аналізаторів.
4. Назвіть види відчуттів.

Лекція 6.7 Сприймання

План лекції:

- 6.7.1. Загальна характеристика сприймання.
- 6.7.2. Властивості сприймання.
- 6.7.3. Фізіологічні основи сприймання.

Література:

1. Варій М.Й. Загальна психологія: Навч. посібник /Для студ. психол. і педагог. спеціальностей. -Львів: Край, 2005. – С. 286-308.
2. Веккер Л.М. Психические процессы: В 3 т. - Т. 1. - П.: Изд-во Ленинг. ун-та, 1974. – 334 с.
3. Загальна психологія: Навч. посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. - К.: А.Г.Н., 2002. – 368 с.
4. Загальна психологія: Підручн. для студ. вищ. навч. закладів / За заг. ред. С.Д. Максименка. - К.: Форум, 2000. – 544 с.
5. Леонтьев А.Н. Эволюция психики. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО "МОДЕК", 1999. - 416 с.

6.7.1. Загальна характеристика сприймання.

Знання про оточуючу дійсність людина одержує не тільки через відчуття, а і через сприймання. У відчуттях відображаються лише окремі властивості предметів, наприклад їх запах, колір, твердість тощо, тоді як у сприйманні всі ці властивості відображаються у їх сукупності і взаємозв'язку.

Сприйманням називається відображення в свідомості людини предметів і явищ дійсності при їх безпосередньому впливі на органи чуття.

Результатом сприймання є цілісний образ об'єкту. Наприклад, взявши в руки нову книгу, ми одночасно відображаємо колір її сторінок, вагу, запах типографської краски тощо. Всі ці зорові, тактильні, нюхові та інші відчуття, поєднуючись, дають образ книги.

Проте дослідження показують, що сприймання не зводиться до простої сумації відчуттів, а складає якісно нову ступінь чуттєвого пізнання дійсності. Воно доповнюється і опосередковується наявними в особистості знаннями, її минулим досвідом. Отже, сприймання є надзвичайно складним психічним процесом. Тому не дивно, що цілий ряд питань, пов'язаних з його протіканням, не зважаючи на значні зусилля з боку багатьох вчених, не розв'язані і досі.

Сприймання - це психічний процес відображення в мозку предметів і явищ в цілому, в сукупності всіх їхніх властивостей та якостей при безпосередній дії на органи чуття людини

Як же відбувається людське сприймання ?

Пошуки відповіді на це питання можна побачити уже в роботах старогрецьких вчених Епікура, Демокріта, Аристотеля, Евкліда та ін.

Зір здійснюється з допомогою променів, що виходять з очей і ніби осягають предмети, подібно до того як сліпий пізнає форму предметів шляхом осягування їх рукою чи палицею" (Евклід).

На жаль ця правильна думка про активність сприймаючого рецептора в епоху Відродження була замінена хибною, за якою образ виникав у результаті впливу зовнішніх агентів на пасивно сприймаючі органи чуття.

Психофізіологія ХІХ ст. Виходила з ілюзії, що дослідження сприймання повинно базуватися на вивченні будови периферичних рецепторних апаратів і фізіологічних принципів їх роботи. Стосовно до зору це значить, що вивчення проекції образу предмета на сітківці може пояснити сприймання видимого світу.

Гештальтисти, зрозумівши недостатність такого підходу до пояснення сприймання, висунули свою концепцію центральних механізмів формування перцептивного образу (Келлер). Вони перенесли сприймання із сіткового на мозковий рівень, зберігши при цьому пороки старої психофізіології. Розглядаючи процеси формування образу сприймання як пряме відображення фізіологічних процесів структуроутворення, що ніби проходять у нервовій системі, вони прийшли до хибного розв'язання проблем сприймання.

Залежність сприймання від змісту психічного життя людини, від особливостей її особистості називають аперцепцією.

Вона відіграє важливе значення в житті і діяльності людини. Людському сприйманню вона надає активний характер. Наприклад, ставлення студентів до

сприймання психологічних знань різне до і після проходження педагогічної практики в школі.

6.7.2. Властивості сприймання.

Сприймання характеризується рядом особливостей, найбільш важливими з яких є: предметність, цілісність, структурність, константність і осмисленість.

Предметність сприймання виявляється в тому, що властивості предмету відображаються в образі не ізольовано, а як належні предмету тобто в акті об'єктивації. Ця властивість є не природженою, а набутою особливістю людини. В її формуванні провідну роль відіграють рух і дотик. Без участі руху наші сприймання втрачають властивість предметності.

Другою особливістю сприймання є *цілісність*. На відміну від відчуття, яке є моно модальним, сприймання є полі модальним. воно формується на основі сумісної діяльності ряду аналізаторів, об'єднаних у функціональну систему. Цілісний образ виникає на основі узагальнення знань про окремі властивості предмету, що одержується у вигляді окремих відчуттів.

З цілісністю перцептивного образу тісно пов'язана його *структурність*, яка полягає в тому що сприймання не просто конгломерат відчуттів, а в ньому відображаються відношення різних властивостей і частин предмету, тобто його структура. Вона формується у людини протягом певного часу. Так, читаючи окреме слово, читач сприймає його як цілісне після сприймання його літер. В дослідженнях Сеченова показано, що джерело цілісності і структурності криється в особливостях самих предметів. Основою цілісності і структурності сприймання є відображення форми (і контура) предмету, яка об'єктивно виділяє його із оточення, будучи роздільною гранню двох реальностей. Він встановив, що цілісність і структурність не є початковими властивостями перцептивного образу, а формується в процесі його становлення, як результат рефлекторної роботи аналізаторів.

Четвертою характерною особливістю сприймання є *константність*. Під нею розуміють відносну постійність сприйманої величини, форми і кольору предметів при зміні відстані, положення спостерігача, освітленості предмету. В житті умови сприймання предметів безперервно змінюються. Відповідно змінюються і перцептивні процеси, але образ предмету залишається відносно постійним. Це ж стосується величини і форми предметів. При зміні дистанції спостереження змінюється величина зображення предмета на сітківці ока, але видима величина і форма залишаються відносно постійними.

Отже, на основі постійно мінливих сенсорних вражень перцептивна константність продукує стійкий, стабільний і константний образ світу.

П'ятою характерною особливістю сприймання є *осмисленість*. Сприймаючи предмети і явища дійсності, людина тлумачить їх у відповідності з наявними знаннями і практичним досвідом. Сприймання людини тісно пов'язане з мисленням. Сприйняти об'єкт, це значить виділити його з оточення і мислено назвати його, тобто віднести до певного класу предметів. Тоді, коли це зразу зробити не вдається, в процесі сприймання відбувається динамічний пошук найкращої інтерпретації наявної інформації.

6.7.3. Фізіологічні основи сприймання.

За своєю природою сприймання як і відчуття має рефлекторний характер. В своїх роботах І.П.Павлов показав, що в основі сприймання лежать умовні рефлекси, які утворюються в корі великих півкуль при дії на органи чуття людини різноманітних комплексних подразників. У порівнянні з відчуттями сприймання є вищою формою аналітико-синтетичної діяльності мозку.

В основі сприймання лежать два види нервових зв'язків, а саме: нервові зв'язки, що утворюються в межах одного аналізатора, коли діючий на рецептор подразник є однієї модальності, і між аналізаторні зв'язки, коли діючий подразник є комплексним. Наприклад, в основі сприймання музикальної мелодії лежать внутріаналізаторні нервові зв'язки. При сприйманні учнем на уроці навчального матеріалу він бачить вчителя, слухає його розповідь і робить записи в зошиті. Комплекс діючих подразників викликає збудження у слухових, зорових і рухових рецепторах, які передаються в мозкові центри. В результаті дії кори великих півкуль утворюються складні системи тимчасових нервових зв'язків, що забезпечують цілісність сприймання. В цьому випадку в основі сприймання лежать між аналізаторні тимчасові зв'язки.

Важливу функцію в процесі людського сприймання виконує друга сигнальна система. Вона визначає зміст людського сприймання, позначає предмет, надає сприйманню людини довільний характер.

Таким чином, фізіологічною основою сприймання є системи внутріаналізаторних і між аналізаторних нервових зв'язків, що забезпечують необхідну цілісність і предметність сприймання.

Перевір свої знання

1. Охарактеризуйте сприймання людини
2. Назвіть та опишіть п'ять особливостей сприймання
3. Які фізіологічні основи сприймання існують.
4. Яку роль відіграє друга сигнальна система у сприйманні.

Лекція 6.8

Види сприймання

План лекції:

- 6.8.1. Основні властивості сприймання
- 6.8.2. Види сприймання

Література:

1. Величковский Б.М., Зинченко П.И., Лурия А.Р. Психология восприятия. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – С. 19-39.
2. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию. - М.: Прогресс, 1988.— 464 с
3. Рок И. Введение в зрительное восприятие. - Москва: Педагогика, 1980. – 312 с.
4. Смирнов СМ.Д. Психология образа. - М.: Изд-во Московского университета, 1985. - 233 с

6.8.1. Основні властивості сприймання

До основних властивостей сприймання відносять *константність, предметність, цілісність, узагальненість, апперцепцію*.

Чуттєві дані, що виникають в процесі сприймання і наочний образ, що формується при цьому, в той же час набувають *предметного значення*, тобто відносяться до певного предмету.

Предметність сприймання виявляється в тому, що об'єкт сприймається нами саме як відокремлене в просторі і в часу фізичне тіло. Найбільш яскраво дана властивість виявляється в феномені виділення фігури і тла. При цьому вся дійсність, що спостерігається людиною, поділяється на дві нерівні за значущістю частини: одна - предмет - сприймається як конкретне, чітко окреслене, розташоване на передньому плані замкнуте ціле, а друга - тіло - як більш аморфне, невизначене, розташоване позаду предмету і необмежене поле. Досить ефективно цю особливість сприймання використав в своїх роботах митець С. Далі, створюючи картини з подвійним зображенням, коли чергування сприймання фігури і тіла призводить до кардинальних змін змісту картини.

Предметність пов'язана не тільки з виділенням предмету з тла як таким, але і з функціональною специфікою сприйнятого, адже кожний предмет має не тільки певні обриси форми, але й специфічне призначення у світі людини.

Цілісність сприймання виявляється у незалежності цілісного образу від якості елементів. Будь-який образ цілісний. Під цим розуміється внутрішній органічний взаємозв'язок частин і цілого в образі. При аналізі цілісності сприймання можна виділити два взаємопов'язаних аспекти:

- 1) об'єднання різних елементів в ціле;
- 2) незалежність освіченої цілісності (в певних межах) від якості елементів.

Ще однією важливою характеристикою образу сприймання є його *узагальненість*. Вона означає віднесеність кожного образу до деякого класу об'єктів, які мають назву. В цьому відображається вплив не тільки мови, але й досвіду даної людини. З розширенням досвіду сприймання, образ, зберігаючи свою індивідуальність і віднесеність до конкретного предмету, відноситься до найбільшої сукупності предметів певної категорії, тобто класифікується. Саме класифікація забезпечує надійність правильного розпізнавання об'єкту незалежно від його індивідуальних особливостей і викривлення, які не виводять об'єкт за межі класу. Значення узагальненості розпізнавання виявляється, наприклад, в спроможності людини вільно читати текст незалежно від шрифту або почерку, яким він написаний.

Слід відзначити, що узагальненість сприймання дозволяє не тільки класифікувати і розпізнавати предмети та явища, але і завбачувати деякі властивості, безпосередньо ті, які не сприймаються. З огляду на те, що об'єкт за окремими своїми якостями віднесений до даного класу, з певною ймовірністю можна очікувати, що він володіє і іншими властивостями, характерними для цього класу.

З різноманітного потоку і потоку, що змінює рухи рецепторних апаратів і відповідних відчуттів, суб'єкт виділяє відносно постійну, інваріантну структуру об'єкту, що сприймається. Багатократне сприймання одних і тих самих об'єктів

при різних умовах забезпечує інваріантність перцептивного образу відносно цих змінних умов, а також рухів самого рецепторного апарату, отже породжує константність цього образу. *Константність* - це відносна незалежність образу від умов сприймання, що виявляється в його незмінності: форма, колір, розмір та інші ознаки предметів і явищ сприймаються нами як постійні, незважаючи на те, що сигнали, що надходять від цих предметів в органи відчуттів, безперервно змінюються.

Особливою властивістю, пов'язаною із суб'єктивною стороною сприймання, виступає апперцепція, яка внутрішньо обумовлює процес сприймання і є джерелом неповної відповідності образів сприймання їхнім об'єктам. Сприймання залежить не тільки від подразнення, але і від самого суб'єкта, який сприймає, в тому сенсі, що в сприйманні завжди в тій або іншій мірі відбиваються особливості особистості, яка сприймає. Згідно філософському тлумаченню цієї властивості І.Кантом, формами трансцендентальної апперцепції виступають простір і час: ми не в змозі сприйняти речі такими, які вони є насправді, бо тільки у просторі і часі ми здатні їх уявляти. Сучасне емпіричне тлумачення апперцепції зводить цю властивість до впливу на процес сприймання минулого досвіду людини, а також її актуальних потреб та настановлень. Залежність сприймання від змісту психічного життя людини, від особливостей його особи носить назву *апперцепції*.

Ця залежність виявляється в наступному:

- при сприйманні будь-якого предмету або явища активізуються і сліди минулого сприймання. Тому природно, що один і той же предмет може сприйматися і відтворюватися по-різному різними людьми;
- зміст сприймання визначається і поставленим перед людиною завданням, і мотивами її діяльності;
- зміна змісту сприймання під впливом настанови суб'єкта;
- різноманітні емоційні стани, в яких знаходиться суб'єкт в момент сприймання, можуть впливати на його зміст.

6.8.2. Види сприймання

Види сприймань можуть бути визначені згідно з різними засадами. Наведемо головні з них.

В залежності від переважної ролі того або іншого аналізатора в структурі образу розрізняють наступні види сприймання: *кінестетичні, зорові, слухові, дотикові, нюхові, смакові*.

В залежності від провідних аспектів об'єкта, що сприймаються, виділяють також такі класи сприймань: *сприймання простору; сприймання часу; сприймання руху*.

Визначення понять простору і часу - завдання не з тривіальних. Блаженний Августин говорив: «Якщо ти питаєш мене, що таке час, то я відновім: не знаю, якщо же не питаєш, то я знаю, що це таке», маючи на увазі філософське питання про природу часу і конкретне явище часу. Передусім треба відзначити, що у фізичній сучасній літературі використовується категорія

«простір-час», а не «простір і час». Вимірність простору-часу залишається в нинішній момент відкритим питанням. Існують надто вагомні підстави затверджувати, що простір-час є 11-вимірним, причому 7 додаткових вимірів стиснуті в семивимірну сферу, характеристичний розмір якої має порядок 10^{-33} см. Той методологічний постулат, що простір і час є формами існування матерії, давно скасований фізиками, хоча «філософська література», на жаль, досі буває такого роду твердженнями.

На рівні мислення людина може збагнути те, що не дано їй в сприйманні. Однак практичні проблеми, пов'язані з орієнтацією людини в просторі-часі, ставлять перед психологією задачу вивчення сприймання людиною простору-часу.

Сприймання простору включає сприймання:

- *відстаней*, на які предмети розміщені від нас і один від одного;
- *напрямків*, в яких вони знаходяться;
- *розмірів* предметів;
- *форм* предметів.

Головну роль в сприйманні простору відіграють кінестетичний і зоровий аналізатори. На думку І. М. Сеченова, просторове бачення здійснюється по-перше, за допомогою пропріорецепторів очних м'язів, по-друге, шляхом багаторазового поєднання оцінки відстаней очима та руками або ногами. Сприймання просторового розташування речей, цілком очевидно, відбувалось в процесі реального рухового оволодіння простором - спочатку шляхом хапальних рухів, після цього шляхом пересування.

Найбільш близьким до побутового розуміння простору є евклідовий простір. Однак, математичні пропорції і зорове сприймання пропорцій не відповідають одне одному (навіть не зважаючи на зорові ілюзії, наведені в пункті «Цілісність сприймання»). Геометрія сприйманого людиною простору багатомірна: окрім традиційних трьох вимірів, сюди потрібно віднести *колір*, *відчуття маси* (зв'язане з матеріалом), *фактуру* (якість обробки поверхні), *утримання предмету*.

Сприймання часу пов'язується в психології з *тривалістю*, *швидкістю*, *послідовністю*, *одночасністю* протікання тих або інших процесів. Тут головну роль відіграють слуховий, кінестетичний і тактильний аналізатори, причому слуховий аналізатор переважає в точності, в оцінці тривалості зовнішніх впливів всі інші аналізатори.

Значну роль в сприйманні простору і часу відіграють другосигнальні зв'язки, мотиви, якими людина керується, виконуючи ту або іншу діяльність, тип темпераменту, емоційність стану людини (негативно забарвлені тимчасові інтервали суб'єктивно тягнуться довше, позитивно забарвлені - швидше, а в згадках, як правило, - навпаки).

Перевір свої знання

1. Опишіть властивості сприйняття
2. В чому виявляється апперцепція
3. Згадайте та охарактеризуйте види сприйняття
4. Чим відрізняється відчуття від сприйняття

МОДУЛЬ 7. ПАМ'ЯТЬ

Лекція 7.1

Загальна характеристика пам'яті

План лекції:

7.1.1. Поняття «пам'ять»

7.1.2. Загальна характеристика пам'яті як психічного явища

Література:

1. Асмолов А.Г. Принципы организации памяти человека : системно-деятельностный подход к изучению познавательных психологи / А.Г. Асмолов // Культурно-историческая психология и конструирование миров – Воронеж : МОДЭК ; Москва : Институт практической психологи, 1996. – с. 164-257
2. Аткинсон Р Человеческая память и процесс обучения. – М.: Прогресс, 1980. – 526 с
3. Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание и деятельность // Хрестоматия по общей психологи. Психология памяти / Под. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романов. М., 1979. С. 207-216..
4. Клацки Р. Память человека. Структура и процессы. – М.: Мир, 1978. – 320 с.

7.1.1. Поняття «пам'ять»

Пам'ять - це процес організації і збереження минулого досвіду, що робить можливим його повторне використання в діяльності або повторне повернення в сферу свідомості. Пам'ять має величезне значення не тільки для життя і діяльності кожної конкретної людини, але й суспільства в цілому. Вже у давньогрецькій міфології виявляється важлива роль пам'яті у розвитку культури людства. Особливо шанована греками богиня пам'яті Мнемозіна була матір'ю дев'яти муз, покровительок науки, поезії і мистецтва. По імені цієї богині пам'ять в психології часто називають мнемической діяльністю.

Пам'ять - найважливіша психічна функція, яка є об'єднавчою ланкою організації психіки. Вона забезпечує цілісність і єдність особистості. Кожен пізнавальний процес перетворюється в пам'ять, і всяка пам'ять перетворюється в щось інше. Але пам'ять відрізняється від всіх інших психічних процесів тим, що вона безпосередньо не спрямована на відображення навколишнього світу, на відміну, наприклад, від сприйняття і мислення.

Пам'ять має справу з відбитками другого порядку, які називаються уявленнями. Уявлення - це суб'єктивний чуттєвий образ попередніх сприйнять, що зберігається в пам'яті. Подання блідше і біднішими образів сприйняття. Це пояснюється тим, що сприйняття завжди підтримується силою впливу на органи почуттів безпосередньо сприйманих об'єктів, а подання такої підтримки не мають, так як вони будуються на образах минулих сприйнять. Тому в уявленнях багато деталей сприймавшихся раніше предметів, явищ і подій нерідко зливаються або стираються. Уявлення відрізняються від сприйнять також своєю мінливістю, непостійністю, можливістю їх "реконструкції" - перетворення механізмами уяви.

Пам'ять на відміну від інших пізнавальних процесів має справу не зі зв'язками і відносинами самих об'єктивних речей, а з відношенням суб'єктивних уявлень про речі до сформованій картині індивідуального досвіду. Пам'ять не видобуває нового знання про речі, а лише реконструює та організовує вже здобуте. Нове ж знання вона конструює не за допомогою взаємодії з самими речами, а шляхом реорганізації відображень їх уявлень.

Пам'ять займає особливе місце серед психічних функцій, жодна інша функція не може бути здійснена без її участі. Іншими словами, кожна психічна функція має свій мнемічний компонент. У зв'язку з цим форми прояву пам'яті дуже різноманітні, всі безліч її видів можна представити в наступній класифікації.

7.1.2. Загальна характеристика пам'яті, як психологічного явища

Кожного дня ми знаємо багато нового, з кожним днем збагачуються наші знання. Все, про що дізнається людина, може бути надовго збережене в «кольорах» її мозку. Мозок не тільки зберігає наші знання про навколишній світ, а й має здатність за нашим бажанням відтворювати ці знання.

Процес запам'ятовування, збереження й наступного пригадування або упізнавання того, що людина раніше сприймала, переживала чи робила, називається пам'яттю. Значення пам'яті в житті людини дуже велике. Абсолютно все, що ми знаємо, вміємо, є наслідок здатності мозку запам'ятовувати й зберігати в пам'яті образи, думки, пережиті почуття, рухи та їх системи.

Пам'ять зберігає нам знання, а без знань немислимі ні плідна діяльність, ні успішне навчання. Чим більше людина знає та вміє, тобто чим більше зберігається в неї в пам'яті, тим більшу користь вона зможе принести своєму народові, своїй Батьківщині.

Пам'ять, як і всі інші психічні процеси, має характер діяльності. Чи запам'ятовує людина, чи згадує вона, а чи пригадує що-небудь, відтворює або визнає — завжди вона здійснює певну психічну діяльність.

Людина запам'ятовує найміцніше ті факти, події та явища, які мають для неї, для її діяльності особливо важливе значення. І навпаки, все те, що для людини малозначуще, запам'ятовується набагато гірше й скоріше забувається.

Як відомо, спрямованість особистості виражена в її інтересах та схильностях. Інтереси людини дуже сильно впливають на пам'ять—забезпечують успішність запам'ятовування. Особливо велике значення для запам'ятовування мають стійкі інтереси, що характеризують особистість. Усе, що в навколишньому житті пов'язано з стійкими інтересами, запам'ятовується краще, ніж те, що з ними не пов'язано. Це й буде проявом вибірковості пам'яті.

У дітей шкільного віку особливо яскраво проявляється вплив інтересу на продуктивність запам'ятовування. Відомо, що багато хто з школярів неоднаково запам'ятовує і засвоює різні навчальні предмети. Пояснюються ці факти не різною пам'яттю учня, а різним інтересом до виучуваних предметів. Педагогічна практика показує, що коли вчитель виховує в дітей інтерес до так

званих нелюбимих предметів, запам'ятовування та засвоєння цих предметів учнями різко поліпшується.

На запам'ятовування великий вплив справляє емоційне ставлення людини до того, що запам'ятовується. Якщо предмет чи які-небудь події для нас байдужі й не викликають яскравого переживання, то запам'ятовуються вони погано. Все те, що викликає в людини яскраву емоційну реакцію, залишає глибокий слід у свідомості й запам'ятовується міцно й надовго.

Продуктивність пам'яті в багатьох випадках залежить і від вольових якостей людини. Люди слабовільні, ліниві й не здатні до тривалих вольових зусиль запам'ятовують завжди поверхово й погано. І навпаки, люди з сильною волею, які наполегливо добиваються засвоєння того чи іншого матеріалу, міцно й глибоко його запам'ятовують.

Продуктивність пам'яті значною мірою залежить від загальної культури людини, від її розумового світогляду.

Таким чином, характер пам'яті, її продуктивність пов'язані з особливостями особистості. Людина свідомо регулює процеси своєї пам'яті й керує ними, виходячи з тих цілей і завдань, які вона ставить у своїй діяльності.

Перевір свої знання

1. Охарактеризуйте пам'ять
2. Що впливає на пам'ять
3. Чим пам'ять відрізняється від інших психічних процесів?

Лекція 7.2

Механізми пам'яті

План лекції:

- 7.2.1. Механізми короткочасної пам'яті
- 7.2.2. Механізми довготривалої пам'яті
- 7.2.3.Порушення пам'яті

Література:

1. Варій М. Загальна психологія: Підручник / Мирон Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 311-312 с.
2. Вартанян Г. Механизмы памяти центральной нервной системы / Г.А. Вартанян, А.А. Пирогов. – Л.: Наука: Ленингр. Отд-ние, 1988. – 181 с.
3. Данилова Н.Н. Физиология высшей нервной деятельности / Н.Н. Данилова, А.Л. Крылова. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 398 с.
4. Коган А.Б. Основы физиологии высшей нервной деятельности / А.Б. Коган. – М.: Высш. Шк., 1988. – 367 с.
5. Чернокульський С. Анатомія центральної нервової системи: Навчально-методичний посібник/ Сергій Чернокульський. – К.: Книга плюс, 2003. – 157 с.

7.2.1. Механізми короткочасної пам'яті

У 1938 р. Н. Рашевський запропонував модель короткочасної пам'яті, яка складається із замкнених нейронних ланцюгів, в яких тривалий час циркулюють (ревербують) нервові імпульси. Ревербація імпульсів була

підтверджена експериментально, її тривалість 2-12 хв. Є припущення, що під час реверберації відбувається короткочасне підвищення провідності в синапсах.

Є докази, що у процесах короткочасної пам'яті беруть участь лобові і тім'яні ділянки кори. Причому, у лобовій корі відбувається внутрішньо коркова реверберація, а для тім'яної характерна таламокортикальна реверберація.

Отже початкова інформація короткочасно зберігається у нервовій системі у вигляді динамічних еграм. У реверберації імпульсів важливу роль відіграє ацетилхолін.

7.2.2. Механізми довготривалої пам'яті

В основі довготривалої пам'яті лежать структурні зміни у нейронах, так звані структурні енграми. Після відкриття кодування генетичної пам'яті припускали, що можливо нейрологічна пам'ять теж зберігається в ДНК. Встановлено, що навчання не пов'язане із збереженням інформації в ДНК, але під час навчання у нервовій системі помітно збільшується вміст і-РНК, яка потрібна для синтезу білків. Інгібітори синтезу білка пригнічують здатність до навчання. Отже довготривала пам'ять залежить від біосинтезу білків.

Вважають, що біосинтез необхідний або для росту і реконструкції синапсів, або ж для синтезу специфічних білків пам'яті. Відповідно було запропоновано дві гіпотези довгострокової пам'яті:

1. Довготривала пам'ять пов'язана із виникненням нових міжнейронних синаптичних контактів чи з структурними змінами у вже існуючих синапсах, спрямованими на підвищення їх провідності.

2. Довготривала пам'ять пов'язана із внутрішньоклітинним збереженням слідів у вигляді так званих молекул пам'яті.

Те, що в основі навчання лежить процес протоптування нервових шляхів, по яким поширюється збудження виглядає правдоподібним. Ілюстрацією того, що в результаті навчання потоки нервових імпульсів легше і швидше долають синаптичну затримку є модельний дослід з тарганом: після ампутації передніх лапок, якими він чистить вусики, тарган навчається користуватись для цього задніми лапками. При цьому час синаптичної затримки моторних імпульсів до задніх лапок різко скорочується.

З метою пошуку молекул пам'яті проводили численні експерименти з канібалізму, так звані експерименти "з перенесення пам'яті". Початок їм поклали досліди із плоскими червами – планаріями. "Ненавчених" планарій годували "навченими", у яких попередньо виробили захисний умовний рефлекс. В результаті у нагодованих таким чином червів відповідний рефлекс вироблявся значно швидше. Досліди проводили і на хребетних, яким вводили екстракт мозку "навчених тварин". Так, сенсаційними стали досліди із золотими рибками. Їх навчили уникати ударів електричного струму на сигнали зеленого світла. Коли екстракт мозку "навчених" рибок давали "ненавченим", ті також тікали на зелене світло. Із екстракту кори півкуль мозку щурів, "навчених" уникати темряви був виділений пептид який назвали скотофобін (страх перед темрявою в перекл. з грец.). Введення скотофобіну "ненавченим" тваринам викликало в них реакцію стресу в темряві. Описано відразу до

сахарину у щурів, яких годували екстрактом мозку інших щурів, у яких пиття розчину сахарину поєднували з дією іонізуючої радіації.

Незважаючи на сенсаційність експериментів з перенесення пам'яті, більшість вчених вважають, що не має спеціальних молекул пам'яті. На сьогодні більш переконливим є припущення що центрами структурних енграм є синапси. Реверберуюче збудження супроводжується структурними змінами у відповідних синапсах. Вважають, що чим частіше використовуються синапси, тим більшими стають їх синаптичні бляшки, підвищується чутливість постсинаптичної мембрани, збільшується тривалість постсинаптичних потенціалів. І навпаки, невикористання синапса зумовлює зменшення синаптичної бляшки.

У людини пам'ять найбільш розвинена у 20-25 років і зберігається на цьому рівні до 50 років, після чого здатність запам'ятовувати та відтворювати інформацію поступово послаблюється.

7.2.3. Порушення пам'яті

Порушення пам'яті називають амнезією. Антероградною амнезією називають нездатність до засвоєння нової інформації. Первинна, вторинна і третинна пам'ять зберігаються, але втрачається здатність до передачі інформації з первинної пам'яті у вторинну. Це явище було вперше описано при важкій формі алкоголізму.

Ретроградною амнезією називають порушення пам'яті на недавні події, які відбувалися незадовго до сильного впливу на мозок (струс, нервові потрясіння, наркотики, переохолодження та інше). При цьому пам'ять на давні події повністю зберігається.

Істеричною амнезією називають порушення психіки, яке супроводжується повною втратою пам'яті (хворий не пам'ятає навіть свого імені). Спогади не повертаються і при зустрічі з близькими людьми. Хоча нова інформація запам'ятовується. Причина – надзвичайні стресові ситуації.

На навчання і пам'ять впливають фізіологічно активні речовини. Пептиди пам'яті: вазопресин, окситоцин, кортикотропін мають позитивний ефект. Психостимулятори, які активують ретикулярну формацію стовбура мозку теж підвищують ефективність і швидкість навчання.

Характеристикою людини як особистості є інтелект – складне психічне явище, в структуру якого входять мислення, пам'ять, увага. У формуванні інтелекту відіграють роль спадкові фактори, які проявляються після відповідного навчання.

Перевір свої знання

1. Розкрийте поняття короткочасної пам'яті
2. Назвіть механізми короткочасної та довготривалої пам'яті та опишіть їх
3. Основні відмінності короткочасної пам'яті від довготривалої
4. Назвіть та охарактеризуйте різні порушення пам'яті

Лекція 7.3

Види пам'яті

План лекції:

- 7.3.1. Види пам'яті за предметом діяльності.
- 7.3.2. Види пам'яті за тривалістю перебігу процесу
- 7.3.3. Види пам'яті за формою психічної активності

Література:

1. Варій М. Загальна психологія: Підручник / Мирон Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 311-312 с.
2. Гамезо М. В. Атлас по психології: / М.В. Гамезо, И.А. Домашенко. — М.: Педагогическое общество России, 2001. – 276 с.
3. Лурия А. Р. Лекции по общей психологии. / А.Р. Лурия. – СПб.: Питер, 2004. – 320 с.
4. Маклаков А. Г. Общая психология: Учебник для вузов. / А.Г. Маклаков – СПб.: Питер, 2004. – 583 с.

7.3.1. Види пам'яті за предметом діяльності.

Пам'ять – багатий у своїх проявах пізнавальний процес, тому наука нараховує декілька класифікацій видів пам'яті, здійснених за різними ознаками.

Види пам'яті			
За провідним аналізатором:	За предметом, матеріалом діяльності:	За тривалістю перебігу процесу:	За формою психічної активності:
- зорова, - слухова, - смакова, - нюхова, - дотикова	- образна, - рухова, - емоційна, - словесно-логічна	- короткочасна, - довготривала, - оперативна	- мимовільна, - довільна

Рис. 1 Види пам'яті

Залежно від того, що саме людина запам'ятовує і відтворює, розрізняють чотири види пам'яті: образну, рухову, емоційну і словесно-логічну.

Образна пам'ять виявляється у запам'ятовуванні образів, уявлень конкретних предметів, явищ, їхніх властивостей, наочно даних зв'язків між ними

Залежно від того, якими аналізаторами людина сприймає об'єкти під час їх запам'ятовування, образна пам'ять буває зоровою, слуховою, нюховою, смаковою тощо. Досить часто ці види пам'яті працюють комбіновано: так, образ певної людини являє собою поєднання роботи зорової, слухової та нюхової пам'яті.

Рухова пам'ять виявляється в запам'ятовуванні й відтворенні людиною своїх рухів та їх поєднань

Рухова пам'ять є основою для формування різних умінь і навичок, засвоєння усної та письмової мови, комплексів рухів тощо. З часом багато що зі змісту цього виду пам'яті набуває неусвідомлюваного характеру, щоб уникати зайвого психічного навантаження. Так, ми вміємо ходити, писати автоматизовано завдяки руховій пам'яті.

Емоційна пам'ять полягає в запам'ятовуванні й відтворенні людиною своїх емоцій та почуттів

Це один із найбільш ранніх видів пам'яті, що починає свою роботу ще в ранньому дитинстві. Спогади дитинства найчастіше пов'язані з глибокими переживаннями. Загалом яскраві, емоційно насичені події можуть зберігатися в пам'яті людини дуже довго. Потрібно зазначити, що запам'ятовується насамперед емоційно забарвлена інформація.

Словесно-логічна пам'ять полягає в запам'ятовуванні думок, понять, суджень, умовиводів, які відображають істотні зв'язки і відношення предметів і явищ, їхні загальні властивості

На відміну від образної, рухової та емоційної пам'яті, яка є і у тварин, словесно-логічна пам'ять є специфічно людською пам'яттю на думки, судження, закономірності. Словесно-логічна пам'ять тісно пов'язана із мовленням і мисленням людини. Вона формується разом з ними і досягає свого завершального вигляду пізніше за рухову, емоційну та образну.

7.3.2. Види пам'яті за тривалістю перебігу процесу.

Інша класифікація видів пам'яті спирається на ознаку тривалості збереження інформації і має наступні види: короткочасна, довготривала, оперативна.

Короткочасна пам'ять утримує інформацію впродовж дуже незначного часу (долі секунд), її завдання – дати можливість психіці вирішити подальшу долю інформації, що надійшла до мозку – забути непотрібне чи запам'ятати щось на деякий час.

Довготривала пам'ять зберігає інформацію впродовж значних відрізків часу, іноді всього життя людини. До неї надходить матеріал з короткочасної пам'яті, який не перебуває там у незмінному вигляді, а безперервно перетворюється: узагальнюється, класифікується, об'єднується в смислові групи.

Оперативна пам'ять потрібна для виконання людиною певних поточних операцій і утримання інформації під час них. Так, синхронний перекладач утримує слова, почуті від іноземця, поки не перекладе їх, потім забуває.

При короткочасному запам'ятовуванні відтворення матеріалу відбувається в тій «фотографічній» формі та послідовності, в якій він сприймався, оскільки немає часу на переробку інформації

7.3.3. Види пам'яті за формою психічної активності

Наступна класифікація має ознакою для розподілу видів пам'яті активність свідомості людини і поділяється на: мимовільну і довільну.

Мимовільна пам'ять - пам'ять, в якій людина запам'ятовує і відтворює інформацію, не докладаючи для цього вольових зусиль, а спираючись на цікавість, значимість такої інформації (в розвитку передуює довільній)

Довільна пам'ять - в її роботі чітко поставлена мета, докладаються відповідні вольові зусилля для запам'ятовування, збереження та відтворення інформації

Види пам'яті людини можна встановлювати одночасно спираючись на всі вище означені класифікації.

Перевір свої знання

1. Які є класифікації видів пам'яті
2. Опишіть види пам'яті за предметом діяльності.
3. Опишіть види пам'яті за тривалістю перебігу процесу.
4. Опишіть види пам'яті за формою психічної активності.

Лекції 7.4 – 7.5 Процеси пам'яті

План лекції:

- 7.4.1. Запам'ятовування
- 7.4.2. Відтворення та забування
- 7.5.1. Збереження
- 7.5.2. Індивідуальні особливості пам'яті

Література:

1. Аткинсон Р., Шифрин Р. Человеческая память: система памяти и процессы управления / Р.Аткинсон // Психология памяти: Хрестоматия. - М.: ЧеРо, 2000. - С.517-546.
2. Блонский П.П. Память и мышление / П.П. Блонский. - СПб.: Питер, 2001. - 288 с.
3. Зинченко Т.П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии / Т.П. Зинченко. - СПб.: Питер, 2002. - 320 с.
4. Норман Д. Память и научение / Д.Норман. - М.: Мир, 1985. - 159 с.
5. Солсо Р. Модели памяти / Р. Солсо // Психология памяти: Хрестоматия. - М.: ЧеРо, 2000. - С.547-563.

7.4.1. Запам'ятовування

Процес запам'ятовування значно відрізняється залежно від наявності мнемічної мети. При її відсутності запам'ятовування є мимовільним. Воно найбільш продуктивне, якщо матеріал входить у зміст діяльності людини. В одному з досліджень (А.О. Смірнов) просили людей розповісти про те, що вони запам'ятали по дорозі на роботу. Люди найкраще пригадували те, що вони робили, або що викликало задачу для їх сприймання або осмислення. Таким чином, умовою мимовільного запам'ятовування є активне сприйняття матеріалу. Чим вища пізнавальна активність людини, тим продуктивнішим є мимовільне запам'ятовування.

Це підтверджує дослідження П.І. Зінченка. Двом групам людей давали завдання утворити пари у наборі різних зображень: в одній групі – за смыслом, а в другій – за першою буквою назви зображеного. Потім за одним

зображенням просили пригадати парне йому. Кращі результати виявились при групуванні зображень за смислом. Тобто матеріал, на який спрямована діяльність, запам'ятовується краще. Ці закономірності важливі для навчального процесу.

Краще засвоєння навчального матеріалу передбачає активне його сприймання учнями.

При наявності у людини мети запам'ятати виникає довільне запам'ятовування. Воно залежить від наступних чинників:

а) особливостей мнемічної задачі (запам'ятати близько до змісту; відтворити переважно форму, а не зміст; запам'ятати фрагмент дослівно);

б) мотивів (інтерес, обов'язок, зв'язок з майбутньою професією, заради оцінки);

в) оволодіння способами запам'ятовування.

Найбільш важливими є такі узагальнені способи запам'ятовування (А.О. Смірнов):

- смислове групування (розбиття матеріалу на частини, знаходження зв'язків між ними);

- смислові опорні пункти (створення схем, креслень, малюнків);

- співвіднесення запам'ятованого з відомим;

- відтворення (переказ, повторення).

Використання вчителем співвідношення довільного і мимовільного запам'ятовування на уроці залежить від типу заняття. При вивченні нового матеріалу головне – зрозуміти його, а не запам'ятати. Тому більше навантаження падає на мимовільне запам'ятовування. При закріпленні навчального матеріалу на перший план виходить задача запам'ятати, тому переважає довільне запам'ятовування. Отже, настанова учням запам'ятати матеріал є доцільною лише після того, як вони його зрозуміли.

7.4.2. Відтворення та забування

Відтворення є активним творчим процесом. Відтворюваний матеріал зазнає якісних змін внаслідок його обробки людиною. Зміни виявляються як відбір матеріалу; викладення головного; узагальнення змісту; перебудова в його структурі; додавання нового змісту; заміна слів, виразів тощо.

Види відтворення:

- впізнавання – відтворення об'єкта при повторному його сприйманні;

- власне відтворення (без додаткових ознак);

- пригадування (коли необхідні зусилля);

- спогади (відтворення подій особистого життя).

Забування полягає у випадінні матеріалу з психічної діяльності.

Причини забування:

1) інтерференція (змішування) нового матеріалу з відомим. Має такі різновиди: проактивне гальмування (наступний матеріал забувається під впливом попереднього), ретроактивне (забування відомого матеріалу під впливом нового);

2) згасання умовних нервових зв'язків (при втомі, відсутності відтворення та використання матеріалу в діяльності).

Як залежить забування від тривалості часу, що проходить від моменту сприймання матеріалу? Дослідження темпів забування вперше провів Г. Еббінгауз. Отримані ним результати зображені на графіку, який названо кривою Еббінгауза (рис. 1). При однакових проміжках часу ($\Delta t_1 = \Delta t_2$) найбільший об'єм (V) матеріалу забувається одразу після його сприймання (за інтервал Δt_1), а потім втрата матеріалу вповільнюється. Отже, $\Delta V_1 > \Delta V_2$. Пізніше було виявлено явище ремінісценції, що полягає у зростанні об'єму відтвореного матеріалу через тривалий період його збереження. Це відомі всім ситуації, коли людина раптом щось пригадує (рис. 2).

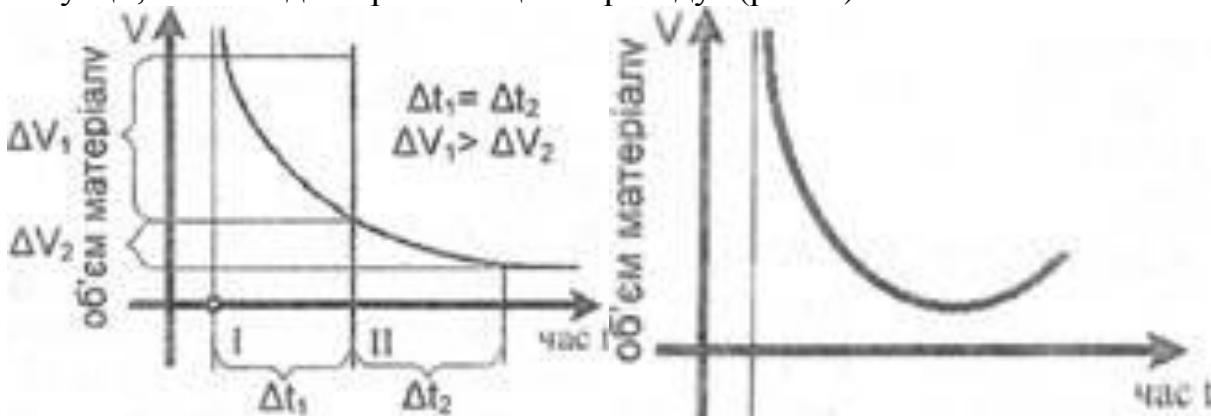

Рис. 1. Крива Еббінгауза

Рис. 2. Ремінісценція

7.5.1. Збереження

Збереження – це процес більш чи менш тривалого утримання матеріалу в психіці людини. Для нього необхідно, щоб інформація використовувалась у діяльності. Успішність збереження залежить від обсягу матеріалу. Чим більшим він є, тим менший його процент зберігається. Тому не можна перевантажувати учнів інформацією. В процесі збереження матеріал якісно змінюється.

Таким чином, аналізуючи процеси пам'яті в цілому, можна виділити дві їх сторони:

- 1) динамічну, спрямовану на перетворення інформації;
- 2) консервативну, орієнтовану, щоб зберегти інформацію. Запам'ятати будь-який новий матеріал можна за умови, що інший матеріал в цей час забувається.

7.5.2. Індивідуальні особливості пам'яті

Індивідуальні особливості пам'яті виявляються у швидкості, точності, міцності запам'ятовування й готовності до відтворення. Вони залежать від особливостей вищої нервової діяльності, рівня оволодіння способами запам'ятовування, систематичності у засвоєнні знань.

За індивідуальними особливостями змісту пам'яті виокремлюють наступні типи пам'яті:

- а) наочно-образна, яка характерна для людини, яка краще запам'ятовує образи (слухові, рухові, смакові);

б) словесно-логічна – переважає у людей, які краще запам'ятовують словесний матеріал;

в) проміжний – якщо у людини немає чіткої переваги жодного з попередніх типів.

Приналежність особистості до певного типу пам'яті залежить від співвідношення у неї першої та другої сигнальних систем, від особливостей професійної діяльності.

Серед учнів вирізняються також динамічні типи пам'яті, які необхідно враховувати у навчанні. Школярі можуть запам'ятовувати матеріал:

- повільно й ненадовго;
- швидко, але ненадовго;
- швидко й надовго;
- повільно й надовго.

Знаючи свій тип пам'яті, учень має змогу ефективніше працювати над засвоєнням навчального матеріалу. Наприклад, на уроці повідомлення нового матеріалу школяр одразу зрозумів його й отримав високу оцінку. До наступного уроку закріплення він уже не готувався, а під час опитування не зміг нічого пригадати. Отже, тип його пам'яті відзначається швидким запам'ятовуванням і нетривалим збереженням. Завдання вчителя в тому, щоб знати типи пам'яті учнів та надавати кожному з них індивідуалізовані консультації щодо самостійної навчальної діяльності.

Перевір свої знання

1. Охарактеризуйте процес запам'ятовування.
2. Які є причини забування?
3. Дайте визначення збереження пам'яті.
4. Який тип пам'яті більш розвинений у вас? Опишіть його.

Лекція 7.6 Теорії пам'яті

План лекції:

- 7.6.1. Асоціативна теорія
- 7.6.2. Гештальттеорія пам'яті.
- 7.6.3. Біхевіористична теорія
- 7.6.4. Когнітивна теорія
- 7.6.5. Діяльнісна теорія

Література:

1. Асмолов А.Г. Психология личности / А.Г. Асмолов. – М.: Издательство МГУ, 1990. – 367 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
3. Лактионов А.Н. Деятельностная парадигма и проблема памяти в трудах И.П. Зинченко / А.Н. Лактионов, Середа Г.К. // Вопросы психологии. – 1993. - № 4. – С. 102-108.
4. Психология: Учебник / Под ред. А.А. Крылова. – М.: ПБОЮЛ М.А. Захаров, 2001. – 584 с.

7.6.1. Асоціативна теорія

Протягом розвитку психологічної науки в рамках різних її напрямків виникали теорії, що мали на меті пояснення сутності пам'яті та її закономірностей. Ці теорії звертали увагу на різні аспекти проблеми дослідження процесів пам'яті.

Асоціативна теорія розкриває залежність процесів пам'яті від характеристик матеріалу, що запам'ятовується. В основі пояснення механізмів пам'яті в цій теорії лежить поняття асоціації. Між явищами, що запам'ятовуються, встановлюється зв'язок, або асоціація, яка потім впливає на відтворення матеріалу. При пригадуванні людина відшукує ланцюжок зв'язків, який приведе до потрібного матеріалу. Відтворення деякого факту веде до відтворення факту, із ним асоціативно пов'язаного, а запам'ятовується те, що пов'язане із вже наявним в пам'яті матеріалом. При дослідженнях пам'яті в межах асоціативної теорії були встановлені типи утворення асоціацій: асоціації за схожістю (зв'язок виникає між подібними фактами), за суміжністю (зв'язок виникає між фактами, що слідують в часі один за одним), за контрастом (зв'язок виникає між фактами, які відрізняються, протилежні один до одного).

7.6.2. Гештальттеорія пам'яті.

Гештальтпсихологічна теорія підкреслює залежність процесів пам'яті від способів організації і структуризації матеріалу, що запам'ятовується. Чим чіткіше буде організовано матеріал, тим простіше його запам'ятати. При цьому наголошується на активній ролі людини в структуризації матеріалу шляхом ритмізації, перебудови, об'єднання або, навпаки, роз'єднання його різних частин.

Досліджуючи пам'ять, прихильники цієї теорії виходили з того, що і при запам'ятовуванні, і при відтворенні матеріал виступає у вигляді цілісної структури. Динаміка запам'ятовування має такий вигляд. Актуальний стан створює у людини певну установку на запам'ятовування або відтворення. Відповідна установка оживляє в свідомості певні цілісні структури, на базі яких, у свою чергу, запам'ятовується або відтворюється матеріал. Ця установка контролює хід запам'ятовування та відтворення, визначає вибір необхідної інформації.

У річищі гештальтпсихології було одержано багато цікавих фактів. Так, дослідження Б.В. Зейгарник показали, що якщо досліджуваним запропонувати серію завдань, причому дати змогу одні виконати до кінця, а виконання інших перервати, то досліджувані відтворювали незавершені завдання удвічі частіше, ніж завершені.

Незважаючи на певні досягнення, гештальтпсихологія не змогла дати обґрунтованої відповіді на низку питань, зокрема про походження пам'яті. Не змогли відповісти на це питання і представники інших напрямів, зокрема біхевіоризму і психоаналізу.

7.6.3. Біхевіористична теорія

За своїми поглядами біхевіористи виявилися досить близькими до асоціаністів. Єдина відмінність полягала в тому, що біхевіористи відзначали роль підкріплення в запам'ятовуванні матеріалу. Вони рунтуються на твердженні про те, що для успішного запам'ятовування необхідно підкріпити процес запам'ятовування яким-небудь стимулом.

В біхевіористичній теорії закономірності процесів пам'яті розглядаються, як подібні до закономірностей утворення рухових навичок. Асоціації для біхевіористів – це елементи досвіду людини, що створюються в результаті навчання. Як і для формування рухових навичок, так і для формування навичок збереження матеріалу в пам'яті потрібні вправи. В рамках цієї теорії встановлено, що на ефективність закріплення матеріалу впливає кількість вправ, проміжок часу між вправами, обсяг матеріалу та індивідуально-психологічні властивості людини, яка запам'ятовує матеріал.

7.6.4. Когнітивна теорія

За когнітивною теорією пам'ять розглядається, як деяка структура, призначена для обробки інформації. Ця структура складається із різних блоків, що відповідають за розпізнавання інформації, побудову когнітивної карти, збереження отриманої інформації і за відтворення її в певному вигляді. Процеси переробки інформації (об'єднання, доповнення, зміна та інші) забезпечують належні зміни інформації в блоках і перехід її із одного блоку в інший.

7.6.5. Діяльнісна теорія

Діяльнісна теорія пам'яті спирається на теорію актів, представники якої (Ж. Піаже, А. Валлон, Т. Рібо та ін.) розглядають пам'ять як історичну форму діяльності, вищий прояв якої - довільна пам'ять. Мимовільну пам'ять вони вважали біологічною функцією, у зв'язку з чим заперечували наявність пам'яті у тварин, а також у дітей до 3-4 років.

Принцип єдності психіки і діяльності, що сформулювали Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, став основоположним у проведених на основі цієї теорії дослідженнях пам'яті. Л.С. Виготський дослідив пам'ять у плані "культурно-історичної концепції". Специфіку вищих форм пам'яті він бачив у використанні знаків-засобів, предметних і вербальних, за допомогою яких людина регулює процеси запам'ятовування і відтворення. Тільки при таких умовах пам'ять із натуральної (мимовільної) перетворюється на опосередковану (довільну), яка виявляється як особлива самостійна форма "мнемічної діяльності". Розвиваючи услід за П. Жане ідею інтеріоризації, Л.С. Виготський розрізняв зовнішні форми мнемічної діяльності як "соціальні" і внутрішні - як "інтрапсихологічні", які генетично розвиваються на основі зовнішніх.

Науковці розробляли генетичний метод вивчення пам'яті, визначали шляхи її експериментального вивчення у зв'язку з роллю провідної діяльності у певному віці, взаємозв'язки з іншими психічними процесами - перцептивними, розумовими, емоційно-вольовими.

Отже, розвиток пам'яті відбувається через розвиток запам'ятовування за допомогою зовнішніх знаків - стимулів. Потім ці стимули інтеріоризуються і стають внутрішніми засобами, користуючись якими, індивід починає керувати своєю пам'яттю. Вона перетворюється на складно організовану активність, необхідну в процесі пізнання. Не підкріплена тренуванням, добра природна пам'ять істотно не впливає на успіхи індивіда.

Представники діяльнісної теорії пам'яті вивчали цей психічний процес у зв'язку з операційною, мотиваційною і цільовою структурами конкретних видів діяльності. П.І. Зінченко розробив концепцію мимовільної пам'яті як активного процесу, який завжди включений у структуру пізнавальної чи практичної діяльності. О.О. Смирнов розкрив роль інтелектуальної та інших форм активності суб'єкта при довільному і мимовільному запам'ятовуванні.

Основними результатами діяльнісного підходу до вивчення пам'яті є розкриття закономірностей довільної і мимовільної пам'яті, форми взаємодії з іншими процесами, практична спрямованість на її вивчення в структурі різних видів діяльності.

Водночас слід зазначити, що ця теорія приділяє недостатньо уваги статистичній характеристиці процесів пам'яті. Простежується суперечливість в її понятійному апараті: пам'ять трактують і як елемент структури діяльності, і як її побічний продукт, і як самостійну діяльність

Перевір свої знання

1. Порівняйте та опишіть асоціативну теорію з діяльнісною
2. Назвіть головну ідею гештальт теорії
3. Яке значення мають асоціації для біхевіористів згідно їх теорії
4. Опишіть структуру когнітивної теорії

МОДУЛЬ 8. МИСЛЕННЯ ТА МОВЛЕННЯ

Лекція 8.1

Загальне уявлення про мислення

План лекції:

8.1.1. Загальне уявлення про мислення

8.1.2. Значення мислення в житті людини

Література:

1. Брунер Д. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Д. Брунер. – М.: Прогресс, 1977. – 196 с.
2. Варій М. Загальна психологія: Підручник / Мирон Варій. - К.: Центр учбової літератури, 2007. – 311-312 с.
3. Вертгеймер М. Продуктивное мышление / М. Вертгеймер. - М.: Прогресс, 1987. – 336 с.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский - М.: Издательство "Лабиринт", 1999. — 352 с.

8.1.1. Загальне уявлення про мислення.

"Я мислю, отже, я існую" Р. Декарт

Пізнавальна діяльність людини починається з відчуттів і сприймання. Вся необхідна інформація зберігається у пам'яті. Проте таких знань про об'єктивний світ людині недостатньо. Вичерпні знання про об'єкти дійсності, їх внутрішню, безпосередньо не дану у відчуттях і сприйманні сутність людина отримує за допомогою мислення.

Людина, живе серед подій, які відбуваються як в її безпосередньому оточенні, так і в цілому світі. Потреби і цілі людини зумовлюють необхідність розібратися в тому, що з чого виходить, як пов'язані об'єкти, явища і події між собою, які саме властивості детермінують цей зв'язок.

Мислення - процес відображення об'єктивної реальності, що становить вищий щабель людського пізнання. Мислення дає знання про істотні властивості, зв'язки і відносини об'єктивної реальності, здійснює в процесі пізнання перехід «від явища до сутності». На відміну від відчуття і сприйняття, тобто процесів безпосередньо-чуттєвого відображення, мислення дає непряме, складно опосередковане віддзеркалення дійсності.

Мислення - це особливого роду теоретична і практична діяльність, передбачає систему включених до неї дій та операцій орієнтовно-дослідного, перетворювального і пізнавального характеру. Рубінштейн: соціально обумовлений нерозривно пов'язані з промовою психічний процес пошуків і відкриттів істотно нового, тобто процес опосередкованого і узагальненого відображення дійсності в ході її аналізу і синтезу. У словнику: вищий пізнавальний процес, породження нового знання, активну форму творчого знання і перетворення людиною дійсності.

Хоча мислення має своїм єдиним джерелом відчуття, воно переходить межі безпосередньо-чуттєвого пізнання і дозволяє людині отримувати знання про такі властивості, процеси, зв'язки та відносини дійсності, які не можуть бути сприйняті його органами почуттів. Спеціальний пристрій, наприклад, нашого ока тому і не ставить абсолютної кордону людського пізнання, що до нього приєднуються, за висловом Енгельса, не тільки інші органи чуття, а й діяльність нашого мислення. Мислення є функція людського мозку і в цьому сенсі являє собою природний процес; проте мислення людини не існує поза суспільством, поза мовою, поза накопичених людством знань і вироблених їм способів розумової діяльності: логічних, математичних і т. п. дій і операцій. Кожна окрема людина стає суб'єктом мислення, лише опановуючи мовою, поняттями, логікою, що представляють собою продукт розвитку суспільно-історичної практики; навіть завдання, які він ставить перед своїм мисленням породжуються суспільними умовами, в яких він живе. Таким чином, мислення людини має суспільну природу.

До опосередкованого пізнання людина вдається тоді, коли безпосереднє пізнання виявляється неможливим через недосконалість людських аналізаторів або недоцільність, що зумовлюється складністю процесу пізнання. Опосередкованість мислення виявляється і в тому, що всі його акти відбуваються за допомогою слова і попереднього досвіду, який зберігається в пам'яті людини.

Ще однією особливістю мислення є узагальнений характер відображення дійсності. За допомогою мислення людина пізнає істотні ознаки, що виявляються спільними для споріднених предметів.

Матеріальною основою мислення є мова, яка є знаряддям і способом існування думки. Цим людське мислення якісно відрізняється від тваринного. Мислення людини нерозривно пов'язане з мовою. Думка спирається на згорнуту внутрішню мову. Експерименти показали, що жодна складна думка не протікає без згорнутих внутрішніх мовних процесів. Виявилось, що якщо зареєструвати положення язика, горлянки в спокійному стані, а потім запропонувати досліджуваному почати вигадувати будь-яку задачу, то в мовному аналізаторі почнеться складна діяльність, яку можна зареєструвати. Таким чином, кожна думка пов'язана з внутрішнім мовним процесом.

Розумова діяльність органічно пов'язана з практикою. Практика є джерелом розумової діяльності. Мислення породжується потребами людської практики і розвивається в процесі пошуку шляхів їх задоволення.

8.1.2. Значення мислення в житті людини

Значення мислення в житті людини полягає в тому, що воно дає можливість наукового пізнання світу, передбачення і прогнозування розвитку подій, практичного оволодіння закономірностями об'єктивної дійсності. Мислення є підвалиною свідомої діяльності особистості. Рівень розвитку мислення визначає, якою мірою людина здатна орієнтуватися в оточуючому світі, як вона панує над обставинами і над собою.

Розумова діяльність людини, що спрямована на пізнання закономірностей об'єктивного світу, має суспільну природу. Суспільно-історична зумовленість мислення виявляється в тому, що в кожному акті пізнання дійсності людина спирається на досвід, нагромаджений попередніми поколіннями, оперує тими засобами пізнання, які були створені ними (мова, знаряддя вираження, узагальнення та збереження результатів, наука і суспільна практика). Суспільна природа мислення виявляється також у потребах суспільства, характері тих пізнавальних завдань, на розв'язання яких воно спрямоване. Об'єктом розумової діяльності завжди є найактуальніші проблеми, породжені сучасністю.

Перевір свої знання

1. Розкрийте термін «мислення»
2. Складіть своє поняття «мислення»
3. Опишіть особливості мислення
4. Яке значення мислення в житті людини, розкрийте відповідь.

Лекція 8.2

Мислення і мовлення

План лекції:

- 8.2.1. Зв'язок мислення і мови
- 8.2.2. Мислення і мовлення

Література:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский - М.: Издательство "Лабиринт", 1999. — 352 с.
2. Петухов В.В. Психология мышления. / В.В. Петухов – М.: Изд-во Московского ун-та 1987. - 61 с.
3. Тихомиров О.К. Психология мышления / О.К. Тихомиров. - М.: Изд-во Моск. ун-та 2002. - 288с. р

8.2.1. Зв'язок мислення і мови

Мислення дорослої, нормальної людини нерозривно пов'язане з промовою. Думка не може ні виникнути, ні протікати, ні існувати поза мовою, поза промови. Ми мислимо словами, які вимовляємо вголос або проговорюємо про себе, тобто мислення відбувається у мовній формі. Люди, однаково добре володіють кількома мовами, абсолютно чітко усвідомлюють, якою мовою вони мислять в кожен даний момент. У мовленні думка не тільки формулюється, а й формується, розвивається.

Спеціальними приладами можна зареєструвати приховані мовні (артикуляцій) мікрорухи губ, язика, гортані, завжди супроводжують розумову діяльність людини, наприклад, при вирішенні різного роду завдань. Тільки глухонімі від народження люди, які не володіють навіть кінетичної («ручний») промовою, мислять на основі образів.

Іноді може здатися, що думка існує поза словесної оболонки, що іншу думку важко висловити словами. Але це означає, що думка ще неясна собі

самому, що це скоріше не думка, а неясне загальне уявлення. Ясна думка завжди пов'язана з чіткою словесною формулюванням.

Неправильно і протилежна думка про те, що думка і мова по суті одне і те ж, що мислення - це мова, позбавлена звучання («мова мінус звук», як вважають деякі буржуазні вчені), а мова - «озвучене мислення». Ця думка помилкова хоча б тому, що одну й ту ж думку можна висловити на різних мовах сотнями різних звукосполучень. Відомо також, що існують слова-омоніми (слова з однаковим звучанням, але різним змістом: «корінь», «коса», «ключ», «реакція» і т. д.), тобто одне і те ж слово може висловлювати різні думки, різні поняття.

8.2.2. Мислення і мовлення

Мова й мовлення є одним із засобів мислення, розуміння. Роль мови велика навіть щодо осмислення й інтерпретації наочно даних об'єктів, коли результати роботи відчуттів та сприймання перекодовуються в мовні знаки. Коли ж ідеться про розуміння складних об'єктів, абстрактного матеріалу, об'єкт мислення ставиться перед свідомістю у мовній формі.

Мова є носієм пізнаного й водночас знаряддям пізнання нового (Г. С. Костюк). Однак у мові як у знаковій системі відображені вже досить формалізовані, фіксовані значення, які можуть забезпечити міжлюдське спілкування. Що ж до особистісних смислів предметів та явищ, які завжди забарвлені індивідуальним життєвим досвідом, потребами й емоціями конкретної людини й тому можуть не збігатися зі значеннями, то вони виражаються в мовленні.

Чи залежить від конкретної мови мислення її носіїв? Відомі психолінгвісти Сепір і Ворф відповідають на це запитання позитивно. Вони автори так званої гіпотези лінгвістичної відносності Сепіра - Ворфа. "Певною мірою людина перебуває під владою конкретної мови, яка є для даного суспільства засобом вираження, - пише Сепір. - Ми бачимо, чуємо і сприймаємо дійсність так, а не інакше передусім тому, що мовні норми нашого суспільства сприяють певному вибору інтерпретації". Сепір уводить поняття лінгвістичного детермінізму (мова може детермінувати мислення) і лінгвістичної відносності (цей детермінізм пов'язаний з конкретною мовою, якою розмовляє людина). Ці автори наводять багато досить переконливих прикладів такої відносності на всіх рівнях - від лексичного до граматичного. Так, скажімо, у мові ескімосів існує 50 назв для різних відтінків білого кольору, тобто 50 варіантів слова "білий". Ясно, що це пов'язане із середовищем - ескімосів, як відомо, оточує сніг. І навіть для такої, здається, фізично зумовленої речі, як кольоровий спектр, у різних мовах - різне членування (7 - в українській, 6 - в англійській, 4 - в родезійській мові шона, 2 - у мові басса в Ліберії).

Один з видів мовлення - внутрішнє мовлення (без звуків). Воно є формою існування внутрішніх мисленнєвих дій, і саме тому процес інтеріоризації (перетворення зовнішніх дій у мисленнєві), проходячи ряд етапів, про які вже йшлося, обов'язково завершується етапом, коли дія коментується й

контролюється за допомогою мовлення не зовнішнього (промовляння вголос), а внутрішнього, часто скороченого й згорнутого.

Сучасні психологічні дослідження свідчать про діалоговий характер мислення людини, зокрема її внутрішнього мовлення. Згідно з підходом М. Бахтіна, відомого дослідника творчості Ф. Достоєвського, діалог, дискусія характеризується не стільки присутністю двох або більше співбесідників, скільки наявністю двох або більше позицій, поглядів на ситуацію, задачу, мету діяльності тощо.

Мисленнева дія, думка часто розгортається як таке зіткнення різних позицій і підходів, яке відображається й у внутрішньому мовленні. Перехід від думки до внутрішнього мовлення й від останнього до мовлення зовнішнього, повноцінного вербалізованого вираження думки - процес не тільки не прямолінійний, а загалом такий, що не може бути описаний на площині. Навіть більше: щоб його описати, недостатньо і трьох вимірів простору. За влучним висловом Л. С. Виготського, думка нависає хмарою змісту і може або пролитися, або не пролитися дощем слів. Перетворення особистісних смислів у значення робить процес переходу від думки до слова дуже складним, а часом непереборним для людини.

Проілюструвати сказане можна не тільки на прикладах написання художніх творів, а й на відомій майже кожному ситуації оволодіння іноземною мовою, перших спроб спілкування нею. Людина може мати досить вагомий запас слів, знати граматику й синтаксис, отримувати позитивні оцінки в навчальних умовах і при цьому принципово не володіти навичками так званого активного мовлення. З психологічної точки зору це означає, що не сформоване вміння виражати свої думки в новій знаковій системі, якою завжди є нова мова (до речі, це може бути й загалом інша знакова система - креслення, ноти та ін.).

Саме в значенні слова криється вузол тієї єдності, яка називається мовленнєвим мисленням. Це відбувається тому, що значення слова - явище мовленнєве й мисленнєве водночас тобто належить як до сфери мовлення, так і до сфери мислення. Разом з тим значення слова - єдність не тільки мислення і мовлення, а й єдність узагальнення і спілкування, комунікації і мислення. Спілкування, за Л. С. Виготським, передбачає узагальнення ("слово майже завжди готове, коли готове поняття").

Однак значення слова - не більше ніж потенція, яка реалізується в живому мовленні, значення - тільки один камінець в складній будові смислу. Смислом у такому контексті є сукупність усіх психологічних фактів, які викликає в нашій думні слою, почуте або промовлене.

Саме семантичні, пов'язані зі значенням моменти переважають у внутрішньому мовленні. Внутрішнє мовлення є чисто предикативним, тобто в ньому предикати (дієслова, інші слова, які позначають дію) суттєво переважають над словами, які позначають те, про що йдеться. Це відбувається тому, що тема, на яку ми розмовляємо самі з собою, нам, як правило, досить добре відома.

Внутрішнє мовлення, за Л. С. Виготським, - це мислення чистими значеннями. Воно не збігається з думкою, тому що не збігаються одиниці

мислення й мовлення. Те, що в думці міститься симультанно (тобто одночасно), у мовленні розгортається сукцесивно (тобто послідовно)

Отже, думка не збігається не тільки зі словами, а й зі значеннями слів. Тому процес розуміння думки, незалежно від того, промовлена вона вголос чи ні, не є безпосереднім процесом. Думка, каже Л. С. Виготський, породжується не іншою думкою, а мотивуючою сферою людини. Тому й зрозуміти слово, думку означає передовсім зрозуміти мотив, те, заради чого думка промовляється.

Процес розуміння мовлення тісно пов'язаний з ширшою проблемою розуміння людиною, яка спілкується, не тільки слів, речень, а й того, що стоїть за ними, - думок, намірів, мотивів, ставлень. Однак слово, як кажуть, для того й дається людині, щоб вона все це приховувала. Про глибину проникнення в завуальований зміст, тобто про можливості розуміння мовлення, психологи дізнаються завдяки такій методиці, як, наприклад, методика визначення рівня розуміння смислу прислів'їв.

Перевір свої знання

1. Чи існує зв'язок між мовою та мисленням? Якщо так, то який?
2. Яке існує мовлення?
3. Опишіть як проходить процес мислення та мовлення

Лекція 8.3. Мовлення

План лекції:

- 8.3.1. Загальне поняття про мовлення
- 8.3.2. Види мовлення та їх характеристика

Література:

1. Виготський Л.С. Мышление и речь / Л.С. Виготский - М.: Издательство "Лабиринт", 1999. — 352 с.
2. Психологія / [За ред. Ю. Л. Трофімова]. – К.: Либідь, 1999. – С. 293 – 298.
3. Ушакова Т. Речь человека в общении. / Т. Ушакова. – М., 1989. – С. 10 – 60.

8.3.1. Загальне уявлення про мовлення

Проблема психологічних особливостей мовлення, його ролі у спілкуванні та формуванні свідомості є важливим розділом психології. За допомогою мовлення люди обмінюються думками, передають свій настрій, почуття, досвід тощо. Але для того, щоб здійснити мовне повідомлення, необхідна наявність спільних, однакових засобів та правил передачі думок. Усе це забезпечується завдяки мові.

Мова - це суспільно зумовлена система словесних знаків, котрі є засобом спілкування в даному суспільстві.

Мовлення - процес використання людиною мови для спілкування з іншими людьми.

Мова та мовлення тісно взаємопов'язані й являють собою єдине ціле. Отже, мовлення виступає як психологічна діяльність, що виявляється у спілкуванні людей за допомогою мови. Останнє - це суспільно-історичне явище, що зумовлене національними особливостями, на відміну від мовлення, яке є не що інше, як загальнолюдське явище і в кожному конкретному випадку чітко індивідуальне. Ця індивідуальність пояснюється різним рівнем володіння мовою (словниковим запасом, граматиною, фонетикою). Доросла людина має словниковий запас, яким користується активно (активний словник) і далеко більший словниковий запас, яким володіє пасивно (пасивний словник), тобто знає значення слів, але не вживає їх. Так, учені США в результаті досліджень установили, що серед 80 000 слів, якими люди користувалися під час телефонних розмов, виявилось лише 2240 основних словесних одиниць та 5000 різних інших слів. Натомість автори високохудожніх романів вживають близько 10 000 слів. Мовознавці вважають, що запас слів, значення яких людина знає, у 5-6 разів перевищує її активний словник. А в деяких мовах загальна кількість слів набагато більша - приблизно від 200 000 до 400 000. Звичайно, точну цифру назвати неможливо, оскільки словник у зв'язку з різноманітністю видів людської діяльності постійно змінюється й поповнюється новими словами та виразами.

Зрозуміло, що словниковий запас у людей неоднаковий, і тому та людина, у розпорядженні якої більше слів, може висловлюватися точніше, слова вибирати виразніші, описує події барвистіше, ніж та, у якої бідний словник.

Індивідуальність мовлення проявляється і в будові її вимови. Одна людина вимовляє звуки чітко, ясно, голосно, друга - тихо, невиразно, третя - розмовляє швидко, збуджено, а інша - повільно, не поспішаючи, а дехто має певні вади у вимові (заїкання, шепелявість, „гаркавлення" та ін.).

Іншою важливою проблемою є зв'язок між мовленням та мисленням. Російський учений Л.М. Соколов стверджує, що під час мислення людина виголошує внутрішній монолог. Він пише: „Мислення у будь-якому випадку пов'язане з мовленням. Щоправда, під час окремих моментів чи етапів розв'язання завдань (особливо візуальних) мовні рухові імпульси можуть бути обмеженими. Однак це не означає, що в даному випадку ми маємо справу з безмовним мисленням".

Тісно пов'язане мовлення з почуттями, адже за допомогою слів людина виражає свої почуття, емоційні стани. Отже, слово, друга сигнальна система, виступає регулятором процесів уяви, пам'яті, вольових зусиль, усієї поведінки людини.

Але, як справедливо зазначав російський психолог О.Р. Лурія, варто також розглянути питання, чи дійсно мова (та пов'язані з нею форми свідомої діяльності) є для людини специфічним продуктом суспільної історії? Чи не існують мови у тварин, і якщо якісь аналоги „мови" можна спостерігати у тваринному світі, то чим вони дійсно відрізняються від мови людини?

Початок серії робіт цього напрямку покладено дослідником П. Фрешем, пізніше це було доповнено дослідженнями К.Гарднера, В.Примака та ін., що викликало цікаву дискусію серед учених.

Так, наприклад, коли вожак зграї журавлів починає подавати звуковий сигнал, уся зграя тривожно знімається з місця і летить за ним. Олень — вожак, який відчує небезпеку, також подає певні звукові сигнали, і весь табун іде за ним, почувши це. Навіть бджоли мають своєрідну „мову", яка виявляється у так званому „танку" бджіл. Бджола, яка повернулася зі взяткою, передає іншим звідки вона прилетіла, чи далеко брала нектар та куди треба летіти. Усе це вона виражає у „танку", фігурах, які здійснює у повітрі й цим самим показує напрямок та дальність польоту (за Фрішем).

8.3.2 .Види мовлення та їх характеристика

Мовлення людей залежно від різних умов набуває своєрідних особливостей. Відповідно до цього виокремлюють різні види мовлення (Рис. 1). Окрім вказаних видів, мовлення буває діловим і побутовим, літературним і сленговим, рідним та іноземним тощо.

Рис.1. Види мовлення

Перш за все розрізняють мовлення внутрішнє та зовнішнє.

Внутрішнє мовлення - це внутрішній беззвучний процес, що недоступний для сприйняття іншими людьми і не може бути засобом спілкування

Доказом того, що у людини наявне внутрішнє мовлення є той факт, що існують спеціальні прилади, які реєструють мікро-рухи мовного апарату на момент мовчання. Внутрішнє мовлення досить своєрідне: скорочене, згорнуте, майже ніколи не існує у формі повних, розгорнутих речень. Труднощі, які переживає людина, іноді намагаючись пояснити іншому зрозумілу їй самій думку, часто пояснюються труднощами переходу від скороченого внутрішнього мовлення, зрозумілого собі, до розгорнутого зовнішнього мовлення, зрозумілого іншим.

Зовнішнє мовлення - мовлення, основною ознакою якого є доступність для сприйняття (на слух, зір) іншими людьми, є необхідним для спілкування

Залежно від того, що людина використовує в спілкуванні, звуки мови чи "мову тіла", мовлення буває невербальним та звуковим. Незважаючи на те, що невербальне мовлення (мовлення жестів) часто є досить інформативним, все ж

воно залишається ніби акомпанементом до основного тексту звукового мовлення.

Зважаючи на те, що саме використовує людина, звуки мови чи письмові знаки розрізняють усне та письмове мовлення.

Історично письмове мовлення виникло пізніше за усне.

Під час усного мовлення людина сприймає слухачів, їхню реакцію на слова. Письмове та усне мовлення знаходяться одне з одним в досить складних взаємовідносинах. Вони тісно взаємопов'язані між собою. Однак їхня єдність включає і дуже суттєві відмінності. Сучасне письмове мовлення виражається в знаках - літерах, які позначають звуки рідної мови. Тим не менше письмове мовлення не є просто перекладом усного мовлення на письмові знаки.

Письмове та усне мовлення виконують зазвичай різні функції. Як правило, усне мовлення функціонує як розмовне мовлення в ситуації бесіди, письмове - як мовлення ділове, наукове, більш без особистісне. Письмове мовлення спрямоване переважно на передачу більш відстороненого змісту, між тим як усне мовлення більшою мірою породжується безпосереднім переживанням. Звідси цілий ряд відмінностей в побудові письмового та усного мовлення і в засобах, які кожне з них застосовує.

Історії добре відомі великі письменники, які були слабкими ораторами, і видатні оратори, читання виступів яких не справляє на читачів враження через втрачання промовою значної частини своєї чарівливості.

Розмовне усне мовлення - ситуативне. Інколи достатньо півслова для того, щоб зрозуміти свого співрозмовника. Письмове ж мовлення вимагає систематичного, логічно пов'язаного викладу. В письмовому мовленні все має бути зрозумілим виключно з його власного смислового змісту, з його контексту. Письмове мовлення - контекстне мовлення.

Письмове мовлення вимагає особливої продуманості, плановості, усвідомленості. В умовах усного спілкування співрозмовник певною мірою допомагає регулювати мовлення. Безпосередній контакт зі співрозмовником в розмові швидко виявляє непорозуміння. В письмовому мовленні безпосереднє регулювання мовлення того, хто говорить з боку співрозмовника або слухача відсутнє. Той, хто пише, повинен самостійно визначити побудову свого мовлення так, щоб воно було зрозумілим для читача.

Усне мовлення може набувати вид діалогічного або монологічного.

Існують різні види як письмового, так і усного мовлення. Усне мовлення може бути і розмовним (мовленням-бесідою), і ораторським виступом (доповіддю).

Лист за своїм характером і стилем також буде відрізнятися від наукового трактату тощо

Діалогічне мовлення - це розмова, бесіда двох або декількох осіб, які говорять по черзі

У повсякденній діяльності діалогічне мовлення, як правило, не планується. Воно висуває менше вимог щодо побудови зв'язного розгорнутого висловлювання, ніж монологічне чи письмове.

Монологічне мовлення - це таке мовлення, при якому говорить одна особа, а інші слухають і сприймають її

Прикладом монологічного мовлення є доповідь, лекція, повідомлення, виступ та ін. Монологічне мовлення є організованим видом мовлення.

Всі види мовлення взаємопов'язані між собою та мисленням людини і потребують розвитку у дітей.

Первинне оволодіння рідною мовою здійснюється в процесі спілкування дитини з дорослим. Тільки таким шляхом досягається істинне розуміння сутності мовлення. Дитина нормально оволодіває мовленням - навчається говорити - користуючись мовленням в процесі спілкування. Кожна особистість повинна прагнути до розвитку всіх видів мовлення, оскільки їх характеристики свідчать про глибину і якість розуму людини.

Перевір свої знання

1. Опишіть терміни "мова" та "мовлення".
2. Дайте визначення психології як науці.
3. Як пов'язано мовлення з почуттями
4. Згадайте та опишіть види мовлення
5. Яке мовлення більш частіше використовуєте ви у своєму житті

Лекція 8.4

Мислительні дії та операції

План лекції:

- 8.4.1. Основні операції як сторони розумової діяльності
- 8.4.2. Вирішення розумового завдання

Література:

1. Варій М. Загальна психологія: Підручник / Мирон Варій. - К.: Центр учбової літератури, 2007. – С. 360-376.
2. Психологія / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – С. 270 – 310.
3. Немов Р.С. Психологія в 3-х т. / Р.С. Немов. – М.: Владос, 2003. – С. 274-311.

8.4.1. Основні операції як сторони розумової діяльності.

Наявність проблемної ситуації, з якої починається розумовий процес, завжди спрямований на вирішення якої-небудь задачі, свідчить про те, що вихідна ситуація дана в поданні суб'єкта неадекватно, у випадковому аспекті, в

несуттєвих зв'язках. Для того щоб в результаті розумового процесу дозволити завдання, потрібно прийти до більш адекватного пізнання. До такого все більш адекватного пізнання свого предмета і вирішенню що стоїть перед ним завдання мислення йде за допомогою різноманітних операцій, складових різні взаємозалежні, і один одного перехідні боку розумового процесу. Такими є порівняння, аналіз і синтез, абстракція і узагальнення. Всі ці операції є різними сторонами основної операції мислення - "опосередкування", тобто розкриття все більш істотних об'єктивних зв'язків і відносин.

Щоб зрозуміти певний об'єкт, треба знати факти, що його характеризують. Перехід від фактів до розкриття їх сутності, до узагальнюючих висновків відбувається за допомогою розумових і практичних дій.

Розумові дії - це дії з об'єктами, відображеними в образах, уявленнях і поняттях про них

Ці дії відбуваються подумки за допомогою мовлення. Перш ніж діяти з предметами, людина це робить подумки, не вступаючи в контакт з цими предметами. Дії мислення формуються на основі зовнішніх практичних дій.

Операційний компонент мислення, що забезпечує його процесуальність, складають розумові операції (складові розумових дій):

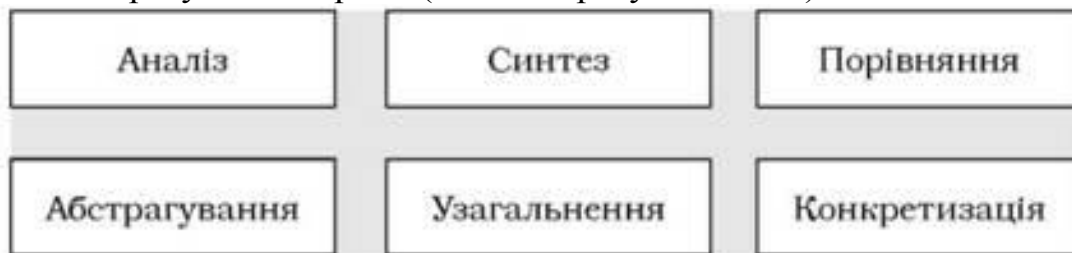

Рис. 1. Розумові операції

Аналіз і синтез - дві основні розумові операції, які виникли на основі практичних дій - з реального розкладання предметів на частини та їх сполучення. Цей тривалий історичний шлях перетворення зовнішньої операції на внутрішню в скороченому вигляді можна спостерігати, вивчаючи мислення у дітей. Коли маленька дитина спочатку знімає з пірамідки кільце за кільцем, а потім одягає їх назад, вона, сама цього не знаючи, вже здійснює аналіз і синтез.

Аналіз - уявне розчленування об'єктів свідомості, виокремлення в них частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей

Розрізняють два види аналітичних операцій: по-перше, можна подумки розкласти сам предмет, явище на складові частини (наприклад, аналіз хімічної речовини, сполучення). По-друге, можна подумки виокремлювати в предметах і явищах ті чи інші ознаки, властивості, якості (наприклад, дослідження стилю твору, його композиції).

Синтез - це уявне поєднання окремих частин, аспектів, ознак об'єктів у єдине ціле

Аналіз і синтез - основні розумові операції, що в єдності забезпечують повне та глибоке пізнання дійсності. Вони взаємодіють і взаємозумовлюють одна одну і лежать в основі всіх інших розумових операцій, зокрема порівняння.

Порівняння-розумова операція, за допомогою якої пізнаються схожі та відмінні ознаки і властивості предметів

Людина може порівнювати наочно дані або уявлювані предмети, створюючи їх образи. Складним є процес порівняння людей, літературних персонажів, суспільних явищ тощо.

Порівнюючи предмети і явища, доводиться здійснювати на першому етапі аналіз, а потім синтез. Порівнюючи, слід дотримуватися важливого правила: порівнювати необхідно за однією ознакою.

До аналітико-синтетичного процесу відносяться також і такі складні розумові операції, як абстрагування і узагальнення.

"Усе в світі ми пізнаємо через порівняння, і якщо б до нас потрапив якийсь новий предмет, який ми не могли ні з чим порівняти, ні від чого відрізнити, то ми про цей предмет не склали б жодної думки і не могли сказати про нього жодного слова".

К. Д. Ушинський

Абстрагування (від лат. abstragere - відволікати, відвертати) - тобто уявне відокремлення одних ознак і властивостей предметів від інших і від самих предметів, яким вони властиві

Так, спостерігаючи різні прозорі об'єкти: повітря, скло, воду ми виокремлюємо в них загальну ознаку - прозорість і можемо розмірковувати про прозорість взагалі. Так само за допомогою абстрагування створюються поняття про довжину, висоту, об'єм, трикутник, число, дієслово та ін.

Узагальнення - це продовження і поглиблення синтезуючої діяльності мозку за допомогою слова

Узагальнення звичайно проявляється у висновках, визначеннях, правилах, класифікаціях. Узагальнення потребує виокремлення в предметах не просто загальних, а істотних ознак.

Конкретизація - це перехід від загального до одиничного, яке відповідає цьому загальному

В навчальній діяльності конкретизувати - означає навести приклад, факт, який підтверджує загальне, теоретичне положення. Конкретизація має велике значення, оскільки пов'язує наші теоретичні знання з життям і практикою, допомагає правильно зрозуміти дійсність.

Отже, процес розуміння предметів та явищ об'єктивної дійсності потребує вивчення фактів, їх аналізу і синтезу, порівняння, абстрагування, узагальнення їх істотних ознак і характеристик. Загальним механізмом операційної діяльності мислення є аналітико-синтетична робота великих півкуль головного мозку.

8.4.2.Вирішення розумового завдання

Мислення - це процес руху думки від невідомого до відомого, який починається там, де перед людиною постає щось нове, незрозуміле. Розумова діяльність виникає і формується як процес за умови створення проблемної ситуації.

Проблемна ситуація - це суперечність між обставинами та умовами, між тим, якими знаннями володіє на сьогодні суб'єкт, і тим, до чого він прагне

Рис. 2. Схема вирішення розумового завдання

Проблемна ситуація сприймається і усвідомлюється людиною як задача, що потребує відповіді на певне питання. Для мислення усвідомлення питання - це ніби сигнал до початку активної розумової діяльності. Наступний етап полягає в пошуку шляхів аналізу поставленого запитання та побудови гіпотези (припущення). Після цього відбувається перевірка гіпотези на практиці чи подумки. Якщо гіпотеза виявляється неправильною, відбувається її переосмислення.

Перевірка ефективності висунутих гіпотез є завершальним процесом розв'язання розумового завдання. Буває так, що людина діє методом спроб і помилок. Іноді процес розв'язання задачі може відбуватися як творчий процес, деколи допомагає *інсайт* (від англ. insight - осяяння).

Важливу роль у стимулюванні розумової діяльності у процесі розв'язання завдань відіграють почуття (здивування, допитливості, почуття нового). Розв'язання завдання потребує від людини значних вольових зусиль.

Отже, процес розв'язання завдань потребує мобілізації та напруження всіх психічних сил особистості, концентрації її пізнавальної активності.

Перевір свої знання

1. Назвіть та опишіть операції розумової діяльності
2. Наведіть приклади кожної операції розумової діяльності
3. Зобразіть та поясніть схему вирішення розумового завдання на прикладі
4. Що таке інсайт? Його роль в житті людини

Лекція 8.5. Види мислення

План лекції:

- 8.5.1. Види мислення за змістом
- 8.5.2. Види мислення за характером задач

8.5.3. Види мислення за ступенем новизни та оригінальності

Література:

1. Варій М. Загальна психологія: Підручник / Мирон Варій. - К.: Центр учбової літератури, 2007. – С. 360-376.
2. Психологія / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – С. 270 – 310.
3. Немов Р.С. Психологія в 3-х т. / Р.С. Немов. – М.: Владос, 2003. – С. 274-311.

8.5.1. Види мислення

Різноманітність типів мисленневих задач зумовлює різноманітність не тільки механізмів, способів, а й видів мислення. У психології прийнято розрізняти види мислення за змістом: наочно-дійове, наочно-образне та абстрактне мислення; за характером задач: практичне і теоретичне мислення; за ступенем новизни й оригінальності: репродуктивне (відтворювальне) і творче (продуктивне) мислення.

Наочно-дійове мислення полягає в тому, що розв'язання задач здійснюється шляхом реального перетворення ситуації та виконання рухового акту. Так, у ранньому віці діти виявляють здатність до аналізу і синтезу, коли сприймають предмети в певний момент і мають можливість оперувати ними.

Наочно-образне мислення – це вид мислення, який відбувається на основі образів уявлень, перетворення ситуації в план образів. Цей різновид мислення виявляють поети, художники, архітектори, парфумери, модельєри. Значення цього мислення полягає в тому, що за його допомогою повніше відтворюється різноманітність характеристик об'єкта, відбувається встановлення незвичних поєднань предметів та їхніх властивостей. У простій формі це мислення виникає в дошкільному віці. Дошкільники мислять образами. Спонукаючи до створення образів на основі прочитаного, сприйнятих об'єктів, до схематичного та символічного зображення об'єктів пізнання, вчитель розвиває образне мислення у школярів.

Особливістю *абстрактного (словесно-логічного) мислення* є те, що воно відбувається з опорою на поняття, судження, з допомогою логіки, не використовуючи емпіричних даних. Р. Декарт висловив таку думку: «Я мислю, отже, я існую». Цими словами вчений наголошує на провідній ролі у психічній діяльності мислення, і саме словесно-логічного.

Наочно-дійове, наочно-образне та словесно-логічне мислення розглядають як етапи розвитку мислення у філогенезі та онтогенезі.

8.5.2. Види мислення за характером задач

Теоретичне мислення – це вид мислення, який полягає у пізнанні законів, правил. Воно відображає істотне у явищах, об'єктах, зв'язках між ними на рівні закономірностей і тенденцій. Продуктами теоретичного мислення є, наприклад, відкриття періодичної системи Менделєєва, математичних (філософських) законів. Б.М. Теплов писав про людей теоретичного мислення, що вони є абстрактні уми, які здійснюють прекрасну «інтелектуальну економію» шляхом «зведення фактів до законів, а законів до теорій». Теоретичне мислення інколи порівнюють з емпіричним. Відрізняються вони

характером узагальнень. Так, у теоретичному мисленні наявне теоретичне узагальнення – узагальнення абстрактних понять, а в емпіричному – узагальнення емпіричних, чуттєво даних ознак, виділених шляхом порівняння. Основним завданням практичного мислення є фізичне перетворення дійсності. Воно інколи може бути складнішим, ніж теоретичне, адже часто розгортається за екстремальних обставин та за відсутності умов для перевірки гіпотези.

Інтуїтивне та аналітичне мислення розрізняють на підставі трьох ознак: часу перебігу процесу, структурності (чіткий розподіл на етапи) та рівня перебігу (усвідомленості або неусвідомленості). **Аналітичне мислення** – це вид мислення, який розгорнутий у часі, має чітко виражені етапи, достатньою мірою усвідомлені суб'єктом. **Інтуїтивне**, навпаки, вид мислення, згорнутий у часі, який протікає швидко, в ньому відсутній поділ на етапи, він мало представлений у свідомості.

У психології розрізняють ще **реалістичне мислення**, тобто такий вид мислення, який спрямований на зовнішній світ і регульоване логічними законами, а також аутистичне мислення, пов'язане з реалізацією власних бажань, намірів. Для дошкільників нерідко властиве егоцентричне мислення. Характерна його ознака – неспроможність дитини поставити себе на позицію інших.

8.5.3. Види мислення за ступенем новизни та оригінальності

Калмикова вирізняє **продуктивне** і репродуктивне мислення за ступенем новизни продукту, що отримує суб'єкт пізнання. Дослідниця вважає, що мислення як процес узагальненого й опосередкованого пізнання дійсності завжди продуктивне, тобто спрямоване на здобуття нових знань. Проте у ньому в діалектичній єдності переплетені продуктивні й репродуктивні компоненти. **Репродуктивне мислення** - це вид мислення, який забезпечує розв'язання задачі, спираючись на відтворення вже відомих людині способів. Нове завдання співвідноситься з уже відомою схемою розв'язання. Незважаючи на це, репродуктивне мислення завжди потребує виявлення певного рівня самостійності.

У продуктивному мисленні найповніше виявляються інтелектуальні здібності людини, її творчий потенціал. Творчі можливості дістають вияв у швидкому темпі засвоєння знань, у широті їх перенесення в нові умови, в самостійному оперуванні ними.

Українські та зарубіжні психологи (Г.С. Костюк, Дж. Гілфорд) дійшли висновку, що **творче мислення** є сукупністю тих особливостей психіки, які забезпечують продуктивні перетворення у діяльності особистості. У творчому мисленні домінують чотири особливості, зокрема оригінальність розв'язання проблеми, семантична гнучкість, що дає змогу бачити об'єкт під новим кутом зору, образна адаптивна гнучкість, яка уможливорює зміну об'єкта з розвитком потреби у його пізнанні, семантична спонтанна гнучкість як продукування різних ідей щодо невизначених ситуацій.

Кожна людина незалежно від етнічної належності має творчу основу. Аналізуючи витоки національного характеру українців, М.І. Пірен зазначає, що

українська емоційність, чутливість, ліризм, що виявляються в пісенності, народних обрядах, гуморі, звичаях, є основою творчості. Позитивні аспекти української емоційності втілилися в духовній творчості кращих представників нації - Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, П. Куліша, Т. Шевченка.

Перевір свої знання

1. Які види мислення існують?
2. Опишіть види мислення за одною з ознак
3. В чому різниця між інтуїтивним і аналітичним мисленням? Назвіть 3 ознаки
4. Аутистичне мислення, в чому його зміст?
5. В чому полягає сенс творчого мислення?

Лекція 8.6.

Розвиток та формування мислення

План лекції:

8.6.1. Формування та розвиток мислення

Література:

1. Варій М. Загальна психологія: Підручник / Мирон Варій. - К.: Центр учбової літератури, 2007. – С. 360-376.
2. Психологія / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – С. 270 – 310.
3. Немов Р.С. Психологія в 3-х т. / Р.С. Немов. – М.: Владос, 2003. – С. 274-311.
4. Чепелюк О. Розвиток мислення з погляду сучасних психологічних концепцій // “Директор школи” 1999 р., № 18.

8.6.1. Формування та розвиток мислення

Формування і розвиток мислення людини проходить певні етапи. Так, початковий етап розвитку мислення (кінець першого року життя дитини) пов'язаний із узагальненнями, які невід'ємні від практичної діяльності. На початку другого року життя дитина оперує предметами на основі знань про окремі їх властивості і може вирішувати певні практичні задачі. Дитина мислить предметно діючи, тобто маніпулюючи предметами. При цьому вона використовує не лише свій власний досвід, а й зразки поведінки дорослих. Особливість дитячого мислення полягає в наочності, яка проявляється через конкретність. Дитина мислить, спираючись на поодинокі факти, які їй доступні й відомі з власного досвіду або через спостереження за дорослими.

Наступний етап розвитку мислення пов'язаний із оволодінням дитиною мовленням, яке є підґрунтям для узагальнень. Останні набувають загального значення і переносяться з одного предмета на інший. На цьому етапі значення перших слів дитини містять лише окремі ознаки предметів і явищ, якими дитина керується, коли вживає слово на позначення цих предметів.

Подальший етап розвитку мислення (у віці близько двох років) характеризується тим, що дитина може називати той самий предмет різними словами. Це свідчить про формування такої розумової операції як порівняння,

на основі якої в подальшому розвиваються індукція та дедукція, які досягають досить високого рівня розвитку у трирічному віці.

Шкільний вік дитини характеризується активним розвитком мислення і його можливостей. Це пов'язано з тими інтелектуальними задачами, які необхідно вирішувати дитині, навчаючись у школі. На цьому етапі розширюється коло понять, якими дитина оперує, набуваючи нових знань. Відбувається перехід від конкретних понять до абстрактних, їх зміст збагачується, розширюються знання про властивості, ознаки, зв'язки між предметами і явищами. У процесі формування понять відбувається розвиток мисленнєвих операцій, зокрема: аналізу, синтезу, узагальнення, розвивається індукція і дедукція. Це, у свою чергу, сприяє розвитку широти і глибини мислення дитини.

По завершенні навчання в школі можливість розвитку мислення зберігається, однак динаміка і спрямованість його розвитку залежать від самої людини і зусиль, яких вона докладає.

Перевір свої знання

1. Які фактори впливають розвиток мислення?
2. Як формується мислення у дитини?
3. Як розвивається мислення у людини?

Лекція 8.7. Теорії мислення

План лекції:

- 8.7.1. Асоціаністична теорія
- 8.7.2. Вюрцбургська школа.
- 8.7.3. Інтроективна та генетична психологія, біхевіоризм та психоаналіз.
- 8.7.4. Гештальтпсихологія.
- 8.7.5. Інформаційна теорія мислення.
- 8.7.6. Теорія поетапного формування розумових дій.
- 8.7.7. Нейропсихологічна теорія.
- 8.7.8. Діяльнісний підхід.
- 8.7.9. Інформаційно-кібернетична теорія мислення.

Література:

1. Будилова Е.А. Развитие теоретических принципов советской психологии и проблема мышления / Е.А. Будилова. – М: Директмедиа публишинг, 2008 - 914 с.
2. Дружинин В.Н. Когнитивные способности. Структура, диагностика, развитие. / В.Н. Дружинин.- М. - СПб.: ПЕР СЕ, Иматон, 2001. – 224 с.
3. Маклаков А.Г. Общая психология. / А.Г. Маклаков. - СПб.: Питер, 2001. - 592 с.- С. 299-301.
4. Немов Р.С. Психология: в 3-х книгах. / Р.С. Немов - Кн.1. – М.: Владос, 2003 - 686 с.

Питання про те, що таке мислення та яку роль воно відіграє у пізнанні і діяльності людини, цікавило людство здавна. Так, ще за античності виникло

розмежування діяльності органів чуття та діяльності мислення (Геракліт Ефеський - V ст. до н.е.; Парменід - V ст. до н.е.; Платон - IV ст. до н.е.).

8.7.1. Асоціаністична теорія

Перші уявлення про універсальні закономірності психічного життя пов'язували з утворенням зв'язків (асоціацій). У XVII ст. вважали, що зв'язок, ланцюжок уявлень утворює думку. Розвиток мислення - це процес нагромадження асоціацій. Психологію мислення у той час ще не виділяли в окремий розділ. На цьому етапі розвитку науки мислення не розглядали як особливу форму діяльності суб'єкта. А тому ланцюжок мимовільних образів-уявлень брали за основу будь-якого розумового процесу. Асоціаністичний підхід до мислення співіснував з формально-логічним (Т. Ціген).

Мислення часто ототожнювали з логікою, виділяли поняттєво-теоретичне мислення, яке часто неправомірно називали логічним. До інтелектуальних здібностей у той час відносили "світоспоглядання", логічні міркування та рефлексію (самопізнання).

Підхід до пояснення мислення як асоціації уявлень набирав сили у ХУІІІ-ХІХ ст. Л.С. Виготський (20-30-ті роки ХХ ст.) неоднозначно ставився до цього напрямку у психології. Він заперечував асоціаністичне трактування понять, а простіші форми узагальнення пов'язував з асоціаціями. Цей підхід у поясненні мислення розвивав Ю.О. Самарій, на ролі асоціацій у механізмах мислення наголошував А.Ф. Есаулов.

8.7.2. Вюрцбурзька школа

На відміну від асоціанізму, представники Вюрцбурзької школи (О. Кюльпе, М. Ах, К. Марбе та ін.) розглядали мислення як внутрішню дію (акт). Розпочався пошук об'єктивних методів дослідження. Зокрема, М. Ах розробив методіку утворення штучних понять. Механізмом розвитку думки вважали процес виявлення відношень між думками. Завдання розглядали як детермінанту мислення - роботи "Я". У контексті мислення як процесу розв'язування задач розрізняли мислення і розумову діяльність, поняття настанови було використане для пояснення стану прийняття досліджуваним задачі. Цей стан свідомості є дифузним, але впливає на відбір і динаміку змісту мислення.

Вюрцбурзька школа виокремила мислення у самостійну діяльність, але відірвала його від практичної діяльності, мови та чуттєвих образів. Прикладом послідовного ідеалізму може бути таке міркування одного з представників цієї школи: "Ми не тільки скажемо: мислю - означає існую, а також: світ існує, як ми його встановлюємо та визначаємо".

Мислення прихильники Вюрцбурзької школи розглядали як функціонування інтелектуальних операцій. О. Зельц розвинув ці ідеї. Він розумів мислення як процес виконання інтелектуальних операцій, що визначаються структурою загальної задачі та антиципацією (передбаченням) результатів цих операцій. Згідно з поглядами О. Зельца, інтелектуальними операціями є доповнення комплексу абстрагування та репродукція схожості.

Послідовником О. Зельца був голландський психолог А. де Гроот. Він поставив собі за мету описати мисленнєвий процес, що лежить в основі гри в шахи, вирізнивши в ньому чотири послідовні стадії: стадія орієнтування, стадія обстеження (шахіст робить попереднє прикидання), стадія дослідження, стадія доведення. У сучасній психології цей напрям розвивали російські психологи С.Л. Рубінштейн, О.В. Брушлінський, Л.В. Гурова, українські психологи О.В. Скрипченко, Т.В. Косма, Т.К. Чмут, О.Г. Балл та ін. Особливо плідними були пошуки О.В. Скрипченка та його учнів. Вони вивчали вікову динаміку мислення в системі інших пізнавальних процесів, мисленнєві операції в їхньому взаємозв'язку - від простих, що не підлягають поділу, до складних.

8.7.3. Інтроепективна, генетична психологія, біхевіоризм та психоаналіз.

Інтроепективна теорія (Ж. Адамар, О. Зельц, О. Кюльпе) розглядає мислення як сукупність чистих операцій, тобто безсловесних, безобразних актів і свідчень видатних мислителів. Це мислення без внутрішнього мовлення.

Генетична теорія (Перре-Клермон, Ж. Піаже) пов'язує мислення з причинно-наслідковими зв'язками, розвитком мислення у філогенезі та онтогенезі.

Один із найвідоміших психологів сучасності, швейцарський вчений Ж. Піаже запропонував теорію розвитку інтелекту в дитинстві, яка дуже вплинула на сучасне розуміння його розвитку. У теоретичному плані він дотримувався думки про практичне, діяльнісне походження основних інтелектуальних операцій.

Теорія розвитку мислення дитини, яку запропонував Ж. Піаже, дістала назву «операційної» (від слова «операція»). Операція, за Піаже, становить собою «внутрішню дію, продукт перетворення («інтеріоризації») зовнішньої, предметної дії, скоординованої з іншими діями на єдину систему, основною властивістю якої є зворотність (для кожної операції існує симетрична і протилежна операція).

У розвитку операційного інтелекту в дітей Ж. Піаже виокремив такі чотири стадії:

- стадія сенсомоторного інтелекту, яка охоплює період життя дитини від народження до приблизно двох років. Вона характеризується розвитком здатності сприймати і пізнавати предмети, які оточують дитину в їх досить стійких властивостях і ознаках;
- стадія операційного мислення, яка включає його розвиток у віці від двох до семи років. На цій стадії в дитини формується мова, починається активний процес інтеріоризації зовнішніх дій із предметами, формуються наочні уявлення;
- стадія конкретних операцій із предметами. Вона характерна для дітей у віці від 7-8 до 11-12 років. Тут розумові операції стають зворотними;
- стадія формальних операцій. Її у своєму розвитку досягають діти в середньому віці: від 11-12 до 14-15 років. Цю стадію характеризує здатність

дитини виконувати операції усно, користуючись логічними міркуваннями. Внутрішні розумові операції перетворюються на цій стадії на структурно організоване ціле.

У *біхевіоризмі* мислення розглядали як процес формування складних зв'язків між стимулами і реакціями, становлення практичних умінь і навичок, пов'язаних із розв'язанням завдань. У гештальтпсихології його розуміли як інтуїтивне прийняття відшукуваного рішення за рахунок виявлення потрібного для нього зв'язку чи структури.

Не можна сказати, що обидва останніх напрями в психології не дали нічого корисного для розуміння мислення. Завдяки біхевіоризму до сфери психологічних досліджень увійшло практичне мислення, а в руслі гештальт-теорії особливу увагу почали звертати на моменти інтуїції і творчості в мисленні.

Певні заслуги у розв'язанні проблем психології мислення є й у *психоаналізі*. Вони пов'язані із залученням уваги до несвідомих форм мислення, а також до вивчення залежності мислення від мотивів і потреб людини. Як своєрідні форми мислення в людини можна розглядати захисні механізми, що також уперше почали спеціально вивчати в психоаналізі.

8.7.4. Гештальттеорія.

Гештальтпсихологічна теорія (М. Вертхаймер, Р. Вудвортс, К. Дункер, В. Келер, Майєо, Секей) - висуває ідею апріорно існуючих інтелектуальних здібностей - *здатків*. Вона характерна для багатьох праць у галузі мислення, виконаних у німецькій школі психології. Це ідея, найчіткіше представлена в гештальт-теорії мислення, відповідно до якої здатність формувати і перетворювати структури, бачити їх у реальній дійсності і є основою інтелекту.

У сучасній психології вплив ідей наведених теорій простежується в понятті схеми. Давно зауважено, що мислення, якщо воно не пов'язано з якимось конкретним, зовні детермінованим завданням, внутрішньо підкоряється певній логіці. Цю логіку, з якої випливає думка, що не має зовнішнього опертя, називають *схемою*.

Передбачається, що схема народжується на рівні внутрішньої мови, а потім керує розгорненням думки, додаючи їй внутрішньої стрункості, послідовності й логічності. Думку без схеми звичайно називають *аутичною думкою*. Схема не є чимсь раз і назавжди заданим, вона має власну історію розвитку, що відбувається за рахунок засвоєння логіки, засобів керування думкою. Якщо певну схему використовують досить часто без особливих змін, то вона перетворюється на автоматизовану навичку мислення, на розумову операцію.

8.7.5. Інформаційна теорія мислення.

Інформаційна теорія мислення. За даними досліджень, творче мислення виявляє себе вже під час постановки завдання і має своєрідний перебіг (М. Вертхаймер, Р. Вудвортс, К. Дункер, О. Зельц, З. Калмикова, Г. Ліндсей, А. Лук, Я. Пономарьов). Як і процес мислення взагалі, воно проходить такі етапи:

створення образу, який відповідає умовам завдання; операції аналізу, синтезу і передусім узагальнення; знаходження принципу розв'язування; одержання результату. Проте в цьому разі зміст кожного етапу відзначається особливою складністю. Крім того, цей вид мислення ґрунтується на високій інтелектуальній активності та ставленні до творчості як до цінності.

8.7.6. Теорія поетапного формування розумових дій.

Теорія планомирного формування розумових дій і понять (Гальперін, Талізін, Салміна). П.Я. Гальперін вніс у відповідну галузь досліджень нові ідеї. Він розробив теорію формування мислення, яка одержала назву *концепції планомирного формування розумових дій*. Гальперін виокремив етапи інтеріоризації зовнішніх дій, визначив умови, котрі забезпечують їх найповніший та найефективніший переклад у внутрішні дії із заздалегідь заданими властивостями.

Процес переносу зовнішньої дії всередину, за П.Я. Гальперіном, відбувається поетапно, проходячи чітко визначені стадії. На кожному етапі відбувається перетворення заданої дії за низкою параметрів. Автор теорії стверджує, що повноцінна дія, тобто дія вищого інтелектуального рівня, не може скластися без опори на попередні способи виконання тієї самої дії, в остаточному підсумку - на його вихідну, практичну, наочно-діючу, найбільш повну і розгорнуту форму.

Є такі чотири параметри, за якими перетворюється дія при її переході ззовні всередину: рівень виконання, ступінь узагальнення, повнота фактично виконуваних операцій і ступінь освоєння. Щодо першого із зазначених параметрів, то дія може міститися на трьох підрівнях: дія з матеріальними предметами, дія в плані голосної мови і дія подумки. Три інших параметри характеризують якість сформованої на визначеному рівні дії: узагальненість, скороченість і освоєння.

Процес формування розумових дій, за П.Я. Гальперіном, проходить у такий спосіб:

- Ознайомлення зі складом майбутньої дії в практичному аспекті, а також із вимогами (зразками), яким воно в остаточному підсумку має відповідати. Це ознайомлення - орієнтовна основа майбутньої дії.
- Виконання заданої дії у зовнішній формі в практичному аспекті з реальними предметами чи їхніми заміниками. Освоєння цієї зовнішньої дії йде за всіма основними параметрами з певним типом орієнтування у кожному.
- Виконання дії без безпосередньої опори на зовнішні предмети чи їх заміники. Перенесення дії із зовнішнього плану в план голосної мови. Перенесення дії в мовний план, вважав П.Я. Гальперін, означає не лише вираження дії в мові, а й насамперед мовне виконання предметної дії.
- Перенесення голосномовної дії у внутрішній план, вільне проказування дії цілком подумки («про себе»).
- Виконання дії в плані внутрішньої мови з відповідними їй перетвореннями і скороченнями процесу й деталей виконання зі сфери

свідомого контролю і переходом на рівень інтелектуальних умінь, навичок і вмінь.

8.7.7. Нейропсихологічна теорія.

Нейропсихологічна теорія (Бехтерева, Лурія, Цветкова, Братусевич, Прибрам). Мислення ґрунтується на спільній роботі різних систем мозку. При цьому, як й інші пізнавальні процеси, воно має *динамічну і системну локалізацію*.

Зокрема, *наочно-образне мислення* обслуговують *тім'яно-потиличні відділи лівої півкулі і лобові частки мозку*. При ураженні перших порушується можливість об'єднання елементів інформації, що надходить, у цілісні схеми. Хворі цієї групи не можуть зрозуміти логіко-граматичного формулювання умов завдання (співвідношення на зразок «у стільки-то разів», «на стільки-то одиниць»). Вони не здатні також побудувати конструкцію з кубиків за заданим зразком, хоча й розуміють загальний принцип побудови і мають відповідний намір. Ураження інших не позначається на розв'язуванні завдань, які передбачають пошук потрібних просторових відношень, проте хворі втрачають здатність орієнтуватись в умовах завдання, *міркувати*. Відносно добре утримуючи умови завдання, лише інколи спрощуючи їх під впливом сформованих раніше стереотипів, вони, як правило, не зіставляють із запитанням завдання. Завдання втрачає для них сенс. Не можуть вони оцінювати й сам процес розв'язування.

У словесно-логічному мисленні беруть участь майже всі функціональні блоки мозку, серед яких переважає блок прийому, переробки і збереження інформації. Ураження цих блоків має своїм наслідком три головні *типи патології мислення*.

Перший тип - порушення процесу узагальнення, зниження його рівнів або спотворення цього процесу.

Загалом *функціональна система*, яка обслуговує мислення, є розгалуженою нейродинамічною організацією, котра об'єднує різні відділи мозку як горизонтально, так і вертикально. Особливу роль у ній відіграє *ліва півкуля*, де кодуються значення мови.

На нейронному рівні є також спеціалізація нервових структур - ансамблів *нейронів* підкіркових структур мозку і деяких зон кори, які складаються з гнучких і жорстких елементів. При цьому з'ясувалося, що частота імпульсної активності нейронів залежить від характеру операцій мислення. Найбільшу частоту зумовлюють операції узагальнення за значенням, процеси формування та виконання програм потрібних дій. У свою чергу, ці операції позначаються на активності нейронів, причому тих, які входять до гнучких ланок забезпечення мислення: після виконання низки однотипних завдань час реакції нейронів зменшується. Загалом же нейронні реакції досить мінливі, і це залежить як від зовнішніх стимулів, так і від внутрішніх станів організму.

Другий тип - порушення логічного процесу мислення. До нього належать такі явища, як «стрибки ідей», «зісковзування з теми», «відгук на випадкові асоціації», непослідовність суджень, в'язкість мислення.

Третій тип - розлад цілеспрямованості мислення, тобто порушення його критичності, різноплановості.

8.7.8. Діяльнісний підхід.

О. Леонт'єв запропонував концепцію мислення, відповідно до якої між структурами зовнішньої, складової поведінки, і внутрішньої, складової мислення, діяльності існують відношення аналогії. Внутрішня, розумова діяльність не тільки є похідною від зовнішньої, практичної, але має принципово ту саму будову. У ній, як і в практичній діяльності, може бути виділено окремі дії, операції. При цьому зовнішні і внутрішні елементи діяльності є взаємозамінними. До складу розумової, теоретичної діяльності можуть входити зовнішні, практичні дії, і навпаки, у структуру практичної діяльності можуть включатися внутрішні розумові операції та дії.

Діяльнісна теорія мислення сприяла розв'язанню багатьох практичних завдань, пов'язаних із навчанням і розумовим розвитком дітей. На базі її було побудовано такі теорії навчання (їх можна розглядати і як теорії розвитку мислення), як теорія П.Я. Гальперіна, теорія Л.В. Занкова, теорія В.В. Давидова.

8.7.9. Інформаційно-кібернетична теорія

В останні кілька десятиліть на базі успіхів у розробці ідей кібернетики, інформатики, алгоритмічних мов високого рівня в математичному програмуванні з'явилася можливість побудови нової інформаційно-кібернетичної теорії мислення. В її основі лежать поняття алгоритму, операції, циклу й інформації. Перше позначає послідовність дій, виконання яких зумовлює розв'язання завдань; друге стосується окремої дії, його характеру; третє належить до багаторазового виконання тих самих дій доти, поки не буде отримано необхідний результат; четверте включає сукупність відомостей, переданих з однієї операції на іншу в процесі розв'язку завдання. Виявилося, що багато спеціальних операцій, котрі застосовують у програмах машинної обробки інформації й у процесі розв'язання завдань на ЕОМ, схожі на ті, котрими людина користується в мисленні. Це відкриває можливість вивчення операцій людського мислення на ЕОМ і побудови машинних моделей інтелекту.

Згідно з цими підходами, людина від народження володіє трьома якісно різними, ієрархічно організованими типами продуктивних інтелектуальних систем:

- система обробки інформації, яка спрямовує увагу з одного її виду на інший;
- система, відповідальна за постановку цілей і керування цілеспрямованою діяльністю;

- система, яка відповідає за зміну існуючих першого та другого типів і створення нових подібних систем.

Клар і Уоллес висунули низку гіпотез, які стосуються дії систем третього типу:

- У той самий час, коли людина практично не зайнята обробкою інформації, яка надходить ззовні (коли, наприклад, вона спить), система третього типу переробляє результати раніше отриманої інформації.

- Мета цієї переробки - визначити наслідки попередньої активності, які є стійкими. Наприклад, є системи, що керують записом попередніх подій, поділом цього запису на потенційно стійкі, котрі взаємоузгоджують частини, а також визначають цю узгодженість від елемента до елемента.

- Як тільки таку узгоджену послідовність помічено, у дію вступає інша система, котра породжує нову.

- Формується система вищого рівня, яка містить попередні елементи чи частини. І так далі. Так можна уявити собі, наприклад, формування логічних структур.

Перевір свої знання

1. Розкрийте асоціаністичну теорію
2. Охарактеризуйте особливості вюрцбурзької школи
3. Обміркуйте та назвіть схоже і різницю між цими двома поглядами.
4. Поясніть суть інтроспективного підходу до мислення.
5. Охарактеризуйте генетичну психологію в руслі вивчення мислення.
6. Порівняйте біхевіористичний та психоаналітичний підхід до мислення.
7. Визначте особливості гештальтпсихологічної теорії мислення.
8. Розкрийте інформаційну теорію мислення.
9. Дайте характеристику теорії поетапного формування розумових дій.
10. Проясніть суть нейропсихологічної теорії мислення.
11. Охарактеризуйте діяльнісний підхід до мислення.
12. Визначте суть інформаційно-кібернетичної теорії мислення.

МОДУЛЬ 9. УЯВА. ІНТЕЛЕКТ

Лекція 9.1

Уява

План лекції:

9.1.1. Поняття уяви

9.1.2. Види уяви

Література:

1. Выготский Л.С. Воображение и его развитие в детском возрасте / Л.С. Выготский // Собрание сочинений в 6-ти т. – Т.2 –М.: Педагогика, 1982. - С. 436 - 465
2. Галин А.А. Личность и творчество. Психологические этюды. / А.А. Галин. - Новосибирск : Новосибирское книжное издательство, 1989 . – 126 с.
3. Коршунова Л.С. Воображение и его развитие в познании. / Л.С. Коршунова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1979. -.145 с..
4. Короленко Ц.П., Фролова Г.В. Чудо воображения (Воображение в норме и патологии). / Ц.П. Короленко, Г.В. Фролова. – Новосибирск: Наука, 1975. 210 с.
5. Натадзе Р.Г. Воображение как фактор поведения. Экспериментальные исследования. / Р.Г. Натадзе. – Тбилиси 1972. – 364 с.
6. Пономарев Л.А. Психология творчества. / Л.А. Пономарев - М.: Издательство "Наука", 1976. - 304 с

9.1.1. Поняття уяви.

Уява постійно балансує на межі свідомого і несвідомого, одного асоціативного контексту та іншого, деструктивності та конструктивності. Тому вона завжди створює широкий простір для самовизначення людини як митця. Звісно, самої лише уяви як окремого психічного процесу замало для того, щоб відбулася повноцінна творча діяльність людини; тут уява вступає в плідний союз із іншими творчими психічними процесами - інтуїцією і мисленням. Інтуїтивні осяяння творять передумови бісоціативних зв'язків в уяві, а останні дають напрям точним операціям творчого мислення, опосередкованим знаками (словами, мовою).

Уява належить до вищих пізнавальних процесів. Вона є необхідним аспектом будь-якої людської діяльності.

Уяву породжують потреби, які виникають у житті людини, і насамперед потреба змінити ті чи інші предмети навколишнього світу.

Уява - це відтворення у психіці людини предметів та явищ, які вона сприймала коли-небудь раніше, а також створення нових образів предметів та явищ, котрих раніше вона ніколи не сприймала.

Функції уяви полягають у:

- моделюванні кінцевого результату діяльності й тих засобів, які необхідні для її виконання;
- створенні програми поведінки людей, коли проблемна ситуація невизначена;
- створенні образів, які не програмують діяльність, а підміняють її;
- створенні образів об'єктів з опорою на схеми, графіки, карти, фотознімки території, описи тощо;

- створенні принципово нових предметів та явищ тощо.

9.1.2. Види уяви.

Уяву кожної людини можна охарактеризувати за різними ознаками. Насамперед уяву людини можна поділити на різні види. За характером продуктивності виокремлюють:

- *відтворювальну* (репродуктивну) уяву - продукти якої вже були відомі раніше;

- *творчу* (продуктивну) уяву.

За мірою свободи, довільності визначають:

- *Пасивну уяву* - що виявляється у хворобливих фантазіях, маренні, або в такому фантазуванні, яке не має усвідомленої мети;

- *Активну уяву* - яка відбувається в межах творчої діяльності, підкорена певній меті.

За характером образів визначають:

- *Конкретну уяву* - в ній уявляються певні предмети, речі тощо;

- *Абстрактну уяву*, що оперує більш узагальненими образами (схемами, символами).

За відношенням до актуальної ситуації виокремлюють:

- *Сприймаючу уяву* (яка прикована до ситуації);

- *Творчу уяву* (яка здатна вийти за межі ситуації).

Саме за цим поділом уяви в шахістів відрізняють "позиційну" і "комбінаційну" гру.

За якісними особливостями, зумовленими конкретними сферами застосування, Т.А. Рібо наводить такі типи уяви:

- *Пластична*, яка застосовує точно визначені у просторі образи та їх сполучення, що відповідають дійсним відношенням предметів, має зовнішній характер;

- *Розпливчаста*, яка застосовує емоційні образи, котрі не мають певних обрисів у просторі (уява у музиці);

- *Містична*, яка застосовує символи; містицизм перетворює природні образи на символічні, прагнучи втілити ідеал у формах зовнішньої природи;

- *Наукова* - насичена науковим мисленням (у науках, які тільки формуються, вона постає як наукова міфологія; у науках, що сформувалися, вона оживляє логічні схеми).

Процес створення образів уяви, або фантазій, може мати мимовільний і довільний характер.

Коли в уяві людини створення нових образів не кероване спеціальною метою, уява має *мимовільний характер*. Наприклад, під впливом розповіді вчителя створюються нові образи, відбувається їх роз'єднання або поєднання. Під час читання художнього твору в уяві виникають, без спеціального наміру, образи героїв твору, місцевість, де відбуваються події, час, коли вони відбуваються тощо. Мимовільну уяву зумовлюють потреби і почуття.

Коли людина ставить спеціальну мету створити образ того чи іншого об'єкта, уява набуває *довільного характеру*. Наприклад, командир під час

занять пропонує солдатам уявити пересічну болотисту місцевість, мінні поля, брід річки тощо за картою.

Залежно від характеру діяльності людини довільну уяву поділяють на відтворювальну, або *репродуктивну*, і *творчу*.

Відтворювальну уяву поділяють на *залежну та незалежну*.

Уява, яка ґрунтується на образах предметів та явищ, які людина сприймала раніше, має назву *відтворювальної залежної*. Уяву, що спирається на створення образів внаслідок опису, схеми, карти, графіка тощо, називають відтворювальною незалежною. Читаючи навчальну й художню літературу, вивчаючи географічні карти та історичні матеріали, людина відтворює за допомогою уяви те, що відображено в художніх творах, в історичних документах. Особистості доводиться уявляти незнайомі об'єкти та явища на основі їх опису. Відтворювальна уява обслуговує спілкування людей. Цим видом уяви користується інженер, який вивчає нову для нього машину за кресленнями.

Творча уява полягає у створенні нових предметів та явищ.

Уяву поділяють ще на активну й пасивну.

Активна уява завжди спрямована на виконання творчого або логічного завдання. Процес зберігання в головному мозку інформації - динамічний, тобто відбувається поступова зміна змісту матеріалу і взаємне переміщення його елементів. Цей процес відображає активну уяву. Звідси - інтуїція, прозріння. Активна уява спрямована переважно назовні. Вона визначається й контролюється волею і може бути відтворювальною (репродуктивною) або творчою. Апарат уяви становить умову творчої діяльності особистості.

Пасивна уява не має поставленої мети, інколи постає як ілюзія життя, де людина говорить, діє уявно. Вона тимчасово віддаляється у світ фантастичних, далеких від реальності уявлень. Таку уяву людина може викликати навмисно. Навмисно викликані образи фантазії, які не пов'язані з волею і спрямовані на втілення їх у життя, називають мареннями. Кожній особистості властиві марення, в них легко віднайти зв'язок продуктів уяви з потребами людини. Скажімо, військовослужбовці в бойових умовах відтворюють образи своєї сім'ї, себе в ній, своїх дітей, зустрічі з коханими, друзями тощо. Коли потреби людини надзвичайно сильні, а можливості їх задоволення мізерні, то уява розвивається з дивовижною силою. Задоволена потреба не породжує уяву. Якщо більшість потреб реалізувати неможливо, то в людини виникає домінанта незадоволеності, що породжує зміну особистості з відходом від реальності, страждання, впертість, неврози.

Перевір свої знання

1. Розкрийте поняття «уява»
2. Охарактеризуйте функції уяви
3. Опишіть види уяви за характером продуктивності
4. Охарактеризуйте види уяви за мірою свободи та характером образів
5. Чим відрізняється активна уява від пасивної?

Лекція 9.2

Інтелект

План лекції:

- 9.2.1. Проблема визначення інтелекту.
- 9.2.2. Тестологічний підхід до дослідження інтелекту.

Література:

1. Беломестнова Н.В. Клиническая диагностика интеллекта: Психометрическая и клинико-психологическая оценка уровня развития интеллекта в клинической и судебно-психологической экспертной практике. / Н.В. Беломестнова. - СПб.: Речь, 2003. – 128 с.
2. Каменская В.Г. Психофизиологические критерии нормативности развития интеллектуальных функций ребенка / В.Г. Каменская. // Мозг, психика, поведение. - СПб: Питер, 2001. – 223 с.
3. Пиаже Ж. Психология интеллекта. // Ж. Пиаже. - СПб.: Питер, 2003. - 192 с.
4. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М.А. Холодная. - СПб.: Питер, 2002. – 272 с.

9.2.1. Проблема визначення інтелекту

Інтелект (від лат. intellectus – розуміння, осмислення) – відносно стійка структура розумових здібностей індивіда. Інтелект ототожнюють із системою розумових операцій, зі стилем і стратегією вирішення проблем, з ефективністю індивідуального підходу до ситуації, що вимагає пізнавальної активності, з когнітивним стилем.

За своїм психологічним змістом інтелект належить до “нечітких” понять. Поняття “інтелект” у психологічній літературі має щонайменше 3 значення:

1. Загальна здатність до пізнання й вирішення проблем, що визначає успішність будь-якої діяльності і лежить в основі інших здібностей.
2. Система всіх пізнавальних здібностей людини (від відчуття до мислення).
3. Здатність до вирішення проблем без зовнішніх спроб і помилок (у думці), протилежна здатності до інтуїтивного пізнання.

Зараз інтелект розглядається як загальна розумова здатність узагальнення поведінкових характеристик, пов'язана з успішною адаптацією до нових життєвих умов.

Часто інтелект ототожнюють з мисленням, при цьому підкреслюючи, що мислення – це процес, а інтелект – якість цього процесу. Критеріями якості виступають: ефективність, простота щодо когнітивного навантаження, здатність до знаходження нестандартних рішень.

9.2.2. Тестологічний підхід до дослідження інтелекту

Протягом тривалого періоду часу монополія у вивченні інтелектуальних можливостей людини належала тестології, у рамках якої поняття інтелекту оформилося як наукова психологічна категорія.

Уперше питання про існування індивідуальних розбіжностей у розумових (інтелектуальних) здібностях поставив *Ф.Гальтон* у своїй книзі “Дослідження

людських здібностей та їх розвиток” (1883). Гальтон вважав, що інтелектуальні можливості закономірно обумовлюються особливостями біологічної природи людини й нічим принципово не відрізняються від її фізичних й фізіологічних характеристик. Як показник загальних інтелектуальних здібностей розглядалася сенсорна розпізнавальна чутливість. Перша дослідницька програма, розроблена й реалізована Гальтоном наприкінці XIX ст. в Лондоні (1884), була орієнтована на виявлення здатності до розрізнення розміру, кольору, висоти звуку, часу реакції на світло поряд з визначенням ваги, росту й інших суцільно фізичних особливостей випробуваних. У строгій відповідності з поглядами Гальтона, *Дж.М.Кеттелл* (1885) розробив серію спеціальних процедур (названих “тестами”), що забезпечують вимір гостроти зору, слуху, чутливості до болю, часу рухової реакції, переваги кольорів і под. Таким чином, на початковому етапі інтелект ототожнювався з найпростішими психофізіологічними функціями, при цьому підкреслювався природжений (органічний) характер інтелектуальних розбіжностей між людьми.

1905 р. був переломним у вивченні інтелекту. Розуміння природи інтелектуальних здібностей з цього часу опиняється під впливом практичного опитування. Створена за указівкою французького міністерства освіти комісія для обговорення питання про дітей, які відстають у своєму пізнавальному розвитку й не здатні навчатися у звичайних школах, сформулювала задачу розробити об'єктивні критерії для виявлення таких дітей, для того щоб навчати їх у школах спеціального типу.

А.Біне та Т.Сімон спробували вирішити цю суцільно прикладну проблему, запропонувавши серію з 30 завдань (тестів) для вимірювання рівня розумового розвитку дитини. У шкалі розумового розвитку дитини Біне-Сімона (1911) тестові задачі групувалися за віком.

По суті, з цього моменту й починає формуватися тестологічна парадигма в дослідженні інтелекту, яка на десятиліття вперед визначила ракурс аналізу природи інтелектуальних можливостей людини.

Оцінка рівня інтелектуального розвитку здійснювалася на основі співвіднесення реального хронологічного віку дитини з її “розумовим віком”. Розумовий вік визначався як той найвищий віковий рівень, на якому дитина могла правильно виконувати всі запропоновані задачі. Так, розумовий вік 6-літньої дитини, що правильно виконала всі задачі для дітей у віці 6,7 і 8 років, дорівнював 8 рокам. Розбіжність розумового й хронологічного віків вважалася або показником розумової відсталості (розумовий вік нижче хронологічного), або розумової обдарованості (розумовий вік вище хронологічного).

Пізніше як міру розвитку інтелекту було запропоновано розглядати співвідношення:

$$\frac{\text{розумовий вік}}{\text{хронологічний вік}} \times 100\%,$$

яке одержало назву “коефіцієнт інтелекту” (intelligence quotient) чи IQ.

На відміну від Гальтона, що розглядав інтелект як сукупність природжених психофізичних функцій, Біне визнавав *вплив навколишнього середовища на особливості пізнавального розвитку*. Тому інтелектуальні здібності оцінювалися ним з урахуванням не тільки сформованості певних пізнавальних функцій, у тому числі й таких більш складних пізнавальних процесів, як запам'ятовування, просторове розрізнення, уява і т.д., але й рівня засвоєння соціального досвіду (поінформованості, знання значень слів, володіння деякими соціальними навичками, здатності до моральних оцінок тощо).

Зміст поняття «інтелект» виявився, таким чином, розширеним як з погляду переліку його проявів, так і з погляду факторів його становлення. Зокрема, Біне вперше заговорив про можливість “розумової ортопедії” (серії навчальних процедур, використання яких дозволить підвищити якість інтелектуальної діяльності). Проте в контексті такого підходу інтелект визначається не стільки як здатність до пізнання, скільки як досягнутий рівень психічного розвитку, що виявляється в показниках сформованості певних пізнавальних функцій, а також у показниках ступеня засвоєння знань і навичок.

Уже з початку ХХ ст. у рамках тестологічної парадигми складаються дві прямо протилежні за кінцевим теоретичним результатом лінії трактування природи інтелекту: одна пов'язана з визнанням загального фактора інтелекту, тією чи іншою мірою представленого на всіх рівнях інтелектуального функціонування (Ч.Спірмен), інша – із запереченням якого-небудь загального початку інтелектуальної діяльності й затвердженням існування безлічі незалежних інтелектуальних здібностей (*Л.Терстоун*). Ці два теоретичних підходи оперували одними й тими ж вихідними емпіричними матеріалами (результативними характеристиками інтелектуальної діяльності), тим самим типом вимірювальних процедур (тестами інтелекту – вербальними й невербальними), однієї і тією ж технікою обробки даних (процедурами кореляційного й факторного аналізу), але трактували ці дані по-різному.

Теорія інтелекту *Ч.Спірмена* (1904, 1927) базувалася на факті наявності позитивних кореляційних зв'язків між результатами виконання різних інтелектуальних тестів. Якщо в якому-небудь дослідженні відзначалася відсутність таких зв'язків, то Спірмен пояснював це помилкою вимірювання. На його думку, зв'язки, що спостерігаються, завжди нижче теоретично очікуваних, і ця розбіжність є функцією надійності тестів, які корелюються. Якщо відкоригувати цей ефект “ослаблення”, то величина зв'язків буде прагнути до одиниці. Основою зв'язку виконання різних тестів, на його думку, є наявність у кожному з них деякого загального початку, що одержав назву «загального фактора» (g, general factor). Крім фактора g, був виділений і фактор s, що характеризує специфіку виконання кожного конкретного тестового завдання. Тому дана теорія одержала назву “**двофакторної теорії інтелекту**”.

Спірмен вважав, що фактор g – це й є власне інтелект, сутність якого зводиться до індивідуальних розбіжностей у “розумовій енергії”. Проаналізувавши тести, що найбільш яскраво представляли загальний фактор

інтелекту, Спірмен дійшов висновку, що рівень розумової енергії проявляє себе в здатності виявляти зв'язки й співвідношення як між елементами власних знань, так і між елементами змісту тестових завдань. Таким чином, Спірмену вдалося розмежувати рівневі властивості інтелекту (показники сформованості основних сенсорно-перцептивних і вербальних функцій) та комбінаторні (показники здатності виявляти зв'язки, імпліцитно задані в тому чи іншому змісті). Іншими словами, уперше була поставлена проблема репродуктивних і продуктивних аспектів інтелектуальної діяльності.

Надалі ця лінія досліджень (визнання загального інтелекту) одержала розвиток у працях Р.Кеттелла, Ф.Вернона, Л.Хамфрейса й ін. Так, *Кеттелл* (1971), використовуючи великий набір тестів і процедуру факторного аналізу, одержав деяку кількість первинних факторів. Ці дані він узяв за основу для факторного аналізу 2-го порядку. У підсумку він зміг описати 5 вторинних факторів. Два з них характеризували спірменівський g-фактор, але вже розділений на два компоненти: «кристалізований інтелект», представлений тестами на запас слів, читання, урахування соціальних нормативів і т.п. і фактор «текучий, рідкий інтелект», представлений тестами на виявлення закономірностей у ряді фігур і цифр, обсяг оперативної пам'яті, просторові операції та ін.

На думку Кеттелла, *кристалізований інтелект* – це результат освіти й різних культурних впливів, його основна функція полягає в нагромадженні й організації знань і навичок. *Текучий інтелект* характеризує біологічні можливості нервової системи, його основна функція – швидко й точно обробляти поточну інформацію. Замість одного (загального) інтелекту з'явилося, таким чином, уже два інтелекти з радикально різними механізмами.

У рамках теорії інтелекту *Л.Терстоуна* (1938) можливість існування загального інтелекту відкидалася. Він прокорелював результати виконання випробуваними 60 різних тестів, призначених для виявлення самих різних сторін інтелектуальної діяльності, та одержав більше 10 групових факторів, 7 із яких були ним ідентифіковані й названі “первинними розумовими здібностями”:

- S – “просторові” (оперування просторовими відношеннями);
- P – “сприймання” (деталізація зорових образів);
- N – “обчислювальні” (виконання основних арифметичних дії);
- V – “вербальне розуміння” (розкриття значення слів);
- F – “швидкість мови” (підбір слів за заданим критерієм);
- M – “пам'ять” (запам'ятовування й відтворення інформації);
- R – “логічне міркування” (виявлення закономірностей у ряді букв, цифр, фігур).

Був зроблений висновок про те, що для опису індивідуального інтелекту не можна використовувати єдиний IQ-показник, а, скоріше, індивідуальні інтелектуальні здібності повинні бути описані в термінах профілю рівня розвитку первинних розумових здібностей, що виявляються незалежно одна від іншої й відповідають за строго визначену групу інтелектуальних операцій. Тому дана теорія одержала назву “багатофакторної теорії інтелекту”.

Яскравий приклад подальшої розробки ідеї Терстоуна про множинність інтелектуальних здібностей – структурна модель інтелекту Дж.Гілфорда (1965). На відміну від теорії Терстоуна, у якій факторний аналіз служив засобом виявлення “первинних здібностей”, у теорії Гілфорда факторний аналіз виступав як засіб доказу попередньо сконструйованої теоретичної моделі інтелекту, за якою мало існувати 120 вузькоспеціалізованих незалежних здібностей.

При побудові *структурної моделі інтелекту* Гілфорд виходив із 3 основних критеріїв, що дозволяють описати й конкретизувати три аспекти інтелектуальної діяльності:

1. Тип виконуваної розумової операції:

- 1) пізнання - упізнання і розуміння пред'явленого матеріалу;
- 2) конвергентна продуктивність – пошук в одному напрямку при одержанні єдиної правильної відповіді (узагальнити одним словом кілька понять);
- 3) дивергентна продуктивність – пошук у різних напрямках при одержанні декількох рівною мірою правильних відповідей (назвати всі можливі способи використання знайомого предмета);
- 4) оцінка – судження про правильність (логічність) заданої ситуації (знайти фактичну або логічну невідповідність у картинці);
- 5) пам'ять - запам'ятовування та відтворення інформації (запам'ятати й назвати ряд цифр).

2. Зміст інтелектуальної діяльності:

- 1) конкретний (реальні предмети або їх зображення);
- 2) символічний (букви, знаки, цифри);
- 3) семантичний (значення слів);
- 4) поведінковий (вчинки іншої людини й власні вчинки).

3. Різновиди кінцевого продукту:

- 1) одиниці об'єктів (уписати відсутні букви в слова);
- 2) класи об'єктів (розсортувати предмети на групи);
- 3) відносини (встановити зв'язки між об'єктами);
- 4) системи (виявити правило організації декількох об'єктів);
- 5) трансформації (змінити й перетворити заданий матеріал);
- 6) імплікації (передбачати результат у рамках ситуації «що буде, якщо...»).

Кубічна модель інтелекту – куб Гілфорда містить 120 окремих здібностей (5x4x6). Для визначення істинного рівня інтелектуального розвитку конкретної людини у всій повноті її інтелектуальних можливостей необхідно, таким чином, використовувати 120 тестів. З позицій здорового глузду така витівка свідомо безперспективна.

Розглядаючи типи здібностей за змістом, Гілфорд дійшов висновку, що можна говорити про 4 *типи інтелекту*:

- конкретний інтелект – пов'язаний з конкретними речами та їх властивостями;
- абстрактний інтелект, що може бути символічним або семантичним;
- соціальний інтелект – розуміння власної поведінки й поведінки інших людей.

Надалі уявлення про існування безлічі самостійних інтелектуальних здібностей знайшло своєрідну реалізацію поза рамками тестології в **теорії безлічі інтелектів Г.Гарднера** (1983), що описав кілька незалежних типів інтелекту: лінгвістичний, музичний, логіко-математичний, просторовий, тілесно-кінестетичний, міжособистісний і внутрішньоособистісний.

Інтерес до штучного інтелекту змусив багатьох психологів задуматися над тим, що є в людському інтелекті унікально людського і які здібності вимагаються від комп'ютера, щоб діяти розумно (по-людськи). *Нікерсон, Перкінс і Сміт* (1985) склали список здібностей, які, на їхню думку, характеризують інтелект людини: здатність класифікувати патерни; здатність до адаптивної зміни поведінки – до навчання; здатність до дедуктивного мислення, здатність до індуктивного мислення; здатність розробляти й використовувати концептуальні моделі; здатність розуміти.

Отже, у всіх тестологічних теоріях інтелекту (двофакторній, багатофакторній, ієрархічній, кубічній, радіально-рівневій) у різному виді варіює уявлення про так звані фактори інтелекту в діапазоні від 1 до 120.

Наявний рівень теоретичних й емпіричних матеріалів свідчить про сформовану в тестології кризову ситуацію, суть якої: “інтелект зник”.

М.О.Холодна (2002) виділяє три підстави, що обумовили ілюзію “зникнення” інтелекту:

- методична підстава, обумовлена протиріччями тестового методу діагностики інтелектуальних здібностей;

- методологічна, пов'язана з прийнятим у тестології розумінням інтелекту як деякої психологічної (інтелектуальної) риси, що виявляє себе в певній “заданій” ситуації;

- змістовно-етична, обумовлена неможливістю однозначного пояснення індивідуальних результатів тестового виконання й відповідно неправомірністю інтерпретації інтелектуальних можливостей конкретної людини в термінах “низький–високий” рівень інтелектуального розвитку.

Перевір свої знання

1. Опишіть походження терміна «інтелект»
2. Хто займався вивченням інтелекту? Розкрийте ідеї кожного
3. Охарактеризуйте структурну модель інтелекту Дж.Гілфорда
4. Як можна виміряти інтелект
5. Чи можна контролювати, розвивати інтелект? Як?

Лекція 9.3

Теорії інтелекту

План лекції:

- 9.3.1. Генетичний підхід до теорій інтелекту
- 9.3.2. Інтелект з точки зору когнітивної психології
- 9.3.3. Регуляційний підхід до вивчення інтелекту

Література:

1. Веккер Л.М. Психические процессы: В 3 т. / Л.М. Веккер. - Т. 1. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 321 с.
2. Петровський А.В., Ярошевський М.Г. Історія і теорія психології. / А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський. - Т.1. - Ростов-на-Дону: Фенікс, 1996. - 308 с.
3. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадокси исследования / М.А. Холодная. - СПб.: Питер, 2002. – 272 с.

9.3.1. Генетичний підхід до теорій інтелекту

Своєрідною реакцією на е центрованого сть е центрованог теорій інтелекту стали експериментально-психологічні теорії, розроблювальні в рамках різних закордонних і вітчизняних підходів й орієнтовані на виявлення механізмів інтелектуальної активності.

У межах *генетичного підходу* інтелект розуміється як наслідок ускладнюваної адаптації до вимог навколишнього середовища в природних умовах взаємодії людини із зовнішнім світом.

Згідно з Ж.Піаже (1969), *інтелект* – це найбільш удосконалена форма адаптації організму до середовища, що являє собою єдність процесів асиміляції (відтворення елементів середовища в психіці суб'єкта у вигляді когнітивних психічних схем) й акомодатії (зміна цих когнітивних схем залежно від вимог об'єктивного світу). Суть інтелекту полягає в можливості здійснювати гнучке й водночас стійке пристосування до фізичної й соціальної дійсності, а його основне призначення – у структуруванні (організації) взаємодії людини із середовищем.

У міру нагромадження й ускладнення досвіду дитини в практичній взаємодії з предметами відбувається інтеріоризація предметних дій, тобто їх поступове перетворення на розумові операції (дії, які виконуються у внутрішньому, уявному плані).

Розвиток інтелекту – це стихійний, підлеглий своїм особливим законам процес визрівання операціональних структур (схем), що поступово виростають із предметно-життєвого досвіду дитини. Відповідно до теорії Піаже, у цьому процесі можна виділити 5 стадій (по суті, 5 етапів у формуванні операцій):

1. Стадія сенсо-моторного інтелекту (від народження до 1,5 року). Дитина намагається зрозуміти новий об'єкт шляхом його використання, застосовуючи засвоєвані сенсо-моторні схеми (струснути, ударити, посмикати і т.д.).

2. Символічний чи е центровано інтелект (від 1,5 – 2 до 4 років). Головне на цій стадії – засвоєння вербальних знаків рідної мови й перехід до найпростіших символічних дій.

3. Стадія інтуїтивного (наочного) інтелекту (від 4 до 7–8 років). Особливості цієї стадії багаторазово продемонстровані Піаже в експериментах “на збереження”, у яких виявляють себе наочно-інтуїтивні схеми, що вибудовують причинні зв'язки в логіку очевидних наочних вражень.

4. Стадія конкретних операцій (від 7–8 до 11–12 років). З'являються операціональні схеми конкретного порядку, що лежать в основі розуміння реальних процесів у конкретній предметній ситуації.

5. Стадія формальних операцій або рефлексивний інтелект (від 11–12 до 14–15 років). У цьому віці формуються формальні (категоріально-логічні) схеми, що дозволяють будувати гіпотетико-дедуктивні міркування на основі формальних посилок без необхідності зв'язку з конкретною дійсністю. Наслідком наявності таких схем є здатність до комбінаторики (у тому числі до комбінювання суджень з метою перевірки їх істинності чи хибності), дослідницька пізнавальна позиція, а також можливість свідомо перевіряти хід як власної, так і чужої думки.

Отже, *інтелектуальний розвиток* – це розвиток операціональних структур інтелекту, у ході якого розумові операції поступово набувають якісно нових властивостей: скоординованість (взаємозв'язок і погодженість безлічі операцій), оборотність (можливість у будь-який момент повернутися до початку своїх міркувань, перейти до розгляду об'єкта з прямо протилежної точки зору й е ц.), автоматизованість (мимовільність застосування), скороченість (згорнутість окремих ланок, “миттєвість” актуалізації).

Завдяки сформованості розумових операцій стає можливою повноцінна інтелектуальна адаптація підлітка до того, що відбувається, зміст якої полягає в тому, що “мислення стає вільним від реального світу” (Піаже). Найбільш яскравою ілюстрацією подібної форми адаптації, за Піаже, є математична творчість.

У розвитку інтелекту виділяються дві основні лінії. Перша пов'язана з інтеграцією операціональних когнітивних структур, а друга – з ростом інваріантності (об'єктивності) індивідуальних уявлень про дійсність. Для пристосування до реальності необхідно уявляти її такою, яка вона є. Піаже постійно підкреслював, що перехід від ранніх стадій до більш пізніх здійснюється шляхом інтеграції всіх попередніх когнітивних структур, що виявляються органічною частиною наступних. По суті справи, інтелект – це така когнітивна структура, що послідовно “вбирає в себе” (інтегрує) всі інші, більш ранні форми когнітивної адаптації.

Що ж стосується росту інваріантності дитячих уявлень про світ, то загальний напрямок їх еволюції йде від е центров до децентрації. *Центрація (егоцентризм)* – це специфічна несвідома пізнавальна позиція, при якій побудова пізнавального образу диктується власним суб'єктивним станом або випадковою деталлю ситуації, що кидається в очі (“реальне тільки те, що я відчуваю і бачу”).

Децентрація, тобто здатність думкою звільнитися від концентрації уваги на особистій точці зору або на приватному аспекті ситуації, припускає перебудову пізнавального образу за лінією зростання його об'єктивності, погодженості в ньому безлічі різних точок зору, а також набуття ним релятивності.

Таким чином, як додатковий критерій розвитку інтелекту в теорії Піаже виступають міра інтегрованості операціональних структур (послідовне набуття розумовими операціями всіх необхідних якостей) і міра об'єктивності індивідуальних пізнавальних образів (здатність до е центрованого пізнавального ставлення до того, що відбувається).

9.3.2. Інтелект з точки зору когнітивної психології

У межах *когнітивної психології* розробляється інформаційний підхід до інтелекту. Останній розуміється як сукупність елементарних процесів переробки інформації.

Елементарні інформаційні процеси – це мікроопераціональні когнітивні акти, пов'язані з оперативною переробкою поточної інформації. Наприклад, форма кодування інформації про зовнішній вплив, характер збереження нової інформації при надходженні її в довготривалу пам'ять і т.д.

Р.Стернберг (1986) проводив свої експериментальні дослідження в рамках *когнітивного компонентного методу*, орієнтованого на ретельний аналіз безпосередньо самого процесу виконання певного інтелектуального тесту (наприклад, тесту вербальних аналогій), для того щоб визначити, як розбіжності у виразності кожного з виділених компонентів процесу переробки інформації позначаються на індивідуальній успішності у виконанні даного тесту. Наприклад:

Вашингтон : 1 = Лінкольн (а – 5, б – 10, в – 15, г – 20), потрібно вибрати правильну відповідь, у даному випадку – а).

Процес пошуку правильної відповіді включає 5 більш елементарних інформаційних мікропроцесів:

- *декодування* – переведення завдання у внутрішню ментальну репрезентацію у вигляді розгортання значень основних слів (Вашингтон – американський президент, зображений на банкноті 1 долар і т.д.; Лінкольн – президент, зображений на банкноті 5 доларів і т.д.);

- *умовивід* – знаходження можливого зв'язку між першим і другим елементами першої половини аналогії (Вашингтон – це перший президент);

- *порівняння* – знаходження правила, що пов'язує дві половини аналогії (і Вашингтон, і Лінкольн – президенти, обоє зображені на банкнотах і т.д.);

- *перевірка* – оцінка відповідності виявлених зв'язків стосовно до другої половини аналогії (Лінкольн – 16-й президент);

- *побудова відповіді* (Вашингтон – на банкноті в 1 долар, Лінкольн – 5 доларів).

Виділення цих 5 когнітивних мікропроцесів (по суті, п'яти фаз у русі думки) дозволило Стернбергу встановити два цікавих факти. По-перше, час, витрачаємий випробуваним на процес вирішення, розподілявся в такий спосіб: 54% – декодування, 12% – умовивід, 10% – порівняння, 7% – перевірка і 17% – відповідь. Таким чином, фаза побудови ментальної репрезентації, судячи з обсягу витраченого часу, явно відігравала особливу роль в організації процесу пошуку рішення. По-друге, досліджувані, що мали більш високі оцінки за тестами інтелекту, були більш швидкими на останніх чотирьох фазах, але повільнішими на фазі декодування.

У цілому в рамках цього напрямку було доведено, що високий інтелектуальний потенціал припускає інший тип організації когнітивних процесів.

9.3.3. Регуляційний підхід до вивчення інтелекту

Регуляційний підхід розглядає інтелект як фактор саморегуляції психічної активності. Положення про те, що інтелект є не тільки механізм переробки інформації, але й механізм регуляції поведінкової й психічної активності, одним із перших сформулював й обґрунтував у 1924р. Л.Л.Терстоун.

Ранній Терстоун говорив про розбіжності між розумом як кмітливостю (аналітичними здібностями) і розумом як мудрістю (контролюючими, регулюючими здібностями). Інтелект як прояв мудрості розглядався ним як здатність гальмувати імпульсивні спонукання або припиняти їхню реалізацію до того моменту, поки вихідна ситуація не буде осмислена в контексті найбільш прийнятної для особистості способу поведінки. Інтелектуальна поведінка припускає:

- 1) можливість затримувати власну психічну активність на різних стадіях підготовки поведінкового акту;
- 2) можливість думати в різних напрямках, здійснюючи уявний вибір серед безлічі більш-менш придатних варіантів адаптивної поведінки;
- 3) можливість осмислювати ситуацію й власні спонукання на узагальненому рівні на основі підключення понятійного мислення.

На сьогодні цей підхід знаходить своє втілення в теоріях емоційного інтелекту, який розглядається як важлива умова успішності життєдіяльності людини. Так, Д.Голман (1995) вважає, що поняття “емоційний інтелект” синонімічне поняттю “емоційна компетентність” й поєднує показники емоційної компетенції в 5 груп: самосвідомість, саморегуляція, самомотивація, соціальна свідомість і соціальні вміння. Емоційно компетентною вважається людина, якій властиві врівноваженість, сумлінність, доброзичливість, комунікабельність, відкритість; людина, яка легко уживається з іншими й перебуває “в злагоді із собою”, здатна контролювати власні емоції, адекватно оцінюючи їх природу й причину. Емоційно компетентна людина успішно переборює перешкоди на шляху до мети, що ставить перед собою, протидіє фрустрації шляхом створення необхідної самомотивації; регулює прояви власного настрою й утримується від тривалого депресивного стану, не впадає у відчай при виникненні труднощів, співчуває іншим людям, стримує імпульсивні спонукання до дії без достатнього обмірковування її можливих наслідків. Завдяки цьому, навіть маючи помірний показник IQ, така людина досягає значно більших успіхів у житті, ніж людина з високим IQ, але низькими показниками емоційного інтелекту.

М.Гарднер (1993) чітко розрізняє два підвиди емоційного інтелекту: міжособистісний і внутрішньоособистісний. Перший реалізується в спілкуванні з іншими людьми, другий дає людині можливість залишатися “в злагоді із самим собою”, тобто контролювати власні емоції, підтримуючи оптимістичний настрій.

Експериментально-психологічні дослідження інтелекту, незважаючи на їх велику розмаїтість, дозволяють зробити такі загальні висновки:

- 1.Розвиток і робота інтелекту залежать від впливу цілого ряду факторів.

2. Існують різноманітні функціональні властивості інтелекту, що характеризують ті чи інші часткові психологічні механізми виконання інтелектуальної діяльності і які тією чи іншою мірою можуть свідчити про рівень розвитку інтелектуальних можливостей суб'єкта.

Перевір свої знання

1. Опишіть генетичну теорію інтелекту
2. Охарактеризуйте інтелект з точки зору когнітивної психології
3. Опишіть 2 типи інтелекту за Гарднером
4. Назвіть основні положення регуляційного підходу

МОДУЛЬ 10. АФЕКТИВНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

Лекція 10.1.

Загальна характеристика емоцій

План лекції:

10.1.1. Поняття «емоції»

10.1.2. Розвиток емоцій

Література:

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. / Л.М. Аболин. - Казань : Издательство Казанского университета, 1987. – 264 с.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания. / Ф.Е. Василюк. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 200 с.
3. Додонов Б.И. В мире эмоций. / Б.И. Додонов. - К.: Политиздат, 1987. - 140 с.
4. Симонов П.В. Эмоциональный мозг. / П.В. Симонов. - М.: Наука, 1981. – 216 с.
5. Кряжева Н.В. Развитие эмоционального мира детей. / Н.В. Кряжева. - Ярославль: Академия развития, 1996. - 208 с.
6. Лукьянов В.С. Эмоции и здоровье. / В.С. Лукьянов. - М.: Знание, 1966. - 48 с.

10.1.1. Поняття «емоції» в психології.

Емоції — це специфічна форма взаємодії людини з довколишнім світом, спрямована на пізнання цього світу та свого місця в ньому через саму себе у формі переживань. Ця специфічність виявляється в суттєвих якостях позитивного й негативного полюсів емоції, що означає їх диференціацію. Як зазначав *В.Вундт* у тримірній теорії емоцій, в останніх присутні полярність приємного й неприємного, протилежності напруження і розрядки, збудження й пригніченості. Поряд зі збудженою радістю (радістю-тріумфом) існують радість спокійна (радість умиротворення, радість зворушлива) і радість напружена (радість палкої, жагучої надії, радість трепетного очікування). Так само існують напружений смуток, як тривога, збуджений смуток, близький до відчаю, і тихий смуток, в якому відчувається розрядка, смуток, близький до меланхолії.

Ці висновки Вундта близькі сучасній теорії диференційованих емоцій *К.Ізарда* (1980). Так, кожна людина на власному досвіді переконується, що вона відчуває саме щастя, печаль чи страх, а не просто емоцію, що вони розрізняються за внутрішніми переживаннями й за зовнішнім виглядом. Розрізняючись, емоції взаємодіють одна з одною, а також із перцептивними, когнітивними, моторними процесами і впливають як на них, так і одна на одну. Радість послаблює страх, печаль посилює відчай.

Названі особливості виступають характеристиками емоцій. Серед них розрізняють якісні характеристики (знак — позитивні чи негативні, модальність — страх, гнів, радість, сором тощо) і кількісні (сила або слабкість, збудженість і

пригніченість, й інтенсивність, що визначається через напруженість — розрядку).

10.1.2. Розвиток емоцій

Емоції виявляються в різноманітних периферичних змінах, що відображаються на всіх внутрішніх, вісцеральних процесах, від яких залежить життя організму. Спираючись на такі емоційні прояви, фізіологи (В.Кеннон) підкреслювали позитивну пристосовуючу роль емоцій: вони приводять організм у стан готовності до термінового витрачання енергії, мобілізуючи всі його сили, які будуть потрібні, наприклад, у випадках страху, гніву чи болю.

У ході філогенетичного та індивідуального розвитку людини вісцеральні реакції в емоціях, залишаючися стереотипними, не відображають специфічність тих чи інших емоцій, які виникають у процесі життєво важливих актів взаємодії людини з довколишнім середовищем. Так, складна інтелектуальна робота може бути дезорганізована сильним емоційним збудженням. Емоції втрачають свій адаптивний характер. У випадку досить різких емоцій, таких, як страх і гнів, мають місце ті ж самі вісцеральні зміни (виділення адреналіну тощо). Тому вісцеральні реакції не можуть пояснити емоції в їхніх специфічних рисах.

Фізіологічний механізм емоцій не зводиться до діяльності лише периферичних процесів. Досліди В.Кеннона і Ч.Шерінгтона над оперованими кішками й собаками (після видалення частини симпатичного відділу нервової системи, роз'єднання мозку і його соматичних зв'язків тварини продовжували відчувати страх, задоволення, гнів) свідчать, що вісцеральні прояви емоцій настають після мозкового процесу, пов'язаного зі свідомим психічним процесом. Емоції включають процеси, які відбуваються як у підкоркових центрах, так і в корі великих півкуль, процеси, пов'язані насамперед з діяльністю гіпоталамусу, лімбічної системи.

Скоріше, як зазначає К.Ізард (1980), *емоції* — це складний процес, що має нейрофізіологічний, нервово-м'язовий і феноменологічний аспекти. Нейрофізіологічний аспект визначається електричною активністю нервової системи (кори, гіпоталамусу, лімбічної системи). Нервово-м'язовий — це насамперед мімічна діяльність, а також пантомімічні, вісцерально-ендокринні й іноді голосові реакції. На феноменологічному рівні емоція виявляється як переживання, що має безпосередню значущість для суб'єкта.

Зміни електричної активності нервової системи можуть спостерігатися на різних рівнях активації чи під час сприймання об'єкта, чи розв'язання розумової задачі, чи аналізу конфлікту в процесі спілкування. Наявність емоції, рівень емоційності будуть визначатися, крім цього, двома іншими аспектами:

1) якою мірою включається симпатична нервова система, що регулює різноманітні периферичні зміни в діяльності внутрішніх органів, тобто тілесні зміни, що спостерігаються в емоціях,

2) які переживання виникають на основі значущості ситуації для суб'єкта.

Але таке розчленування досить умовне. Емоції хоча й чуттєві у своїй основі, але, на відміну від сприймання, вони наочні, "дають" не образ, що відображає предмет чи явище предметного світу, а відображають внутрішній

стан суб'єкта. Тому вони надзвичайно інтимні й лабільні. Як тільки ми звертаємо увагу на свої тілесні зміни або на переживання, що виникли, — емоції змінюються. Таке розуміння особливостей емоцій співзвучне з гештальттеорією емоцій (К.Крюгер, 1930). Суб'єкт, який переживає емоцію, не може не звернути на неї увагу. Але звернувши увагу на, скажімо, радість, ми втрачаємо радість як емоцію з її інтенсивністю, вираженістю. Тією мірою, якою цілісне емоційне явище розчленовується так, що його частини або окремі моменти починають виступати відносно відокремлено й чітко, вони (за інших рівних умов) втрачають свою інтенсивність і виразність.

На виникнення й формування емоцій впливають оцінка інформації, фізіологічний стан і оточення.

В емоціях завжди присутня оцінка. Згідно з інформаційною теорією емоцій П.В.Сімонова, **емоція** — це відображення відношення між величиною потреби та ймовірністю її задоволення в даний момент. Живій істоті необхідно розрізняти впливи, оцінювати їх і будувати на цьому свою поведінку. В оцінці виявляється ставлення до цілей. Це когнітивна сторона емоцій.

Когнітивні компоненти емоцій можуть призводити до помилкових знань. Це — різні фобії, за яких оцінка загрози не відповідає дійсності (наприклад, страх закритих приміщень — клаустрофобія чи страх великого відкритого простору — агрофобія).

Внаслідок своєї предметної зумовленості емоції визначають спрямованість діяльності. Це — специфічна форма контролю за діяльністю, за її напрямом у вигляді переживань. Отже, переживання виступають регулятором діяльності. Вони можуть стимулювати її (на radoщах — "гори перевертають"), так і заважати їй (у розпачі — все "падає з рук"). Причому якщо в органічних відчуттях ми фіксуємо різний ступінь розладу (аж до хаосу) фізіологічних функцій, то як переживання емоція завжди має сенс, завжди щось означає. Емоційні переживання як регулятор діяльності виконують оціночну й спонукальну функції.

В аналізі емоційних переживань можна, таким чином, виділити їхні характеристики (якісні та кількісні); особливості — реальність, суб'єктність, інтимність, предметність і ситуативність і головні регуляторні функції — оціночну й спонукальну.

Перевір свої знання

1. Розкрийте поняття «емоції»
2. Назвіть характеристики емоцій
3. Яка роль емоцій в житті людини
4. Що впливає на виникнення і формування емоцій

Лекція 10.2.

Компоненти емоційного реагування

План лекції:

10.2.1. Структура емоційного реагування. Імпресивний компонент.

10.2.2. Експресивний та фізіологічний компоненти

Література:

1. Варій М. Загальна психологія: Підручник / Мирон Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 445 – 453 с.
2. Немов Р.С. Психологія: Учебн. В 3-х кН. – Кн. 1. - М.: Гуманит.. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 436 – 445 с.
3. Психологія / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – С. 357 – 361.

10.2.1. Структура емоційного реагування. Імпресивний компонент.

Вперше ідея складності психологічної структури емоцій була сформульована В. Вундтом. На його думку, структура емоцій включає три основних виміри:

- 1) задоволення / незадоволення;
- 2) порушення / заспокоєння;
- 3) напруга / дозвіл.

В даний час в якості основних у структурі емоцій називаються такі компоненти:

- 1) імпресивний (внутрішнє переживання);
- 2) експресивний (поведінка, міміка, рухова і мовна активність);
- 3) фізіологічний (вегетативні зміни).

Кожен з цих компонентів при різних формах емоційного реагування може бути виражений в більшому або меншому ступені, проте всі вони присутні в кожній цілісній емоційній реакції як її складові.

Імпресивний компонент емоційного реагування (переживання). Отже, основною функцією переживань є утворення специфічного, суб'єктивного досвіду людини, спрямованого на виявлення його сутності, місця в світі тощо.

У сучасній психології існує кілька підходів до визначення поняття «переживання»:

- 1) через його протиставлення об'єктивного знання.
- 2) через лінгвістичний аналіз слів «переживання», «пережити».
- 3) через критерій осмисленості.
- 4) через критерій значущості

Переживання - це прояв суб'єктивного ставлення людини до якогось зовнішнього або внутрішнього події його життя, що виражає характер (корисність, необхідність, небезпека і т. Д.) І ступінь його значущості для суб'єкта.

10.2.2. Експресивний та фізіологічний компоненти

Експресивний компонент емоційного реагування. Емоційні переживання мають певний вираз в зовнішньому поведінці людини: в його міміці, пантомімі, мови, жестикуляції. Саме експресивні прояви емоцій краще усвідомлюються і контролюються людиною. Разом з тим людина не здатна повністю управляти, контролювати зовнішнє вираження емоцій. Так, за допомогою гіпнозу було виявлено, що людина не може виконувати рух, характерне для одного виду емоцій, і одночасно переживати іншу емоцію. Він або змінює рух, або виявляється нездатним відчувати нову, викликану йому

емоцію. Крім того, блокування (придушення, стримування) експресивних емоційних проявів (наприклад, в ситуаціях, що викликають страх, але виключають можливість втечі і т. П.) Зазвичай призводить до появи стану емоційної напруги.

Про зв'язок емоцій з фізіологічними реакціями організму писали Арістотель (емоційні процеси реалізуються спільно «душею» і «тілом»), Р. Декарт (пристрасть, що виникає в душі, має свого «тілесного двійника») та ін. Цей зв'язок давно була помічена різними народами і використана в практичних цілях. Наприклад, в Стародавньому Китаї підозрюваного у скоєнні будь-якого протиправного вчинку примушували брати в рот щіпку рису. Потім, після вислуховування їм звинувачення, він випльовував його. Якщо рис був сухим, значить у підозрюваного пересохло в роті від хвилювання, страху, і він визнавався винним. В даний час на зміні вегетативних реакцій при емоціогенних фразах заснована перевірка підозрюваного за допомогою поліграфа, зазвичай званого «детектором брехні».

В одному племені суд над підозрюваним вершився наступним чином. Підозрюваний містився разом з вождем племені в центрі кола, який утворювали його одноплемінники. Вождь вимовляв нейтральні слова і слова, що мають відношення до скоєного злочину, після кожного вимовленого слова підозрюваний повинен був ударяти палицею в гонг. Якщо члени племені чули, що на емоціогенні слова, пов'язані з розбираємою справою, підозрюваний стукав голосніше, ніж на нейтральні слова, то його визнавали винним.

Виразність фізіологічних зрушень залежить не тільки від інтенсивності емоційного реагування, а й від його знака. Д. Лайкен наводить зведення експериментальних даних про зміну вегетатики, в тому числі і гормонів у крові, при різних емоційних станах. Зокрема, виявлено, що при емоціях стенической типу виділяється адреналін (епінефрин), а при емоціях астеничного типу - норадреналін (норепінефрин).

Перевір свої знання

1. Опишіть структуру емоцій
2. Назвіть та охарактеризуйте всі три компонента емоційного реагування
3. Які фізіологічні прояви різних емоцій ви знаєте

Лекція 10.3.

Рівні та види емоційного реагування

План лекції:

- 10.3.1. Рівні емоційного реагування по С. Л. Рубінштейну
- 10.3.2. Види емоційних реакцій

Література:

1. Варій М. Загальна психологія: Підручник / Мирон Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 437 - 491 с.
2. Немов Р.С. Психологія: Учебн. В 3-х кН. – Кн. 1. - М.: Гуманит.. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 435 – 445 с.

3. Психологія / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – С. 357 – 361.

10.3.1. Рівні емоційного реагування по С. Л. Рубінштейну

С. Л. Рубінштейн в різноманітних проявах емоційної сфери особистості виділяє два рівня.

Перший - це рівень органічної афективно-емоційної чутливості. Він пов'язаний з фізичними відчуттями задоволення - невдоволення, які обумовлені органічними потребами. Вони можуть бути, по Рубінштейну, як спеціалізованими, місцевого характеру, відбиваючи в якості емоційної забарвлення або тону окреме відчуття, так і більш загального, розлитого характеру, відображаючи більш-менш загальне самопочуття людини, не пов'язане в свідомості з конкретним предметом (безпредметні туга, тривога або радість).

Другий, більш високий рівень емоційних проявів, по Рубінштейну, складають предметні почуття (емоції). На зміну безпредметною тривоги приходить страх перед чимось. Людина усвідомлює причину емоційного переживання. Определення почуттів знаходить своє вище вираження в тому, що самі почуття диференціюються, в залежності від предметної сфери, до якої відносяться, на інтелектуальні, естетичні та моральні. З цим рівнем пов'язано захоплення одним предметом і відразу до іншого, любов або ненависть до певної особи, обурення будь-яким людиною або подією і т. п.

10.3.2. Види емоційних реакцій

Емоції як безпосередні, тимчасові переживання якогось більш постійного почуття поділяються на стеничні і астеничні.

Стеничні емоції у процесі праці спонукають працівника до дій, збільшуючи його енергію, тоді як астеничні емоції характеризуються пасивністю, споглядальністю, байдужим ставленням до роботи.

Особливо несприятливо на діяльності і стосунках між людьми позначаються афекти, які характеризуються значними змінами у свідомості, порушенням контролю за діями, втратою витримки, а також змінами фізіологічних функцій.

Афект — це короткотривала бурхлива емоційна реакція у формі гніву, страху, відчаю, розгубленості і т. п. Він розвивається в критичних умовах, коли людина не може знайти адекватний вихід з небезпечних, травмуючих, несподіваних ситуацій.

Розвиток афекту підпорядковується такому закону: чим сильніший вихідний мотиваційний стимул, чим більше зусиль довелося докласти людині на реалізацію мети і чим менший результат діяльності, тим сильніший афект.

Він виявляється в дезорганізації поведінки і порушенні перебігу психічних процесів, свідомого контролю. Афект супроводжується вираженими руховими діями та змінами фізіологічних функцій. Однак особливе значення для організації спільної діяльності мають настрої працівників.

Настрій — це загальний емоційний стан, який супроводжує протягом тривалого часу діяльність і поведінку людини. Будучи, як правило,

слабовираженими, настрої можуть набувати значної інтенсивності і впливати на ефективність розумової діяльності, на виконання рухів і дій, на продуктивність праці.

Особливою формою переживання почуттів, близькою за психологічними характеристиками до афекту, а за тривалістю — до настроїв, є стресові стани.

Стрес характеризується як надмірне психологічне і фізіологічне напруження, викликане сильним несприятливим впливом того чи іншого фактора. Стан працівника при стресі характеризується дезорганізацією поведінки і мови, в одних випадках проявляється в невпорядкованій активності, в інших — у пасивності, бездіяльності. Разом з тим незначний стрес може сприяти мобілізації сил, активізації діяльності. Особливо це характерно для простої діяльності.

Стрес, який сприяє покращенню показників працездатності, розцінюється як стрес без дистресу. Погіршення цих показників розглядається як прояв дистресу. Тривалий стрес призводить до змін у значущості мотивів трудової діяльності; робота може викликати незадоволення.

Поведінка людини в стресових станах залежить від типу нервової системи, локуса контролю, характеру і вольових якостей, ставлення до стрес-фактора. Стресогенну ситуацію одні люди сприймають як таку, що дозволяє їм реалізувати свої можливості і досягти бажаних успіхів. Тому розрізняють активне й пасивне емоційно-поведінкове реагування при стресі. Активне реагування більш доцільне при сильних короткотривалих стресорах, пасивне — при тривалому стресорі.

Стреси поділяються на гострі і хронічні. Гострий стрес розвивається миттєво і з перших хвилин позначається на роботі нервової та серцево-судинної систем. Хронічний стрес виникає в разі тривалого або повторюваного впливу як сильних, так і порівняно слабких стресорів.

Розрізняють організаційні та особисті фактори стресів. До організаційних факторів належать:

- перевантаження або недовантаження в процесі праці, які викликають стурбованість, роздратування, фрустрацію тощо;
- конфлікти ролей, коли до працівника ставляться суперечливі вимоги;
- невизначеність обов'язків, функцій, прав працівника;
- нецікава, беззмістовна робота;
- несприятливі санітарно-гігієнічні умови праці;
- конфліктні ситуації в колективі.

Особистісні фактори стресу пов'язані з індивідуальними психічними властивостями людини. Згідно з сучасними уявленнями, стрес розглядаються як феномен усвідомлення, який виникає у працівника при порівнянні вимог, що ставляться до нього, і здатності справлятися з цими вимогами. Якщо в цьому механізмі відсутня рівновага, тобто людина не впевнена у своїх можливостях, то вона відчуває стрес.

Концепція з управління стресом і його зняттям полягає в тому, щоб ліквідувати його причини. З цією метою необхідно внести корективи у

сприйняття працівником вимог роботи до нього і власних можливостей. Цього можна домогтися, підвищивши рівень інтелектуального розвитку працівника, змінивши його поведінкові і соціальні реакції на основі оволодіння новими знаннями, трудовими навичками і вміннями відповідно до вимог діяльності. Щодо працівників, які відчувають дистрес через старіння і неможливість справлятися з новими вимогами, доцільно практикувати як зниження навантажень, так і періодичне підвищення кваліфікації. Якщо стресором є монотонна робота, то необхідні заходи, спрямовані на збагачення праці, підвищення її змістовності. Стосовно таких стресогенних факторів, як шум, вібрація, загазованість, освітленість і т. ін., необхідно реалізувати програми по їх оптимізації. Особливо важливу увагу в системі заходів із запобігання стресам у працівників слід надавати створенню і підтриманню в організаціях сприятливого психологічного клімату.

Перевір свої знання

1. Опишіть рівні емоційного реагування
2. Які види емоційної реакції існує? Опишіть їх
3. Які бувають стреси? Охарактеризуйте їх
4. Визначте основні організаційні фактори стресу

Лекція 10.4. Теорії емоцій

План лекції:

- 10.4.1. Еволюційна теорія емоцій Ч. Дарвіна.
- 10.4.2. «Периферична» теорія В. Джемса - Г. Ланге.
- 10.4.3. «Асоціативна» теорія В. Вундта.
- 10.4.4. Психоаналітична теорія емоцій.

Література:

1. Варій М. Загальна психологія: Підручник / Мирон Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2007. –491 – 515 с.
2. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб: Издательство «Питер», 1999. – 464 с.
3. Немов Р.С. Психология: Учебн. В 3-х кН. – Кн. 1. - М.: Гуманит.. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 445-452 с.
4. Психология / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – С. 357 – 361.

10.4.1. Еволюційна теорія емоцій Ч. Дарвіна.

Опублікувавши в 1872 р. книгу «Вираження емоцій у людини й тварин», Ч. Дарвін показав еволюційний шлях розвитку емоцій й обґрунтував походження їхніх фізіологічних виявів. Суть його уявлень полягає в тому, що емоції або корисні, або становлять собою лише залишки (рудименти) різних доцільних реакцій, вироблених у процесі еволюції в боротьбі за існування. Розгнівана людина червоніє, важко дихає й стискає кулаки тому, що в первісній своїй історії будь-який гнів у людей спричиняв бійку, а вона вимагала енергійних м'язових скорочень, а отже, посиленого дихання й кровообігу, які

забезпечують м'язову роботу. Спітніння рук при страху учений пояснював тим, що в мавпоподібних предків людини ця реакція в разі небезпеки полегшувала схоплювання за гілки дерев.

Таким чином Ч. Дарвін доводив, що в розвитку й вияві емоцій не існує неподоланної прірви між людиною й тваринами. Зокрема, він показав, що у зовнішньому вираженні емоцій в антропоїдів і сліпонароджених дітей є багато спільного.

Ідеї, які висловив Дарвін, стали поштовхом для створення інших теорій емоцій, зокрема «периферичної» теорії В. Джемса – Г. Ланге.

10.4.2. «Периферична» теорія В. Джемса - Г. Ланге.

Американський психолог В. Джемс висунув «периферичну» теорію емоцій, яка ґрунтується на тому, що емоції пов'язані з певними фізіологічними реакціями, про які йшлося вище. Він писав: «Звичайно висловлюються: ми втратили майно, засмучені і плачемо; ми зустріли ведмедя, перелякані й кидаємося навтьоки; нас образив ворог, ми розлючені і завдаємо йому удару. Відповідно до гіпотези, яку я захищаю, порядок подій повинен бути трохи іншим, а саме: перший душевний стан не змінюється негайно іншим. Між ними повинні перебувати тілесні вияви. І тому найраціональніше висловлюватися так: ми засмучені, тому що плачемо; розлючені, тому що б'ємо іншого; боїмося, тому що тремтимо... Якби тілесні вияви не з'являлися негайно за сприйняттям, то останнє було б за формою суто пізнавальним актом, блідим, позбавленим колориту й емоційної теплоти. Ми в такому разі могли б побачити ведмедя й вирішити, що найкраще кинутися навтьоки, могли б образитися й вважати справедливим відбити удар, але ми не відчували б при цьому страху чи обурення».

Незалежно від В. Джемса датський патологоанатом К.Г. Ланге 1895 р. опублікував працю, у якій висловлював схожі думки. Але якщо для першого органічні зміни зводилися до вісцеральних (внутрішніх органів), то для іншого вони були переважно фазомоторними. Радість, на його думку, є сукупністю двох явищ: посилення моторної іннервації й розширення кровоносних судин. Звідси походить й експресивне вираження цієї емоції: швидкі, сильні рухи, гучне мовлення, сміх. Сум, навпаки, є наслідком ослаблення рухової іннервації й звуження кровоносних судин. Звідси мляві, уповільнені рухи, слабкість і беззвучність голосу, розслабленість і мовчазність.

З позиції теорії Джемса-Ланге, акт виникнення емоції виглядає так, як це зображено на рис. 1.

Рис. 1. Акт виникнення емоції(з позиції теорії Джемса-Ланге)

Зміст цього парадоксального твердження полягає в тому, що довільна зміна міміки й пантоміміки зумовлює мимовільну появу відповідної емоції. Зобразить гнів - і ви самі почнете переживати це почуття, почніть сміятися - і вам стане смішно; спробуйте зранку ходити, ледве тягнучи ноги, з опущеними руками, зігнутою спиною й сумною міною на обличчі - й у вас дійсно зіпсується настрій. З іншого боку, придушть зовнішній вияв емоції, і вона зникне.

Примирити «класичну» теорію (сприйняття - емоція - переживання емоції - органічні реакції) з «периферичною» теорією спробував Е. Клапаред, який між сприйняттям небезпечної ситуації й емоцією страху ввів «почуття небезпеки», котре є відображенням попередньої до нього моторної установки. У результаті весь ланцюг подій, що розгортаються, набуває такого вигляду:

Свою схему він підкріплює таким доказом: життєві спостереження свідчать про те, що емоція страху настає за почуттям небезпеки, коли людина не в змозі втекти або захистити себе. Тут слід додати, що страх виникає й тоді, коли небезпечна ситуація завдяки випадку або діям людини закінчилася благополучно, але людина починає усвідомлювати, чим все це могло скінчитися.

10.4.3. Асоціативна теорія В. Вундта.

Цей учений, з одного боку, дотримувався поглядів Гербарта, що певною мірою уявлення впливають на почуття, а з іншого боку, вважав, що емоції - це насамперед внутрішні зміни, яким притаманний безпосередній вплив почуттів на перебіг уявлень.

«Тілесні» реакції Вундт розглядає лише як наслідок почуттів. За Вундтом, міміка виникла спершу в зв'язку з елементарними відчуттями, як відображення емоційного тону відчуттів. Вищі, тому складніші почуття (емоції) розвинулися пізніше. Однак, коли у свідомості людини виникає якась емоція, вона щоразу асоціюється з відповідним їй, близьким за змістом нижчим почуттям або відчуттям. Саме воно й зумовлює ті мімічні рухи, які відповідають емоційному тону відчуттів. Наприклад, міміка зневаги (висування нижньої губи вперед) схожа на той рух, коли людина випльовує щось неприємне, що потрапило їй до рота.

10.4.4. Психоаналітична теорія емоцій.

Основою фрейдівського розуміння афекту є теорія про потяги. Він, власне, ототожнював і афект, і потяг із мотивацією. Найбільш концентроване уявлення психологів про механізми виникнення емоцій подає Д. Рапопорт. Суть цих уявлень така: сприйнятий ззовні перцептивний образ зумовлює несвідомий процес, під час якого відбувається неусвідомлювана людиною мобілізація інстинктивної енергії. Якщо вона не може знайти собі застосування в зовнішній активності людини (у тому разі, коли на потяг накладається табу існуючою в даному суспільстві культурою), вона шукає інші канали розрядки у вигляді мимовільної активності. Різними видами такої активності є «емоційна експресія» й «емоційне переживання». Вони можуть виявлятися одночасно, по чергово або взагалі незалежно одне від іншого.

3. Фрейд та його послідовники розглядали лише негативні емоції, які виникають у результаті конфліктних потягів. Тому вони виокремлюють в афекті три аспекти: *енергетичний компонент інстинктивного потягу («заряд» афекту), процес «розрядки» і сприйняття остаточної розрядки (відчуття, або переживання емоції).*

Розуміння механізмів виникнення емоцій, за Фрейдом, як несвідомих інстинктивних потягів зазнало критики з боку багатьох учених.

Перевір свої знання

1. Розкрийте теорію Ч. Дарвіна.
2. Охарактеризуйте теорію В. Джемса - Г. Ланге.
3. Опишіть теорію В. Вундта
4. Розкажіть психоаналітичну теорію емоцій
5. Поміркуйте та скажіть до якої теорії схиляєтеся ви. Чому?

Лекція 10.5.

Воля

План лекції:

10.5.1. Загальна характеристика волі.

10.5.2. Розвиток волі людини.

10.5.3. Теорії волі.

Література:

1. Веккер Л.М. К постановке проблемы воли / Л.М. Веккер. // Вопросы психологии - 1957 - №2. - С.34-45.
2. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. / В.А. Иванников. - СПб.: Питер, 2009. — 368 с.
3. Селиванов В.И. Избранные психологические труды. / В.И. Селиванов. - Рязань, 1992. - 194 с.

10.5.1. Загальна характеристика волі.

Людина не тільки пізнає навколишній світ і певним чином відноситься до нього, але й впливає на оточення, змінює зовнішній світ відповідно до своїх потреб та інтересів, долає для досягнення поставлених цілей різні труднощі. Будь-яка діяльність людини супроводжується конкретними діями, які можуть бути мимовільними або довільними. Як відомо, головна відмінність довільних дій полягає в тому, що вони здійснюються під контролем свідомості і вимагають з боку людини певних зусиль, спрямованих на досягнення свідомо поставленої мети. Це і є вияв волі.

Отже, **воля** — це свідоме регулювання людиною своєї поведінки і діяльності, що виявляється у вмінні долати внутрішні та зовнішні труднощі під час здійснення цілеспрямованих дій та вчинків.

Головна функція волі полягає у свідомій регуляції активності в утруднених умовах життєдіяльності. Підґрунтям цієї регуляції є взаємодія процесів збудження і гальмування нервової системи. Відповідно до цього прийнято виокремлювати дві інші функції - активізуючу та гальмівну.

Вольові дії розвиваються на основі мимовільних дій. Найпростішими з мимовільних дій є рефлекторне звуження та розширення зрачка, ковтання, чихання, а також дії, пов'язані з чинниками виникнення мимовільної уваги (поворот голови в бік сильного звука). Мимовільний характер носять і виразні рухи: коли людина радіє, то починає посміхатися, під час здивування піднімаються брови тощо.

Поведінка людини також може бути мимовільною і довільною. До мимовільного типу поведінки належать імпульсивні дії і реакції, не підпорядковані загальній меті (на шум за вікном, на подразники, які відповідають актуальній на даний момент потребі людини). До мимовільної поведінки належать і поведінкові реакції людини в стані афекту під впливом неконтрольованих свідомістю емоційних станів.

Довільні дії на відміну від мимовільних більш характерні для поведінки людини і спрямовані на досягнення поставленої мети. Саме свідомість дій

характеризує вольову поведінку. Однак вольові дії можуть включати в себе як окремі ланки, так і рухи, які в ході утворення автоматизувалися і втратили свій початковий свідомий характер.

Воля пов'язана з багатьма сторонами психіки людини:

— з потребами, інтересами, світоглядом, ідеалами, переконаннями (тобто загалом з мотиваційною сферою особистості, насамперед тими її складовими, які належать до спрямованості особистості, що є стрижнем її психологічної структури);

— з почуттями, оскільки в деяких випадках людині необхідно утриматися від певних дій та вчинків, особливо у стані афекту;

— з мисленням, адже воля передбачає наявність цілеспрямованості людини, що передбачає свідомий вибір мети і підбір засобів для її досягнення; нерідко в ході досягнення мети людина зустрічається з труднощами, що вимагає внесення певних коректив.

10.5.2. Розвиток волі людини.

Розвиток вольової регуляції поведінки в людини здійснюється в декількох напрямках. З одного боку - це перетворення мимовільних психічних процесів у довільні, з іншого боку - знаходження людиною контролю над своєю поведінкою, з третього - вироблення вольових якостей особистості. Всі ці процеси онтогенетично починаються з того моменту життя, коли дитина опановує мову і навчається користуватися нею як ефективним засобом психічної і поведінкової саморегуляції.

Усередині кожного з цих напрямків розвитку волі в міру її зміцнення відбуваються специфічні перетворення, що поступово піднімають процес і механізми вольової регуляції на більш високі рівні. Наприклад, усередині пізнавальних процесів воля спочатку виступає у формі зовнішньомовної регуляції і тільки потім - у плані внутрішньомовного процесу. У поведінковому аспекті вольове керування спочатку стосується довільних рухів окремих частин тіла, а згодом - планування і керування складними комплексами рухів, включаючи гальмування одних і активізацію інших комплексів м'язів. В царині формування вольових якостей особистості розвиток волі можна уявити як рух від первинних до повторних і далі - до третинних вольових якостей.

Ще один напрямок у розвитку волі виявляється в тому, що людина свідомо ставить перед собою усе більш важкі завдання і переслідує усе більш віддалені цілі, що потребують докладання значних вольових зусиль протягом досить тривалого часу. Наприклад, школяр ще в підлітковому віці може поставити перед собою завдання розвинути в себе такі здібності, до формування яких у нього немає виражених природних задатків. Одночасно він може поставити перед собою мету зайнятися в майбутньому складним і престижним видом діяльності, для успішного виконання котрого необхідні такого роду здібності. Є чимало життєвих прикладів того, як люди, які стали відомими вченими, художниками, письменниками, домагалися поставлених цілей, не маючи гарних задатків, в основному за рахунок підвищеної працездатності і волі.

Розвиток волі в дітей тісним чином співвідноситься зі збагаченням їхньої мотиваційної і моральної сфери. Включення в регуляцію діяльності більш високих мотивів і цінностей, підвищення їхнього статусу в загальній ієрархії стимулів, що керують діяльністю, здатність виділяти й оцінювати моральну сторону зроблених вчинків - усе це важливі моменти виховання волі в дітей. Мотивація вчинку, в якій включається вольова регуляція, стає свідомою, а сам вчинок - довільним. Така дія завжди відбувається на базі довільно побудованої ієрархії мотивів, де верхній щабель займає високоморальне спонукання, що дає моральне задоволення людині у випадку успіху діяльності. Гарним прикладом такої діяльності може служити наднормативна робота, пов'язана з вищими моральними цінностями, здійснювана на добровільній основі і спрямована на користь людям.

Удосконалення вольової регуляції поведінки в дітей пов'язане з їх загальним інтелектуальним розвитком, появою мотиваційної та особистісної рефлексії. Тому виховувати волю в дитини у відриві від її загального психологічного розвитку практично неможливо. У протилежному разі замість волі і наполегливості як безсумнівно позитивних і цінних особистісних якостей можуть виникнути і закріпитися їх антиподи - упертість і ригідність.

10.5.3. Теорії волі.

З історії психології відомо, що поняття "волі" було введено як пояснювальне поняття. Воно мало пояснити зародження дії, що заснована не тільки на бажаннях людини, а й на розумовому рішенні про її здійснення. Інтенсивна розробка уявлень про волю розпочинається тільки в XVII ст. і у наш час характеризується наявністю декількох підходів до вивчення природи волі.

Воля як довільна мотивація. В межах цієї течії заслуговує на увагу інтелектуалістична теорія волі (Мейман). Згідно з цією теорією джерела волі - в уявленнях людини, які є необхідною складовою всіх психічних процесів. Свідомість людини сповнена уявленнями різної складності. Кожне з цих уявлень бореться за своє переважне становище у свідомості. Перемагають найбільш чіткі і ясні уявлення, які й дають початок вольовим процесом. Вольові прагнення виникають в процесі боротьби уявлень. Таким чином, уявлення, відіграють роль мотиву вольової дії. Головне у волі - зв'язок, який встановлюється між уявленням і самою дією. Воля розвивається в процесі переходу мотиву в дію. Отже, виховання волі - закріплення шляхом повторних вправ асоціативних зв'язків, між уявленнями і діями.

До мотиваційного підходу в дослідженні волі належать уявлення про волю як здатність до свідомого умисного подолання перешкод. Якщо мотивація є лише чинником, ініціатором дії, то існування перешкод на шляху до виконання дії та умисне їх подолання стає формуючим чинником вольового акту. Так, одну з однак волі - подолання перешкод, розглядають Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн.

Загалом в усіх варіантах мотиваційного підходу наголошується саме на спонукальній функції волі, тобто акцентується мотиваційна її складова.

Воля як "вільний вибір" (У.Вундт, У. Джемс). **Воля** - це самостійний процес, що починається з ідеї про ті рухи, які збирається виконати людина. Думка сама або собі містить силу, що може ініціювати поведінку людини. У. Джемс вважав основною функцією волі прийняття рішення при наявності в свідомості одночасно двох або більше ідей руху. Таким чином, основа волі - "моторні ідеї" (не дії), які створюють процес "воління" - самостійний психічний процес, який виробляє стійке прагнення людини. Тому вольове зусилля виявляється в спрямуванні людиною своєї свідомості на непривабливий, але потрібний об'єкт і зосередженні на ньому уваги. Таким чином, основа свідомості - прагнення і потяги, що спонукають людину до дії. А уявлення і почуття виникають із вольового начала. Волю як вибір одного із декількох спонукань або як розв'язання конфлікту мотивів розглядали Т. Челпанов, Ф. Лерш, В. Франкл, Л. Виготський.

Емоційна теорія (Рібо). _Єдина причина вольового акту - почуття. В основі вольової діяльності лежить прагнення відчутти або продовжити задоволення і уникнути страждання. Дії людини викликаються емоціями, які людина переживає в даний момент. Вольові прагнення виникають не там, де для людини все байдуже, а там, де оточення, думки і ідеї викликають почуття, що робить ці ідеї або привабливими або відштовхуючими. Отже, воля - явище вторинного порядку по відношенню до емоцій, почуттів.

Волонтаристська теорія визначає волю особливою, надприродною силою. Згідно із вченням волонтаризму, вольові акти нічим не визначаються, але самі визначають перебіг психічних процесів. Німецькі філософи А. Шопенгауер та Е. Гартман визначили волю космічною силою, сліпим та несвідомим першопринципом, від якого беруть початок усі психічні прояви людини. Свідомість та інтелект є, за Шопенгауером, вторинними проявами волі.

Воля цілком вільна не залежна від мотивів і зовнішніх впливів, це самопричина поведінки. Воля до панування - першопричина всього, це саме життя, а якщо це міф, то і життя - міф. У Всесвіті існує єдина світова воля, яка цілком вільна у всіх своїх проявах; вона нічим не обмежена і тому могутня. У людини є універсальна воля, яка представлена їй у власному характері. Він даний людині від народження - незмінний і загалом непізнавальний. Воля - самостійна сила душі (нічим не зумовлена і ніким не пізнана), що здатна до вільного вибору. Воля - найвищий, загальний принцип буття.

Перевір свої знання

1. Розкрийте поняття та охарактеризуйте «волю»
2. Які способи розвитку волі ви знаєте? Охарактеризуйте їх
3. Згадайте та опишіть теорії волі
4. До якої теорії ви схилиєтесь і чому?

МОДУЛЬ 11. ПСИХІЧНІ СТАНИ

Лекції 11.1 – 11.2. Психічні стани

План лекції:

- 11.1. Сутність психічних станів
- 11.2. Класифікація психічних станів

Література:

1. Прохоров А.О. Психология состояний. / А.О. Прохоров. – М.: Когито-центр, 2011. – 624 с.
2. Практикум по психологии состояний: Учебное пособие / [под ред. проф. А.О. Прохорова]. - СПб: Речь, 2004. – 480 с
3. Психология. Підручник для студентів ВНЗ./ [За ред. Ю.Л. Трофімова]. – К.: Либідь, 2000 – С. 64-75.
4. Щербатих Ю.В. Общая психология / Ю.В. Щербатых. - СПб.: Питер, 2008. - 272 с.

11.1. Сутність психічних станів

Важливість вивчення психічних станів пояснюється тим, що від їхньої зміни залежить ефективність поведінки й діяльності. Особливо це стосується людей, специфіка діяльності яких та умови її виконання часто мають складний, надзвичайний характер.

Отже, психічний стан, з одного боку, можна розглядати як інтегроване відображення у психіці взаємодії внутрішніх умов і зовнішніх впливів у відносно статичний відрізок часу. З іншого - як проекцію психічних процесів на психічні властивості людини, унаслідок чого зіштовхнуться психоенергії різних потенціалів, що зумовлює появу тимчасової надлишкової психоенергії, яка й визначає психічний стан людини. Після її нейтралізації зникає стан, який вона зумовила.

Психічні стани - це особлива психологічна категорія, що відрізняється від психічних процесів і психічних особливостей особистості та одночасно впливає на них, ними і детермінується. У класичному поділі психічних явищ вони виділені за ступенями зменшення динамічності, лабільності та швидкості їхніх змін - процеси, стани та властивості.

Психічні стани - це психологічна характеристика особистості, що показує відносно статичні та перманентні моменти її душевних переживань.

Під **психічним станом** розуміють тимчасовий функціональний рівень психіки, який відображає взаємодію впливу внутрішнього середовища організму або зовнішніх чинників та визначає спрямованість перебігу психічних процесів у цей момент і вияв психічних властивостей людини.

З позицій функціонування психічний стан особистості виражається в тому, наскільки швидко чи повільно відбуваються в ньому реакції і процеси, як виявляються наявні психічні властивості.

Психічний стан тісно пов'язаний з індивідуальними властивостями особистості, оскільки він характеризує психічну діяльність не загальною, а індивідуальною. Стан страху в однієї людини може виявлятися у психічному збудженні, а в іншій - у психічному "паралічі", гальмуванні психічної діяльності. Так само, як психічні властивості відбиваються на психічних станах, психічні стани можуть переходити у психічні властивості. Якщо людина дуже часто переживає стан тривоги, можливе формування особистісної властивості - тривожності. Але відповідність між психічним станом і рисою особистості не є правилом. Зокрема, поруч з "нестримністю" як стійкою властивістю холеричного типу існує "нестримність" як стан, який може виникати в кожній людині і не бути характерною властивістю поведінки.

Психічні стани можуть позитивно впливати на виконувану діяльність, на процес спілкування, а можуть і дезорганізувати їх. Психічний стан - це своєрідне накопичення психоенергії.

Кожний психічний стан є переживанням суб'єкта й водночас діяльністю його різних систем, він має зовнішнє вираження і виявляється у зміні ефекту діяльності, яку виконують. Тільки за сукупністю показників, що відображають кожний з цих рівнів, можна зробити висновок про наявність у людини того чи іншого стану. Ні поведінка, ні різні психофізіологічні показники, взяті окремо, не можуть достовірно диференціювати один стан від іншого. Провідне місце в діагностиці станів належить переживанням, пов'язаним зі ставленням особистості. Виокремлення останнього як чільного чинника психічного стану особистості дає змогу розглядати психічний стан саме як якісну характеристику психіки особистості, що об'єднує у собі психічні процеси та властивості особистості та здійснює вплив на них.

11.2.Класифікація психічних станів

Стан фіксує певний статичний момент у характеристиці психічного як чогось цілісного.

Психічні стани можна класифікувати як вияви психічних процесів:

- * стани емоційні - настрої, афекти, тривога тощо;
- * стани вольові - рішучість, розгубленість тощо;
- * стани пізнавальні - зосередженість, замисленість тощо.

Психічні стани розрізняють також за глибиною і тривалістю. Пристрасть як психічний стан глибша, ніж настрій. Кожний стан тимчасовий, його може змінити інший. З практичною метою виокремлюють стани миттєві (нестійкі), довготривалі і навіть хронічні, або оперативні, поточні та перманентні. Кожний стан - наприклад, тривога і замисленість, за певних умов може бути і оперативним (нестійким), і поточним (тривалим), і перманентним (хронічним). Перехід станів із поточних у перманентні може бути і позитивом (стан тренуваності в спорті, рішучості), і негативом (стан утоми, розгубленості).

Складність розрізнення типів психічних станів у тому, що їх майже неможливо розмістити в межах однієї шкали, класифікувати за однією ознакою. Кожен зі станів має свій континуум виявів і набір ознак (рівень усвідомленості,

домінування психічних процесів, тривалість, адекватність чи неадекватність ситуації тощо).

Настрої, афекти, пристрасті розглядають як форми виявів афективної сфери, афективних процесів, що розрізняються за тривалістю: від короткочасного афекту до настрою як поточного, тривалого стану і до пристрасті як перманентного, хронічного стану. За рівнем усвідомленості порядок розміщення змінюється: від пристрасті як найбільш усвідомленого стану до настрою та афекту як найменш усвідомлюваного. Щодо домінування психічних процесів за їх складністю і довільністю, то ці стани розмішуються від афекту, де домінують емоції, до настрою і до пристрасті як єдності емоції і волі.

Зв'язок емоційних станів і властивостей найвиразніше виявляється у стані тривоги. Терміном "тривога" позначають емоційну відповідь на можливу психічну загрозу, на відміну від терміна "страх", яким позначається реакція на реальну загрозу, загрозу порушення функцій організму й діяльності, яка здійснюється. Стан тривоги виникає у зв'язку з можливими неприємностями, непередбаченими ситуаціями, змінами у звичній атмосфері й виражається специфічними переживаннями - і хвилювання, побоювання, порушення спокою тощо.

Тривожність як риса особистості є найбільш значущим ризик-фактором, що сприяє нервово-психічним захворюванням. Висока тривожність знижує ефективність інтелектуальної діяльності, гальмує її в напружених ситуаціях, наприклад, під час прийняття рішення на дії в екстремальних ситуаціях.

Вплив стресу залежить від інтенсивності стресорів, тобто чинників, що такий стан зумовлюють, і від індивідуально-психологічних особливостей особистості. У складних життєвих ситуаціях, критичних моментах певний рівень вияву емоційного стресу може стати характерною рисою особистості - схильністю до емоційного стресу. Розрізняють типи особистостей, схильних до стресу і стійких до дії стресорів. У схильних до стресу частіше наявні здатність до конкуренції, чітке прагнення до досягнення мети, агресивність, нетерплячість, неспокій, експресивне мовлення, відчуття постійної нестачі часу.

Отже, у психічних станах поєднуються, зливаються характеристики психічних процесів і властивостей особистості. Аналіз психічного стану дає змогу прогнозувати поведінку особистості, її розвиток та самозростання.

Психічні стани групують за різними ознаками. За суто психологічними ознаками стани бувають інтелектуальні, емоційні, вольові й комбіновані.

Залежно від роду занять особистості психічні стани поділяють на стани у навчальній, трудовій, бойовій, побутовій, екстремальній та інших видах діяльності.

За роллю в структурі особистості стани можуть бути *ситуативними, особистісними й груповими*. Ситуативні стани виражають особливості ситуації, котра спричинила в особистості нехарактерні для її психічної діяльності реакції. Особистісні й колективні (групові) - стани, які є типовими для конкретної людини чи колективу (групи).

За глибиною переживань розрізняють стани *глибокі й поверхові*. Наприклад, пристрасть більш глибокий стан, ніж настрій.

За характером впливу на особистість, колектив (групу) стани поділяють на *позитивні й негативні*.

За тривалістю стани бувають *тривалими й короткими*. Туга молодих солдатів (матросів) за своєю батьківщиною може охоплювати період до декількох тижнів, поки вони не звикнуть до нових умов, не "вростуть" у колектив. Стан чекання якої-небудь значущої події в деяких людей виникає за кілька місяців до неї.

За ступенем усвідомленості стани можуть бути більш-менш *усвідомленими й неусвідомленими*.

Перевір свої знання

1. Розкрийте термін «психічний стан»
2. Як психічний стан впливає на виконання певної діяльності
3. Які існують психічні стани? Охарактеризуйте їх
4. За психологічними ознаками які бувають психічні стани? Опишіть їх

Лекція 11.3

Стрес

План лекції:

- 11.3.1. Поняття стресу
- 11.3.2. Фази розвитку стресу
- 11.3.3. Причини виникнення стресів

Література:

1. Гринберг Д. Управление стрессом. / Д. Гринберг. – СПб: Питер, 2002. — 496 с
2. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. / Л.А. Китаев-Смык. – М.: Наука, 1983. - 370 с.
3. Марищук В.Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. / В.Л. Марищук, В.И. Евдокимов. – СПб.: Издательский дом «Сентябрь», 2001. - с. 52—60; 81—85.

11.3.1. Поняття стресу

Що відбувається, коли ви виходите за межі вашої зони комфорту - за допомогою фізичних дій, розумових зусиль або духовних пошуків? Виникає стрес.

Стрес - це емоційний стан, зумовлений несподіваною та напруженою ситуацією. Стресові стани виникають, коли необхідно самостійно швидко прийняти рішення, миттєво відреагувати на небезпеку або діяти в ситуації, що несподівано змінилася.

На мозок людини безперервно діють різноманітні за кількістю і якістю подразники з внутрішнього і навколишнього середовищ. Виникнення несподіваної та напруженої ситуації призводить до порушення рівноваги між організмом і навколишнім середовищем. Наступає неспецифічна реакція організму у відповідь на цю ситуацію - стрес.

Стрес - стан психічної напруги, що виникає в процесі діяльності в найбільш складних і важких умовах. Життя часом стає суворою і безжалісною школою для людини. Виникаючи на нашому шляху труднощів (від дрібної проблеми до трагічної ситуації) викликають у нас емоційні реакції негативного типу, що супроводжуються цілою гамою фізіологічних і психологічних зрушень.

Існують різні наукові підходи до розуміння стресу. Найбільш популярної є теорія стресу, запропонована Г. Сельє. У рамках цієї теорії механізм виникнення стресу порозумівається в такий спосіб.

Усі біологічні організми мають життєво важливий уроджений механізм підтримки внутрішньої рівноваги і балансу. Сильні зовнішні подразники можуть порушити рівновагу. Організм реагує на це захисно-приспосувальною реакцією підвищеного порушення. За допомогою порушення організм намагається пристосуватися до подразника. Це неспецифічне для організму порушення і є станом стресу.

Якщо подразник не зникає, стрес підсилюється, розвивається, викликаючи в організмі цілий ряд особливих змін - організм намагається захиститися від стресу, попередити його або придушити. Однак можливості організму не безмежні і при сильному стресовому впливі швидко виснажуються, що може привести до захворювання і навіть смерті людини. Екстремальні ситуації впливають на людину по кілька разів на день, і в принципі стреси потрібні людині, тому що вони підвищують тонус. Однак якщо вони досягають визначеного критичного рівня, то діють не тільки на шкоду організмові, але і вашій активності.

Стрес - це неспецифічна реакція організму у відповідь на несподівану та напружену ситуацію; це фізіологічна реакція, що мобілізує резерви організму і готує його до фізичної активності типу супротиву, боротьби, до втечі.

Під час стресу виділяються гормони, змінюється режим роботи багатьох органів і систем (ритм серця, частота пульсу тощо).

11.3.2. Фази розвитку стресу

У динаміці стресового реагування Г. Сельє бачить **три фази**.

- **Реакція тривоги** - стан підвищеного психологічного дискомфорту, переживання з приводу подій, які мають відбутися, стан невпевненості у своїх діях, самонавіювання негативних думок. Людина сприймає щось незвичне, не може собі його пояснити, і це викликає занепокоєння. А організм відразу готується до захисту, терміново мобілізуючи свої захисні сили та ресурси.

- **Фаза адаптації** - це період пристосування до нової ситуації, небезпеки, яка виникла. Настає так звана рівновага протидії захисних сил нервової системи і впливів зовнішнього середовища.

- **Фаза виснаження** - стан, коли надто інтенсивна боротьба, якщо вона затягнулася, приводить до зниження адаптивних можливостей в організмі та його здатності опиратися різним захворюванням і психологічним впливам.

Експериментально доведено, що стрес від фізичних навантажень не є таким страшним і руйнівним, як стрес, зумовлений крахом надій, невдачею, розумовим перевантаженням, невпевненістю в собі.

Стрес містить у собі велику руйнівну силу; він може знищити успіх, любов або навіть саме життя. І все ж, у людей завжди будуть стреси, що відповідають певній ситуації. Необхідно зазначити, що невеличка доза стресу справляє позитивний вплив на нашу психіку, повертає нам молодість і життєві сили, відточує нашу навичку долати побічні ефекти неприємних ситуацій. Справжня проблема полягає в руйнівних наслідках деяких стресів, які називаються дистрессами: вони руйнують кар'єру, шлюб, стосунки. Засвідчено: нездатність долати повсякденні стреси є головною причиною захворювань.

Стрес - це не те, що з вами трапилося, а те, як ви все сприймаєте.

Г. Сельє

11.3.3. Причини виникнення стресів

Причин виникнення стресів багато, але якщо їх узагальнити, то можна назвати три головні.

- **Відчуття провини.** Відчуття провини, що затаїлося у вашій внутрішній свідомості, часто є вельми руйнівним. Наведемо приклад стресу, зумовленого почуттям провини: ви не кидаєте курити, хоча прекрасно обізнані, наскільки це шкідливо для здоров'я, не тільки вашого, а й ваших близьких або людей, які оточують вас. Відповідно виникає відчуття провини, чи сорому і... ворожості, так, ворожості, саме тому, що ви мусите переживати це відчуття провини, яке іноді навмисне намагаються у вас пробудити ті, хто вас оточує. Воно спричиняє надпотужний стрес, небезпечний для здоров'я навіть більше, ніж шкідливі речовини в сигареті.

- **Втрата цінностей.** Прикладів тут багато, особливо коли втрата остаточна, коли її неможливо ні відшкодувати, ні компенсувати - втрата коханих, близьких, банкрутство, незастраховані збитки. Втрата репутації, втрата "обличчя" - серйозний стресогенний фактор.

- **Ненавість до роботи.** Багато людей ненавидять роботу. Вибрана ними професія, кар'єра, до якої вони довгі роки готувалися і яку ще триваліший час реалізували, можуть стати тепер серйозними стресогенними факторами. Річ у тому, що якщо вам щось не подобається, це треба міняти. Ви можете програти в грошах, але здобути здоров'я, щастя і благополуччя. Якщо робити те, що ви ненавидите, то в організмі починають вироблятися руйнівні токсини, внаслідок чого ви починаєте страждати від хронічної перевтоми або захворюєте. Вихід із ситуації, що склалася, простий, але потребує визначеності та рішучості до зміни існуючого стану речей. Вам треба любити все, що ви робите. Або, інакше, робіть те, що ви можете робити з любов'ю, з радістю. Любов до роботи, поповнить запас фізичних і душевних сил, врятує від перевтоми, від хвороби, відомої як "нудьга".

Каторга не там, де люди працюють. Вона жахлива не тим, що це важка праця. Каторга там, де удар молота позбавлений сенсу, де праця не поєднує людину з іншими людьми.

А. де Сент-Екзюпері

На думку вчених, захисним засобом, спрямованим на зміну несприятливої або збереження сприятливої ситуації, на противагу дії загрозливих факторів і обставин, здатних викликати численні стреси, є пошукова активність. Що це таке?

Вчені провели дослід на тваринах, щоб виявити, як негативні емоції, які вони стимулювали, впливають на патологічні процеси. З'ясувалося, що ці процеси уповільнюються, якщо навіть тварина відчуває різко негативні емоції. Але це відбувалося тільки тоді, коли вона демонструє активно-оборонну реакцію. Якщо, наприклад, піддослідний пацюк реагував на подразнення електричним струмом агресивно: кусав і дряпав клітку, кидався на експериментатора, пробував утекти, то хворобливі зміни в його організмі уповільнювалися, і, навпаки, якщо пацюк не намагався вирватися, патологічні процеси помітно прискорювалися і навіть спричинювали загибель тварини. Така поведінка отримала назву пасивно-оборонної. Ймовірно, саме вона і є головним фактором, який у підсумку призводить до психосоматичних розладів після стресових ситуацій. Засобом впливу активно-оборонної поведінки на здоров'я людини, як уже зазначалося, і є пошукова активність, яка підвищує стресостійкість. Дефіцит такої активності призводить до стресу та всіх імовірних його наслідків. А взагалі, треба зазначити, що крайності людської натури сходяться: психіці нашій спокій і безтурботність так само потрібні, як і гостра емоційність, як, наприклад пуританство і гіперсексуальність, що підтримують баланс рівноваги на належному рівні.

Перевір свої знання

1. Розкрийте поняття «стрес»
2. Як описував стрес Г. Сельє?
3. Назвіть та опишіть динаміку стресового реагування
4. Які існують причини виникнення стресів